

Павло ГАЙ-НИЖНИК

**ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА
ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ,
УРЯДІВ УНР,
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ,
УСРР**

(1917 – 1930 рр.)

Павло Гай-Нижник

Податкова політика
Центральної Ради,
урядів УНР,
Української Держави,
УСРР
(1917 - 1930 рр.)

Pavlo Hai-Nyzhnyk

The fiscal police headed
by Cental Rade,
governments UNR,
Ukrainian State,
USRR
(1917 - 1930)

Kyiv
2006

Павло Гай-Нижник

Податкова політика
Центральної Ради,
урядів УНР,
Української Держави,
УСРР
(1917 - 1930 рр.)

Київ
2006

Рекомендовано Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 9 від 16 березня 2006 року).

Рекомендовано Вченою радою Національного університету державної податкової служби України (протокол № 10 від 30 травня 2006 року).

ГАЙ- НИЖНИК Павло.

Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917-1930 рр.). - К., 2006. - 303 с.

В новій книзі автор на основі широкого спектру документальних джерел та матеріалів, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу, висвітлює специфічний і неординарний напрямок розбудови національної державності у податковій сфері в період існування Української Народної Республіки (УНР), Української Держави (гетьманату П.Скоропадського) та Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) від часу утворення Української Центральної Ради в 1917 році до звернення НЕПу та початку податкової реформи 1930 року.

Для істориків, економістів, дослідників фінансово-економічної думки, а також широкого загалу читачів, що цікавляться історією українського державотворення.

Рецензенти:

КОЛЕСНИК В.Ф. (доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Київського Національного університету ім. Т.Г.Шевченка);

ДАНИЛЕНКО В.М. (доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України Національної академії наук України);

КУЛЬЧИЦЬКИЙ С.В. (доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України Національної академії наук України);

АНДРУЩЕНКО В. Л. (доктор економічних наук, професор Національного університету державної податкової служби України);

ШКАРУПА В. К. (доктор юридичних наук, професор Національного університету державної податкової служби України).

ЗМІСТ

Вступ	6
I. Історіографія та джерельна база дослідження історії податкової політики українських урядів 1917 – 1930 рр.	9
II. Податкова політика Української Центральної Ради та урядів Української Народної Республіки (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)	17
II.1. Податкова політика Української Центральної Ради. Рік 1917-й.....	21
II.2. Податкова політика уряду УНР. Рік 1918-й.....	91
III. Податкова політика уряду Української Держави (гетьманату) Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 року).....	114
III.1. Створення митної служби і кордонної охорони Української Держави (гетьманату) 1918 року.....	120
III.2. Система податкових зборів і політика уряду Української Держави.....	140
III.2.1. Організація державної податкової служби за гетьманату	140
III.2.2. Прості податки.....	143
III.2.3. Посередні податки.....	153
IV. Податкова політика більшовицького уряду в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР) 1919-1930 рр.	177
IV.1. Податки в УСРР за часів воєнного комунізму.....	181
IV.2. Податки в УСРР у період НЕПу.....	195
Висновки	211
Джерела і література	215
Показчик імен	229

ВСТУП

Кожній державі потрібні кошти. Одним з першочергових завдань будь-якого державного утворення було і залишається досі укладання бюджету країни¹. Як правило, його зведення містить видатки і прибутки держави, що очікуються наступного бюджетного року², дефіцит між якими кожний уряд намагається звести до мінімуму³. Основною ж часткою бюджетного накопичення є прибутки від державних податкових надходжень або, як висловлюються економісти, ”відсоток податкового витягу з економіки до бюджету” [103, 10]. Друкарський верстат не може бути єдиним джерелом прибутку в більш або менш нормально існуючій державі. Саме тому зважена і продумана фіскальна політика уряду державного організму, а також стрункість, налагодженість, відрегульованість й життєспроможність його податкової системи, в поєднанні з соціально-економічною та політичною стабільністю, набувають ваги й значення гаранта державної безпеки країни та забезпечує стале довготривале зростання

¹Бюджет (англійське budget) – розпис доходів і витрат держави, установи, сім’ї або окремих осіб на певний термін (рік).

²Бюджетний рік – законодавчо встановлений річний термін виконання державного бюджету. В більшості країн відповідає календарному (країни колишнього Радянського Союзу, Італія, Франція тощо), в деяких – з 1 квітня по 31 березня (Великобританія, Японія), з 1 липня по 30 червня (Канада), з 1 жовтня по 30 вересня (США), з 1 березня по 28 лютого (Туреччина) [178].

³Бюджетний дефіцит – перевищення витрат бюджету над його доходами. Як правило, дефіцит державного бюджету відображає нестійкий стан в господарчій, фінансовій діяльності; покривається за рахунок пошуку внутрішніх джерел фінансування, займів (позик) державних, іноді – за рахунок емісії паперових грошей, що не підкріплені товарною масою. Як правило, пов’язаний з інфляцією.

добробуту кожного громадянина державного утворення зокрема і всієї нації загалом.

Період вітчизняної історії від 1917-го по 1930-й роки в цьому контексті не лише цікавий з суто історичного (чи вестернізованого) боку, але й повчальний з цілком раціонально-застосувальної точки зору. Ці тринадцять років, що ми обрали як хронологічні рамки нашого дослідження, були не просто роками побудови чи перебудови нового порядку, нової системи цінностей, нових суспільних та економічних відносин тощо. То були роки краху надій і сподівань, роки переламу “через коліно” усталених уявлень та світоглядів, ба навіть долей людей і народів. За цей короткий відрізок часу наші діди-прадіди пережили чи не всі відомі на тоді види суспільно-економічного й політичного ладу – від самодержавної монархії до буржуазно-демократичної республіки нового капіталізму; від суцільної соціалізації з домішкою анархії до соціалізації в поєднанні з терором; від диктатури особи з перспективою ліберального капіталізму й майбутньої демократизації до диктатури окремої партії з перспективою тоталітарного комунізму та очікуваною соціальною справедливістю; і, нарешті, ковток економічної відлиги “з дозатором”, який було жорстоко замінено на задушливі грати величезної країни-колонії, яку згодом назвуть “імперією зла”.

Всі ці реальні сюжети та моделі розвитку, як прийнято нині говорити, мали б тривати і змінювати одне одного десятиліттями, чи навіть століттями, але нашим пращурам довелося пережити всі ці потрясіння в надзвичайно стислому, зкомканому, скорченому від болю, крові й голоду часі – за тринадцять (!) років. Можливо комусь тоді здалося, що після ейфорії ковтка свободи він впав у жахливий сон від якого не може прокинутися. Але все то було насправді...

Нижче ми спробуємо, кріз призму політики і податків, подати вам специфічний, проте науково-обґрунтований погляд, на процеси, що відбувалися у зазначений нами період, виявити його рушійні, творчі й руїнницькі важелі, його облуди й омани, світлі надії та жорсткі реалії, які банально, але завжди

з однаковою роковою байдужістю, відбивалися на окремих людях, родин, народах та на їхніх моральних і державотворчих потугах.

Сфера податків, яка багатьом здається доволі нудною, у такі буремні роки є барометром здоров'я державного організму, а фінансова політика його провідництва відображенням політичної та розумової зрілості його еліти та життєспроможності суспільства. Ми розглядаємо всі процеси, що відбувалися на той час з української, перш за все державницької, перспективи, позаяк глибоко переконані в тому, що українцю завжди буде боліти українське, вічно українське питання – бути чи не бути державі, і чи буде в ній нам по-українськи затишно житися у добробуті, достатку, з народовладдям, правами та вольностями козацькими.

I.

Історіографія та джерельна база дослідження історії податкової політики українських урядів

1917 – 1930 рр.

Оглядаючи та аналізуючи історіографічні здобутки в галузі наукового опрацювання історії податкової політики українських урядів 1917– 1930 рр., дослідник неминучи стикається з подвійною ситуацією: з одного боку – практичною відсутністю відповідних праць з зазначеної проблематики щодо періоду національно-визвольних змагань і спроби побудови української державності в 1917– 1921 рр.; з іншого – досить об’ємним висвітленням вказаного питання щодо діяльності у цій сфері радянського (більшовицького) уряду від 1919-го й в подальші роки (в нашому випадкові до 1930 року).

Так, зокрема, щодо історії провадження податкової політики національно-революційними урядами Центральної Ради, Української Народної Республіки (УНР) та Української Держави (гетьманату П.Скоропадського) можна тільки констатувати абсолютну відсутність наукової розробки теми. Нажаль, через наглу смерть у 1919 р., не встиг залишити відповідних спогадів й професор М.Туган-Барановський [185]. До відновлення новітньої незалежності України (1991 р.) подібну лакуну певною мірою обумовлювала тоталітарно-політична система СРСР з відповідним накладанням жорсткого табу на певні напрямки й періоди історичних досліджень.

Проте й зарубіжна історіографія, як українська еміграційна, так і іншомовна, не спромоглася належним чином висвітлити становлення податкової системи в УНР / гетьманаті та урядових заходів на цій ниві національного державотворення. Найповажніші українські еміграційні діячі та історики революційного і національно-визвольного періоду, які здебільшого самі були його учасниками (Д.Дорошенко [81 - 85], І.Фещенко-Чопівський [191], П.Христюк [193 - 195], В.Винниченко [8; 9], М.Грушевський [60], та інші), майже не згадують в своїх працях і спогадах про цю галузь державотворення. Обходять цей напрямок урядової політики, за винятком окремих загальних згадок, й відомі дослідники

українських фінансів (Є.Гловінський [56; 57], М.Гнатишак [58], М.Добриловський [79] та ін.), хоча й деякі з них (І.Кабачків [97], Я.Зозуля [111] та ін.) самі відігравали не останні, а де-хто й провідні (Х.Лебідь-Юрчик [105], Б.Мартос [111; 112], І.Мазепа та ін.) ролі в цій сфері тогочасного державного будівництва. Щоправда, окрему вартість мають праці Х.Лебідь-Юрчика з бюджетного питання, а отже певною мірою й щодо фіскальної політики як уряду УНР, так і гетьманату П.Скоропадського. Очевидно на заваді ґрунтовному висвітленню даної теми стала відсутність на чужині відповідних документальних матеріалів.

Їхній сучасник, – росіянин Л.Неманов, – який в 1919 р. прибув з денікінським обозом до Києва, зумів опрацювати певну частину українських урядових документів фінансового спрямування (в тому числі й фіскального характеру), але його досить об’ємна праця надто заполітизована й наскрізь просякнута українофобством, що звичайно ж завадило авторові об’єктивно оцінити не лише фінансову, а й податкову політику урядів УНР та гетьманату [129].

Серед інших іноземців, що тією чи іншою мірою торкалися в своїх наукових дослідженнях фінансово-економічних питань української історії початку ХХ ст., як правило, фігурують автори, що писали свої праці в першій половині ХХ ст. (І.Бейлі (I. Baillie) [350], Г.Елмер (G.Elmer) [351], В.Голубничий (V.Holubnychy) [354], Г.Клей (H.Cley) [353] та Г.Тьорнер (G.Tournier) [355] та ін.). Втім, й у доробках згаданих вчених висвітлення податкової політики урядів УНР та гетьманату займають скромне місце, а про належну джерельну базу й годі згадувати.

Певний шар документального матеріалу з часів національно-визвольних змагань українців 1917–1921 рр., проте іноземного походження (зокрема австро-угорського), подає збірник “Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe” [352], але й в ньому як фінансова, так і фіскальна теми просвітлюються надто побічно.

Отже, логічно було б передбачити, що такий вбогий, але від того й привабливий з огляду наукової перспективи, стан розробки проблеми мусив би зацікавити істориків свіжого покоління за нових часів. Цьому, між іншим, мали б посприяти демократичні та економічні перетворення, зумовлені

“перестройкою” в СРСР у другій половині 1980-х рр., а тим паче – набуття 1991 року Україною державної незалежності².

Попри це ситуація не надто змінилася. За, без малого, п’ятнадцять років незалежності України, історія урядової фінансової політики періоду національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. фактично не привернула увагу вітчизняних науковців. В процесі написання кандидатської дисертації ми, в рамках теми “Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)”, у низці публікацій торкалися цього питання, але лише в контексті зазначеному вищевказаними хронологічними рамками².

У 2000 р. в Харкові світ побачила колективна праця місцевих митників та науковців “На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660-1870-1992-2000” [117]. Вона, як видно вже з назви, охоплює досить об’ємний (майже 350 років) часовий проміжок, через що період, який в даному випадку безпосередньо цікавить нас, висвітлений доволі стисло. Крім того, автори обмежилися не лише митною проблематикою, а й територіальним ареалом – Слобожанщиною. Водночас, враховуючи загальну картину стану наукової розробки історії податкової (фінансової) політики в Україні, таке видання само по собі вже є значимим. Тим паче,

¹Щодо історіографії фінансової політики вітчизняних урядів 1917 – 1923 рр. дивіться: Гай-Нижник П. Грошова система і фінансова політика урядів УНР та Української Держави в українській історіографії // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. - Вип. 8. - К.: Інститут історії України НАН України, 2005. - С. 38-47.

²Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави у період Гетьманату 1918 р. // Фінанси України. - 1996. - № 12. - С. 107-116; Його ж. Фінансова політика уряду Української Держави 1918 р. // Студії з архівної справи та документознавства. - Т. 5. Друга Міжнародна наукова конференція “Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року”. - Київ: Головне архівне управління України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1999. - С. 102-108; Його ж. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. - Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2000. - 20 с.

що воно було доповнене (віддзеркалено) документальним збірником “Митниці Слобожанщини: Збірник архівних документів і матеріалів: 1660-1870-1992-2000” (редакційна рада: П.В.Пашко, В.В.Резнікова, Л.Є.Поліщук та ін.)[114].

2002 року вишли друком “Нариси з історії оподаткування” Н.В.Нечай [130], проте про наукову вартість цієї книжечки говорити не доводиться (невеликі за обсягом “Нариси” беруть початок з давніх часів історії світу й завершуються нашими днями; будь-які виноски, посилання чи список використаної літератури взагалі відсутні; очевидно, авторка скористалася низкою чужих публікацій у “Віснику податкової служби України” тощо, “забувши” при цьому якимось чином вказати про це на сторінках свого видання).

З свого боку, ми протягом останніх років (2000 – 2004 рр.) низкою публікацій також прилучилися до дослідження та аналізу історії як митної служби в Україні за доби національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., так і податкової політики державних правлінь у цей буремний період³.

Значну джерельну допомогу в справі дослідження податкової політики часів існування Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) сучасним історикам надає виданий протягом 1996 – 1997 рр. цінний двотомник “Українська Центральна рада. Документи і матеріали”⁴ [188; 189]. Збірник містить протоколи засідань Центральної Ради,

³Гай-Нижник П. Податкове законодавство України в сфері культури та розваг на початку ХХ століття // Вісник податкової служби. - 2001. - листопад-грудень. - С. 60-65; Його ж. “Майже єдиним джерелом державних ”прибутків” було друкування грошей” (Податкова служба України у 1917-1919 роках) // Вісник податкової служби України. - 2002. - травень-червень. - С. 52-57; Його ж. Система непрямих (посередніх) податків за Гетьманату 1918 р. // Вісник податкової служби України. - 2003. - липень-серпень. - С. 52-59; Його ж. Система прямих (простих) податків в Україні за Гетьманату 1918 р. // Вісник податкової служби України. - 2003. - квітень-травень. - С. 54-59; Його ж. Становлення українського театрального мистецтва і питання його оподаткування за Гетьманату 1918 року // Український театр. - 2003. - № 5-6. - С. 10-12; Його ж. Створення митної кордонної служби України у 1918 р. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. - Вип. 7. - К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 234-244

⁴Упорядники: В.Ф.Верстюк (керівник), О.Д.Бойко, Ю.М.Гамрецький, Г.М.Михайличенко, А.П.Огінська, Т.С.Остапко, В.М.Устименко, Є.П.Шаталіна, О.Й.Щусь, Л.В.Яковлева.

Малої Ради, Генерального секретаріату, Ради Народних Міністрів УНР та публікації тогочасної періодичної преси з поточних процесів державної та урядової політики. На сторінках видання дослідник знайде також й необхідні матеріали, зокрема, з певних питань офіційної податкової політики України доби Центральної Ради.

Доповненням до вищевказаного збірника документів слугуватиме й робота І.Лебедєвої “Неопубліковані протоколи засідань Генерального секретаріату Центральної Ради” [104].

В нагоді при пошуку джерельної бази щодо фінансової та податкової політики уряду гетьманату (1918 р.), сподіваємося, стане виданий нами 2004 р. довідник “Документальні джерела і матеріали до історії фінансової політики уряду Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)”⁵. 2004 року нами було видано також монографію “Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П.Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)”⁶, що об’єднує в собі два томи. В першому томі окремий підрозділ присвячено безпосередньо податковій політиці уряду гетьманату, створення митної служби та укладання бюджету країни (С.105 – 154); в другому – архівні та інші документальні джерела та матеріали з фінансової політики зазначеного державного утворення взагалі й в сфері податків зокрема, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу.

Значно ширший обсяг складає історіографія податкової політики радянського уряду в Україні в період з 1919 по 1930 рр., що охоплює в собі часи так званих “воєнного комунізму” та “нової економічної політики”. Звісно, основний шар досліджень з цього питання припадає на офіційні радянські видання (як то: “Социалистическое строительство, 1933-1938” [181], “Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій. 1918-1956” [101], “Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збірник документів і матеріалів” [152], “Коммуни-

⁵Гай-Нижник П. Документальні джерела і матеріали до історії фінансової політики уряду Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Довідник. - Київ, 2004. - 47 с.

⁶Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П.Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). - Київ, 2004. - 430 с.

тическая партия – вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР: Сборник документов и материалов” [100], “Історія Української РСР” [96], “Великий Жовтень та громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник” [5] тощо) та публікації численних підконтрольних комуністичній партійній владі істориків.

Доволі гідну протизагагу офіційній радянській історіографії в УСРР склали історики діаспори (Б.Винар [7], Є.Гловінський [56], М.Добриловський [80], В.Садовський [167], А.Марков [110] та ін.) над якими не тяжіли ножиці комуністичної цензури і меч соціалістичного “правосуддя” за невідповідні партійній лінії думки.

Разом з тим, окремої уваги заслуговують праці радянських дослідників 1920-1930-х рр., в часи, що передували сталінському терору і коли ще зберігалася певна свобода й відносна можливість вільного друку в рамках, так би мовити, комуністичної внутрішньопартійної дискусії. В цьому контексті представляють інтерес праці Є.Преображенского [150], А.Сухова [183], К.Шмельова, А. Вайнштейна [3], Б.Мальцмана [108], А.Рикова, Н.Бухаріна, М.Скрипника [166] та інших. В них й досі відчувається дух тієї епохи з усіма її звичаями, жорстокістю та утопіями.

Тим не менш, як і в будь-якому науковому дослідженні, основою праці є джерельні матеріали. Що стосується політики в сфері державних фінансів та податкової політики урядів Центральної Ради, УНР та гетьманату, то основними джерелами документального матеріалу стали фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України) – 1063, 1064, 1115, 1509, 2592, 3690, 3695, та 3766.

Крім того, досить багату документальну спадщину було виявлено в офіційних виданнях владних структур УНР (“Вісти з Української Центральної Ради”, “Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки”, “Вістник Краєвого Комісаріату Української Народньої Республіки на Холмщину, Підляше й Поліссє”, “Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки”, “Вістник Державних Законів”) та газети Ради Міністрів Української

Держави (“Державний вістник”). Суттєві фактичні та документальні відомості містять близькі до влади за часів Центральної Ради “Народня воля”, “Нова Рада”, “Робітнича газета” та впливові за гетьманату П.Скоропадського “Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины”.

Відповідні законодавчі та розпорядчі акти уряду УСРР, як правило, розміщувалися на сторінках радянських харківських видань, зокрема таких як “Вісти ВЦВК Рад Робочих, Селянських та Червоноармійських депутатів”, “Вестник Финансов”, “Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины”, “Резолюції Всеукраїнських з’їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів”, “Україна: Статистичний довідник” тощо. Зважаючи на специфіку тогочасних стосунків офіційних Москви та Харкова, окремі документальні дані можна винайти й в центральних (московських) радянських виданнях, як то: “Народное хозяйство”, “Советские Законы”, “Основы финансовой системы Союза ССР”, “Социалистическая революция и финансы” у “Сборнику к III Конгрессу Коммунистического Интернационала”, “Известия” та пізніших “Известиях ЦК КПСС” тощо.

Отже, опираючись на всю цю сукупність історіографічного та джерельно-документального матеріалу, автор спробує вперше у вітчизняній історичній науці подати цілісну і багатогранну картину формування в Україні податкової системи на початку XX століття, взаємообумовлену зі складними політичними та соціально-економічними перетвореннями (чи, радше, потрясіннями), які випало вкотре пережити нашому народові.

II.

Податкова політика Української Центральної Ради та уряду Української Народної Республіки

березень 1917р. -квітень 1918 р.

Лютий 1917 року приніс народам Російської імперії довгоочікувані зміни. Революція в Петрограді вивільнила з царських лещатів й давні сподівання українців на своє національно-культурне відродження. Її було сприйнято з захопленням і надією на позитивне вирішення так званого “українського питання”. З свого боку провідні тогочасні українські політики, об’єднанні в Товаристві українських поступовців (ТУП), одразу ж закликали широкі кола людей підтримати перетворення, які відбувалися в країні. На початку березня 1917 року рада ТУП закликала (“Нова Рада” від 25 березня 1917 р.): “Українці! Громадяне! Підпірайте новий державний лад, бо він і тільки він несе волю Україні і що більша наша участь у йому, то ширших прав собі здобудемо”.

12 березня 1917 року в Петрограді українці російської столиці вийшли на вулиці і засвідчили не лише свою підтримку новому ладові, але й виразно показали свою органічну присутність та вагомість у вирішенні долі країни. “Блискуче переведена українська демонстрація в Петрограді 12 марта, – писала російська “Речь” 16 березня 1917 р.¹, – звернула на себе увагу широких верств народу й не можна не зазначити з чуттям глибокого задоволення цього її значіння. Бо українське питання є тепер одним з найважливіших питань, що стоять перед російською демократією” [8, 64]. За тиждень, 19 березня 1917 року, вже в Києві 100 тисяч громадян з українськими національними прапорами взяли участь в святковій маніфестації [8, 49]. Серця усієї української громади були переповнені тоді щирою надією й вірою в недалеке й світле майбутнє.

В тіні загальної ейфорії та святковості ще залишалися наслідки складного вузла проблем, що століттями накопичувалися в царській імперії Романових. Досить скоро його хитросплетіння, обтяжені військово-політичною та фінансово-економічною ситуацією, загостреною до того ж війною та революцією, поставлять перед провідниками українського національного руху споконвічне питання – бути чи не бути (а якщо “бути”, то якою)

¹ Цитуємо за В.Винниченком – П.Г.-Н.

Україні. Чи не ключовим на той час у розв'язанні цієї дилеми стало питання наявності коштів для всебічного налагодження суспільного порядку і державного ладу. Податкова політика у вдалому вирішенні цієї проблеми, як основний засіб отримання грошової маси державою, набула життєвого значення і ваги для долі всіх напрямків побудови нового суспільства.

На початку варто згадати, що до 1917 року (включно з періодом між двома тогорічними революціями) Україна (без її західних земель) була складовою частиною Російської держави, а одже на її терені діяло російське фінансове право, чи, конкретніше, фінансові норми загальноімперського законодавства. Основним засобом в цій області експлуатації метрополією України, як і інших колоній, були бюджетні операції [50, 43–45]. За підрахунками М.Порша та П.Мальціва в період з 1898 по 1913 рр. рівень коефіцієнту експлуатації України центральною російською владою (відсотковий вимір грошової маси не повернутої в господарство регіону в видатках на його потреби порівняно з прибутками з нього вилучених) складав 44–45%. Так, наприклад, держава протягом 1908–1910 рр. отримала до скарбниці прибутків з українських губерній на суму 1 млрд. 645 млн. рублів, державні ж видатки на Україну становили 947 млн. рублів (44%), що й складає рівень фінансової експлуатації України. Така викачка капіталу зберігалась і в роки зменшення надходжень прибутків з України, і в роки їх зростання. 1913 року, приміром, прибутки становили 699,6 млн. руб., видатки на її потреби дорівнювали лише 383,2 млн. рублів. Таким чином, в Україну було не повернуто знову ж 45% суми капіталу стягнутої з неї, а саме 316,4 млн. рублів операції [50, 43–45].

Населення ж українських губерній (33,3 млн. осіб, тобто 18,6% від загальноімперського) на 1 січня 1914 року сплачувало 18,7% прямих податків і сплат загальноімперських стягнень. До Першої світової війни в імперії діяла налагоджена система податків², сплат і монопольних стягнень, головну масу прибутків

² Податки – обов'язкові платежі, що збираються державою (центральними та місцевими органами влади) з фізичних та юридичних осіб до державних і місцевих бюджетів. Поділяються на прямі, котрими обкладаються доходи та майно (подоходний податок, податок на прибуток тощо), і непрямі податки на товари й послуги, що встановлюються у виді надбавки до ціни або тарифу (акциз, податки на добавочну вартість та ін.).

з яких до бюджету давала горілчана. Зрозуміло, що під цей механізм податкових зборів підпадали й 9 українських губерній. Проте струнка система не означала безхибну структуру. Переважну суму надходжень у бюджет імперії давали посередні (непрямі) податки (наприклад, у 1910 р. вони дорівнювали 986,7 млн. руб.), в той час як безпосередні (прямі) виявились розвинутими слабкіше (на той самий 1910 р. вони дали лише 216,1 млн. руб.) [56, 12; 57].

Незначні надходження приносив і поземельний податок, що являв собою репарційний характер, як і далеким від довершеності був податок з промисловості. Заведений 1916-го року загально-прибутковий податок не зміг вже поправити фінансові справи агонізуючої Російської імперії. На думку фахівців, зокрема Є.Гловінського, така перевага посередніх податків "свідчила про досить низький рівень фінансового устрою колишньої Росії" [56, 12]. Нажаль, саме така структура податкового укладу відсталого, з низьким рівнем фінансової освіченості адміністрації і культурним невіглаством населення країни, до того ж розхитана війною й зруйнована революційним безладдям, дісталася у спадок новій Україні. Ситуацію ускладнювала й відсутність коштів в урядовому розпорядженні та перенасиченість ними ринку країни при повному паралічі економіки.

Світова війна порушила ритм грошового обігу в Росії, а сільськогосподарська розруха ще більш підірвала фінанси імперії. Ще перед революцією обіг грошей у Росії був інфляційним і перебував у стані поступового, але швидкого розладу. Від передвоєних років, коли на території імперії оберталося паперових грошей на суму в 1 млрд. 600 млн. руб. до 1 листопада 1917 р. їх збільшилося до 20 млрд. рублів [185, 126]. Інфляція наростала з непоборною силою. Розвиток російського імперіалізму, як складової частини світового фінансового процесу, відбувався на рівні середньої ланки, а себто і у форватері боржника світових кредитових держав та міжнародних банків.

За роки Першої світової війни, як повідомляв 6 квітня 1917 р. на нараді громадських організацій міністр фінансів Тимчасового уряду М.І.Терещенко, державний борг Росії виріс з 5,4–5,6 млрд. рублів у 1913 році (за різними оцінками) до 55
20

млрд. рублів на весну 1917 року. Лише один місяць війни коштував тоді скарбниці 0,5 млрд. рублів [58, 435]. За підрахунками визначного тогочасного економіста проф. Яснопольського, річна оплата на 5% виносила боргів в 1 млрд. 665 мільйонів рублів [115]. Війна 1914-1917 років та революція підірвали економічний організм Росії. Вир революції остаточно розхитав загальноросійську фінансову систему і зруйнував налагоджений механізм податкових зборів.

Зростав й зовнішньofінансовий державний борг, державні видатки перевищували загальні прибутки у кілька разів, вартість рубля стрімко падала, в країні зростала інфляція і безконтрольність, система податкових зборів все більше руйнувалася, держава втрачала спроможність їхнього стягнення. Населення ж не прагло самовільно сплачувати податки, розуміючи революційні перетворення і як звільнення від оподаткування взагалі. Цей процес продовжувався і за влади Тимчасового уряду, в той час як в Україні важілі крайового управління взяла на себе Центральна Рада.

II.1. Податкова політика Української Центральної Ради. Рік 1917-й.

До складу Центральної Ради на перших порах її існування входили представники: Українського наукового товариства, Українського технічного агрономічного товариства, Українського педагогічного товариства, Національного українського союзу, кооперативних спілок, студентства вищих шкіл Києва, Союзу міст, робітництва, війська, соціал-демократичних груп тощо [187]. Майже через два тижні по своєму створенні Українська Центральна Рада 19 березня 1917 р. через газету “Вісти з Української Центральної Ради” повідомила широкій громадськості про факт своєї організації (4 березня) і оприлюднила персональний склад власного керівництва (президії), до якого увійшли М.Грушевський (голова), М.Науменко (заступник голови), Д.Антонович (товариш голови), С.Веселовський (писар) та П.Коваль (скарбник), а також прізвища голів новостворених дев’яти комісій серед яких була й фінансова на чолі зі скарбником П.Ковалем [187].

10 березня 1917 р. на засіданні Центральної Ради під головуванням Крижанівського скарбникові було доручено якнайшвидше виробити фінансову програму [298; 188, 41], а через десять днів усім вищевказуваним комісіям доручалося виробити фінансові плани і до 26 березня 1917 р. передати їх скарбникові [301; 188, 46].

Відсутність в розпорядженні Центральної Ради готівкових коштів, необхідних для власного функціонування, спонукали її до пошуків шляху їхнього набуття. Ще не володіючи повносяжною владою в країні, а швидше морально-декларованим провідництвом українським революційним рухом, вона очевидно могла розраховувати винятково на пожертви своїх прихильників та національно свідомого громадянства. Вихід було знайдено в установлені Національного фонду для добровільних внесків до скарбниці новопосталого представницького органу вітчизняної революційної демократії. 12 березня 1917 р. Центральною Радою було ухвалено розіслати відозви в справі Національного фонду до різних інституцій України та оповістити українською мовою про його установлення в вітчизняних часописах [299; 188, 41-42]. Того ж дня Центральна Рада постановила збирати в скарбницю Національного фонду з приватних осіб, які відвідуватимуть аудиторію Педагогічного музею, де вона засідала, більш як 75 коп. (за їхньою згодою) [299; 188, 41-42]. Проте такий крок не міг суттєво допомогти Раді зібрати кошти для налагодження своєї діяльності. Наступного дня (13 березня 1917 р.) парламентарями було ухвалено почіпити жовтосиній прапор на будинкові, в якому збиралася Центральна Рада, і влаштувати збір пожертв на Національний фонд на кооперативному з'їзді; відповідні кошти визначалося вносити на поточний рахунок Союзбанку з виданням чеків за підписами скарбника Ради та пана Волошинова [300; 188, 42-43].

19 березня 1917 р. у своєму зверненні до українського народу Центральна Рада оголошує про відкриття збору грошей на заснування Національного фонду [24; 188, 45]. За кілька днів (22 березня 1917 р.) в черговій відозві до українського народу Центральна Рада урочисто й оптимістично виголосила: "Впав царський уряд, а Тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі Збори на основі загального, рівного, прямого

виборчого права. Звідти уперше на весь світ пролунає у всій силі справжній голос Твій, справжня воля Твоя. До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які Тобі природно належать і які Ти повинен мати, Великий Народе, сам хазяїн на Українській Землі” [82, 53]. Рада закликала народ вимагати відновлення права на рідну мову по всіх школах, судах, урядових інституціях, а також у церкві, земствах та всіх неурядових закладах. Ставлячи, таким чином, перед собою завдання культурного і морального провідництва нації, діячі Центральної Ради наперед заявили про своє самоусунення від проводу політико-державотворчого та адміністративно-господарчого. Принаймні, до скликання і завершення роботи майбутніх всеросійських Установчих зборів. Закликаючи усі верстви українського суспільства дотримувати спокій, Центральна Рада тим не менш наставляє народ вибирати своїх (українських) людей “на всі місця”, організовуватися, вперто братися до роботи, до гуртування в політичні товариства, культурні і економічні спілки та до складання грошей на Національний фонд [82, 53].

В той же час, також опинившись у грошовій скруті, російський Тимчасовий уряд постановою від 26 березня 1917 р. оголошує до населення так званий ”Заєм свободи” (”Позику волі”). Цю позику було запроваджено всеросійською владою з метою покрити борги та забезпечити витрати на війну. Не сподіваючись отримати широкий відгук від українського населення, міністр фінансів Тимчасового уряду М.І.Терещенко звертається телеграмою до з’їзду Центральної Ради з проханням ”сприяти успіху позики свободи, необхідному для переможного кінця війни і скріплення здобутої волі” [188, 534]. Телеграма надійшла до Києва 12 квітня 1917 р. вже по закінченні Національного з’їзду Центральної Ради. Наступного дня для розгляду вищевказаної телеграми було зібрано Комітет Ради. Українські соціалістичні партії (як, до речі, й російські), що займали позиції “революційного оборонства” підтримали цю позику Тимчасового уряду. Підтримала її й Центральна Рада, в якій більшість складала й провідні позиції займали представники саме українських соціалістів: “Комітет Центральної Ради визнав потрібним закликати всю людність України до участі в реалізації сеї

позики і доручити організаціям і установам допомогти Тимчасовому Урядові в цій важній справі” [26; 188, 67].

Закликавши населення допомагати центральній владі у зборі коштів на продовження війни, Рада, одночасно, виявляє власну потребу в грошах. Шлях їх отримання, як вже зазначалося вище, було обрано ідентично петроградській ”позиці волі”.

Як вже зазначалося, такою акцією мав бути збір грошей до Національного фонду. Конкретніше питання призначення дати і перебігу дня (днів) зібрання коштів вирішували II-гі загальні збори (сесія) Центральної Ради, які тривали у Києві 22-23 квітня 1917 р. Щодо встановлення Дня Національного фонду, то з пропозиції Комітету Центральної Ради на II-й сесії вечірнього засідання 23 квітня 1917 р. “для побільшення коштів скарбниці Української Центральної Ради [Фінансова] комісія ухвалила”:

“1. Влаштувати День Національного Фонду 9 мая по всій Україні і по всіх містах неукраїнських, де маються українські організації.

2. В День Національного Фонду повинно бути влаштовано збір грошей по вулицях, продаж українських газет і книжок, вистави, концерти, лекції, мітинги, продаж національних прапорців, ярмарки українських виробів та ін.

3. Звернутись до всіх українських газет з проханням зазначити День Національного Фонду статтями про значення Національного Фонду та закликом жертвувати на Національний Фонд.

4. Ухвалено запропонувати всім свідомим українцям денний заробіток віддати на користь Національного Фонду” [26; 155; 188, 73].

Головою Комітету Дня Національного фонду було обрано відому громадську діячку Старицьку-Черняхівську [302; 188, 88]. Проте, незабаром, 1 травня 1917 р., на засіданні Комітету Центральної Ради під головуванням М.Грушевського День Національного фонду через технічні труднощі було вирішено (при голосуванні: дев’ять голосів проти двох) перенести на 21-22 травня 1917 р., що співпадало із “Зеленими” святами [304].

Свята проходили з великим ентузіазмом і духовним піднесенням, проте вже під час їхнього тривання виявилися застережні для Центральної Ради (з грошового огляду)

тенденції. Людність не поспішала жертвувати для нового представницького органу власні кошти і перш за все, через юридичну невизначеність правового статусу та повноважень Центральної Ради. Так, наприклад, 31 службовець Харківської митниці на зборах 5 травня 1917 р. замість передання пожертв до Національного фонду вирішили допомогти Тимчасовому урядові і ухвалили: “Зробивши між собою підписку на купівлю однієї 5% облігації Позики волі 1917 року на номінальну суму 100 (сто) руб., доручаємо уповноваженому нами скарбнику Харківської митниці А.Ф.Белецькому зібрані при підписці гроші в сумі 86 руб. 55 коп. внести в Державну ощадну касу № 664 при Харківській митниці...” [61]. В свою чергу М.Грушевський свідчив, що лише у Києві ця акція принесла у скарбницю Центральної Ради 40 тис. рублів [188, 534]. На ті часи, такої суми навіть на влаштування урядування у місті було надзвичайно мало. Цим виявилось пасивне прагнення трудящих до активних фінансових пожертв крайовому демократичному органу революційної влади.

Одночасно з плануванням наповнити скарбницю Центральної Ради пожертвами до Національного фонду, її керівництво, очевидно передбачаючи недостатність добровільних надходжень, заходила ся шукати й інші шляхи свого грошового забезпечення. На зборах виконавчого комітету Центральної Ради, що відбулися 13 квітня 1917 р., було постановлено скликати для вирішення нагальних поточних питань загальні збори Ради на 21-22 квітня за участі всіх представників від губерній та міст, які були обрані до її складу на Національному з’їзді. Головними темами зібрання мали стати: “1) вироблення і ствердження наказу Центральної Ради; 2) організація повітових і губерніяльних українських комітетів; 3) справа виборів до земських і городських самоврядувань; 4) справа національного оподаткування” [154; 188, 67-68]. Щодо останнього пункту, то цілком очевидно, що під “справою національного оподаткування” малосся на увазі питання фінансування власне Центральної Ради і не лише через організацію збору коштів до Національного фонду. Про це свідчить й рішення засідання Комітету Центральної Ради, яке було винесене вже наступного дня, 14 квітня 1917 р., і серед пунктів якого, зокрема, був й

такий: “5. Вислухано і ухвалено проект фінансової комісії про грошові засоби для Центральної ради та способи їх збирання (жертви й асигновки всяких установ, національне оподаткування, День Національного фонду й позички) [132; 188, 68].

Друге загальне зібрання (сесія) Центральної Ради³ розпо-чалось 22 квітня 1917 р. під головуванням М.Грушевського за класичної тогочасної схеми: було зачитано і ухвалено протоколи перших загальних зборів, голова прозвітував про діяльність Комітету Центральної Ради за останніх два тижні, після чого вислуховувалися привітання від делегацій та вітальні телеграми тощо. Від імені Комітету доповідачі Ткаченко та Коваль запропонували до схвалення проекти наказу Центральній Раді та її Комітетові, а також фінансовий план. Для їхнього обговорення було створено відповідні комісії, які разом з членами Комітету провели спільне засідання. На засіданні Фінансової комісії було також обговорено доповідь скарбника Центральної Ради Ковалю [26; 188, 69-71].

Другого дня зборів (23 квітня 1917 р.) було ухвалило Наказ Українській Центральній Раді і постанови її Фінансової комісії, а саме:

“1. Українською Центральною Радою для покриття трат, яких вимагають наші національні потреби, ухвалюється необхідність національного оподаткування всього українського народу.

³ Між сесіями, з 19 по 21 квітня 1917 р., в Києві в залі Купецького зібрання відбувся Український Національний Конгрес (голова – С.Ерастов) на який прибуло близько 900 делегатів з усієї України, українських колоній в Росії, від українських військовиків на фронті, Чорноморського та Балтійського флотів. Всього ж учасників було – 1500 чоловік. Конгрес обрав головою Центральної Ради М.Грушевського, його заступниками – С.Сфремова та В.Винниченка, а також висловився за автономію України та вибори до Центральної Ради. Всі резолюції Конгресу були політичного характеру. Серед додаткових резолюцій лише одна в загальних рисах торкалася економічних справ. Зокрема, Національний Конгрес доручив Центральній Раді домагатися від Тимчасового уряду заборони на продаж, заклад і довготривалу оренду земель, фабрик і заводів аж до вирішення цього питання всеросійськими Установчими зборами [82, 63]. Конгрес обрав до складу Центральної Ради близько 300 осіб, в тому числі 21 – до її Виконавчого комітету; заступником М.Грушевського у Виконкомі стали Ф.Крижанівський та Д.Антонович, скарбником – В.Коваль, секретарями – В.Бойко та С.Веселовський [131; 25; 348, 3].

2. Оподаткування переводиться на принципи поступово-подоходного налогу.

3. Ті, хто має доходу більше 800 крб. на рік, оподатковуються в розмірі 25 процентів від державного поступово-подоходного налогу.

4. Хто має доходу менше 800 крб. річно, той платить 50 коп. в рік.

5. При кожному губерніяльному комітетові одкриваються фінансові комісії.

6. Фінансові комісії при кожному комітетові організують оподаткування всієї української людности на території губернії.

7. Податок за 1917 р. виплачують до 1 серпня (августа).

8. Комітетові Ради доручається виробити інструкцію губерніяльним фінансовим комісіям.

9. Всі зібрані гроші одсилаються в скарбницю Української Центральної Ради” [26; 188, 72 - 73].

Проте результат цієї декларації звівся до банального підсумку: *Mare verborum, gutta rerum**...

Тим часом з 7 по 9 травня 1917 р. у Києві знову засідало загальне зібрання (III-тя сесія) Центральної Ради. Попри кризу коштів, на сесії фінансове питання не підіймалося взагалі. Очевидно радівські керманичі ще очікували істотних надходжень до Національного фонду, а тому й без особливого надхнення звернулися до інших господарчих аспектів власної політики. Серед провідних тем, зокрема було питання економічної політики Тимчасового уряду щодо України.

Стрижнем обговорення стала доповідь Веселовського, який зупинився на найближчих до здійснення економічних проектах Тимчасового уряду і зазначив, що Центральна Рада “повинна мати до цих проектів цілком ясноскристалізовану думку” [27; 188, 83]. В цьому контексті, вже вкотре було поставлено на розгляд питання ”чи може Центральна Рада, займатися розв’язанням економічних проблем, чи, може, вона повинна займатися тільки політичними справами щодо автономії України і т. д.” [27; 188, 83]. В підсумку було прийнято цілком слизьке рішення, не більше не менше, як про сформування

* *Mare verborum, gutta rerum* (лат.) – Море слів, крапля справ.

економічної комісії з представників тих партій, що мають власну економічну програму (по 2 члени від кожної), тобто від революціонерів-демократів, соціал-демократів та соціалістів-революціонерів [27; 188, 83].

За кілька днів, 11 травня 1917 р., під головуванням М.Грушевського, було вирішено реорганізувати й фінансову комісію на партійній основі з представників соціал-демократів, соціалістів-революціонерів і революціонерів-демократів. Тоді ж було вирішено надіслати до Тимчасового уряду делегацію з метою домогтися від нього видання чітко означеної декларації в справі автономії України та з проханням "призначення в розпорядження Центральної Ради засобів з "Государственного казначейства" на цілі національні, культурні і організаційні – причім на трати сего місяця [тобто, травня 1917 р. – *П. Г.-Н.*] має бути для неї одкритий біжучий рахунок в Государственім банку на 5 млн. [руб.]" [305; 188, 85-87]. На найближчі видатки просилося одразу 500 тисяч валюти. Цікавим є те, що в перерахунку запланованих Центральною Радою розтрат зовсім не було вказано трати на влаштування адміністративно-керівної влади краю, на відновлення народного господарства тощо [305; 188, 85-87].

Українська делегація (від Центральної Ради та Генерального Військового комітету) виїхала до Петрограда 13 травня 1917 р. у складі В.Винниченка, С.Єфремова, М.Ковалевського, Г.Одинця, Д.Коробенка, І.Сніжного, матроса Письменного, полковника Пилькевича та Д.Ровинського. Їй було доручено домагатися від Тимчасового уряду Росії "видання акту з принципіальною згодою на право України мати національно-персональну автономію, призначення комісара по справах України при Тимчасовому Правительстві і правительственного комісара на всю Україну з Крайовою при ньому радою, асигновки грошей на культурно-національні потреби українського народу і інші справи" [28; 188, 92-93]. 16 травня 1917 р. делегація у повному складі була прийнята головою російської Ради Міністрів князем Львовим і передала йому доповідну записку, в якій викладалися нагальні потреби українського народу. Щодо грошового аспекту, то в записці зокрема вимагалось: "8. Для задоволення національно-

культурних потреб, задушених при старому режимі, необхідно одпустити з Державного казначейства в розпорядження Центральної ради відповідні кошти” [28; 188, 98]. Записку підписали члени української делегації В.Винниченко, Д.Коробенко, Письменний, Д.Ровинський, Ол.Пилькевич, А.Чернявський, С.Єфремов, І.Сніжний та Г.Одинець [28; 188, 98]. Українці прагнули, щоб доповідну від Центральної Ради було розглянуто міністрами Тимчасового уряду спільно з членами делегації, проте князь Львов не погодився на таку вимогу [28; 188, 93].

17 та 18 травня київська делегація, поділившись на декілька груп, мала перемовини з російськими міністрами Черновим і Мануйловим, а також головою Совета (Ради) робітничих і солдатських депутатів Чхеїдзе, якому теж було передано аналогічну доповідну записку від Центральної Ради [28; 188, 93]. Попри небажання російських міністрів йти на поступки українцям, вони все-ж таки частково погодилися обговорити умови доповідної. 20-21 травня 1917 р. урядова комісія таки провела спільні з українськими делегатами засідання, але до згоди дійти не вдалося. Члени російської урядової комісії заявили про неможливість задоволення вимог Центральної Ради, на що київські делегати відповіли, що в такому разі вони не можуть нести відповідальність за лад та спокій в Україні й виїхали з Петрограда на Батьківщину. Лише три члени української делегації залишилися у північній столиці очікувати офіційної відповіді Тимчасового уряду, проте, так і не дочекавшись її, повернулися до Києва [28; 188, 93].

Такий розвиток подій поставив перед лідерами Центральної Ради дилему – як реагувати на подібну байдужість (якщо не – погано приховувану ворожість) до їхньої установи російських можновладців і примусив її провідників вдатися до активних політичних заходів.

Логічний розвиток наслідків Лютневої (1917 р.) революції сприяв культурно-політичному відродженню українства і самособовисував нагальну потребу відчутних політичних та економічних реформ і перетворень. Центральна Рада спромоглася висунути лише гасло культурного відродження й автономії для України, хоча й саме на той час, як, можливо, ніколи був слушний момент для успішного здобуття повносяжної державності українським народом. Нажаль, його

провідники, чудово розуміючи це, залишилися у своїй переважній більшості старими драгоманівцями і малоросами соціалістичної зафарбованості, відстаючи подекуди в національній еволюції від певних кіл простого вояцтва, робітництва і селянства.

А про те, що можливість усамотійнення України на часі було реалією, розуміли тоді всі, від Керенського до Грушевського. Про це свідчать слова самого голови Центральної Ради, який о 20-й годині 19 травня 1917 р. у приміщенні Педагогічного музею (де розташовувалася Центральна Рада) заявив тому ж таки Керенському: "Ми мислимо Україну нероздільно з Федеративною Республікою Російською. Якщо б ми прагли до повної незалежності, то ми б зовсім означено так питання і поклали, тим більше, що обставини дозволяють так ставити питання..." [303; 188, 91]. М.Грушевський, власне, й раніше висловлював подібні капітулянтські й замирювальні думки. Так, наприклад, у своїй першій пореволюційній статті в "Новій Раді" (25 березня 1917 р.) під назвою "Велика хвиля" визнаний авторитет тогочасної української революційної демократії зазначав: "Нема нічого більше помилкового, як витягати тепер старі українські петиції й подавати їх наново Правительству як наші домагання... Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б дане було тоді, було б прийнято українським громадянством з щирою подякою..., але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб, "розв'язанням українського питання" для даного моменту! Українського питання вже нема. Є вільний, великий український народ, який будує свою долю в нових умовах свободи.. Потреби і домагання України розгортаються в усій широті" [59]. Ним було виразно обмежено претензії України лише до рамок автономії.

Таку ж позицію голова Центральної Ради висловив і на сторінках виданої 1917 р. в Києві своєї книжки "Звідки пішло українство і до чого воно йде", де червоною ниткою крізь загальний текст читається: "Українці не мають заміру одривати Україну від Росії. Коли б вони мали такий замір, вони виступили б щиро і одверто з такими гаслами – бо тепер за се вони б нічим і не ризикували" [82, 12]. І далі: "Українці не мають наміру відділятися від російської республіки. Вони хочуть

задержатися в добровільній і свободній зв'язи з нею. [...] Українці не мають бажання від когось відділюватись, відмежовуватись” [82, 14].

Один з провідних діячів тогочасного українського політикуму С.Шелухін підтверджував ці антисамостійницькі погляди чи не усіх вождів Центральної Ради, згадуючи: “В 1917 році я перший виступав в Українській Центральній Раді з історико-правовим умотивуванням державної суверенності українського народу... з того моменту, як не стало царя, тобто з 28 февраля 1917 року. Я виступив проти Грушевського, Антоновича, Дорошенка, Шульгіна, Мартоса і ін., які були проти самостійності України і стояли за підпорядкування її московській владі” [343; 171, 156]. Отже, самостійники залишалися в глибокій меншості і не могли вплинути на загальний автономісько-федералістський курс Центральної Ради.

Як підсумок таких переконань майже всіх діячів Центральної Ради, 10 червня 1917 року з'явився Перший її Універсал, що проголошував автономію України у складі єдиної Росії. В Універсалі радівські керманічі відверто повідомили своєму народові, що причиною такого їхнього політичного демаршу стала невдала місія їхніх делегатів до уряду Львова: “Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання” [29]. Серед найголовніших вказувалася й вимога, “щоб певна *частина грошей*, які збираються у Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, *на національно-культурні потреби його*”⁴ [29].

Не маючи засобів для керівництва країною і, водночас, відчуваючи хронічну нестачу коштів, Центральна Рада своїм Першим Універсалом агітує українців запровадити добровільне самооподаткування: “Треба дужих сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроши). До сього часу український народ всі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав, та немає й тепер від неї того, що повинен би мати за се.

⁴ Виділено в Універсалі – П.Г.-Н.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, усім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (июля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно і негайно регулярно пересилати його в СКАРБНИЦЮ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ” [29]. Проте, народ не поспішав сплачувати податків добровільно, ще й паралельно старої російської, новій (хоч і українській) владі, яка практично влади по Україні не мала. Розбещений революцією і примарними ідеями соціалізму, він вирував, мітингував, розподіляв і прагнув владарювати.

Тим часом, розуміючи непевність свого становища, але відчуваючи нагальну необхідність в організації апарату управління проголошеної автономної України, 15 червня 1917 року “Комітет Центральної Ради на останнім засіданні (15 іюня) ухвалив організувати Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, який має завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними і іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної Ради, які цих справ торкаються” [119]. Новозаснований крайовий самоврядний уряд розташувався в Києві на вулиці Хрещатик у бідинкові за №38 [138]. Очолив Генеральний секретаріат і генеральне секретарство внутрішніх справ відомий письменник, соціал-демократ В.К.Винниченко, а генеральним секретарем фінансових справ було призначено не менш відомого кооперативного діяча Х.А.Барановського [119].

Барановський Христофор Антонович (19 грудня 1874, с.Немирівці, Бердичівський повіт, Київщина – 7 травня 1941, м.Сан-Пабло, Бразилія) – громадський і державний діяч, один із лідерів українського кооперативного руху. Народився 1874 р. в селянській родині на Київщині. Незважаючи на відсутність середньої та вищої освіти, завдяки своїм здібностям висунувся як талановитий фінансист українського кооперативного руху. Вважався одним з кращих знавців кооперативної справи. 1907-1917 рр. – директор, голова правління (1911-1917 рр.) Союзбанку в Києві. Редактор журналу Союзбанку “Комашня” (органу кредитових кооперативів). З березня 1917 р. – член

Виконавчого губернського комітету Київщини. 1917 р. – голова управи Українського народного кооперативного банку (Українбанку).

17-28 березня 1917 р. – голова Першого губерніяльного кооперативного з'їзду Київщини, який перетворився в першу прилюдну українську маніфестацію. Делегований до Центральної Ради кооперативними організаціями України. Член Комітету (виконавчого органу) Центральної Ради, що пізніше отримав назву “Мала Рада”. У травні 1917 р. – член делегації на переговорах з Тимчасовим урядом Росії щодо автономії України. Член Виконавчого губернського комітету Київщини. У червні-липні 1917 р. – генеральний секретар фінансів УНР. В липні 1917 р. разом з В.Винниченком та М.Рафесом представляв на переговорах з Тимчасовим урядом у Петрограді вироблену Центральною Радою Конституцію автономного устрою України під назвою “Статут вищого управління України”. По від'їзді В.Винниченка та М.Рафеса скликав Наряду з комісарами українських губерній М.Суковкіним (Київщина), А.Вязловим (Волинь), А.Лівицьким (Полтавщина), М.Іскрицьким (Чернігівщина), М.Страдомського (місто Київ) та Д.Дорошенком (край Галичина та Буковина), яка подала до Центральної Ради пораду прийняти до виконання “Тимчасову Інструкцію для Генерального секретаріату Тимчасового правительства на Україні”, вироблену 17 серпня 1917 р. 3 25 березня 1918 р. – член спільної торговельно-економічної комісії (з української сторони) між УНР та Центральними державами, передбаченої умовами Берестейського договору. Член україно-німецько-австрійської фінансової комісії про встановлення розрахункових валютних курсів між УНР і Німеччиною та Австро-Угорщиною (березень-квітень 1918 р.).

За гетьманату П.Скоропадського у 1918 р. – член Фінансового комітету (з 10 травня 1918 р.); член фінансової комісії по виробленні фінансової угоди між Українською Державою, Німеччиною та Австро-Угорщиною, що була заключена 15 травня 1918 р.; член делегації Української Держави на мирових переговорах з РСФРР⁵. Один з підписантів тексту Договору про припинення ворожих дій і відновлення залізничної комунікації між Українською Державою та

⁵ Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка – назва, яку мала більшовицька Росія до 1936 року.

РСФРР від 12 червня 1918 року. 1919 р. – директор Українбанку, радник Центрального Українського сільськогосподарського союзу і Всеукраїнського кооперативного страхового союзу. 1920 р. – міністр фінансів УНР в уряді В.Прокоповича. Емігрував до Німеччини, а згодом до Бразилії, де й помер 5 травня 1941 р. у Сан-Пабло (Сан-Пауло) [49; 82, 51, 54, 69-70, 86, 108-109; 83, 113-114, 203; 189, 351; 151, 34].

На В.Винниченка як голову національного уряду, покладалися великі надії. Сучасники захоплювалися його колосальною енергією та організаторськими здібностями [182, 333]. Так, наприклад, А.Ніковський змальовував Є.Чикаленку чесноти голови Генерального секретаріату з присмаком певної ейфорії: “Орієнтується швидко, енергія колосальна; рішучий і простий; єсть просто таки державна інтуїція і непохитний, правдивий, послідовний демократизм. Це велика радість бачити розмах цієї людини” [106, 39].

Новоствореному урядові слід було негайно домогтися вирішення фінансової проблеми. Незважаючи на те, що уряд був сформований, як згадує директор Департаменту промислу І.Фещенко-Чопівський, “міністри не знали, з чого починати, директори департаментів тим менше” [191, 36]. Центральна Рада все більше і більше відчувала нестачу коштів, що примушувало її провідників більш рішуче взятися до розв’язання питання грошового забезпечення. Вирогідно завдяки саме цим вищенаведеним упередженням, повільне поступове відмежування України від Петрограду почало передбачатися швидше через тиск “голоду” коштів, аніж із свідомою метою започаткування власної грошової системи. Саме такий існуючий стан речей змушує Центральну Раду замислитися над підготовкою механізму свого фінансового самозабезпечення.

Невдовзі в Києві розпочала роботу V-та сесія Центральної Ради, що тривала з 20 червня по 1 липня 1917 року. На цей час чисельність Центральної Ради сягнула 568 осіб, що істотно ускладнювало її плідну роботу [349, 141]. 23 червня 1917 р. М.Грушевський оголосив обставини, які змусили сформувати Генеральний секретаріат не дочекавшись початку сесії загального представницького органу. Генеральний секретаріат став виконавчим органом Центральної Ради (фактично – урядом)

і підмінив її Комітет. Його формування здійснювалося за принципом коаліційного розподілу посад між партіями, а Комітет Ради ставав з того часу “Малою Центральною Радою”⁶, що мала виконувати “законодатні функції в промежутках між двома сесіями” Центральної Ради [31; 188, 116].

Сесія показала різне розуміння провідними діячами Ради поняття автономії. Протягом тривання сесії окремі члени Центральної Ради змушені були активно переконували її учасників в необхідності досягнення Україною повносяжного змісту автономного управління не лише в культурно-національній сфері, але й в області фінансово-економічній. Так, наприклад, революційний демократ О.Шульгін (23 червня 1917 р.) вимагав твердо заявити лише, “що ми маємо владу крайову, котра має певні функції: саме підготовлять автономію, переводити українську владу, творити статут автономії; творити українську школу, ставити економічні завдання. У[країнська] Ц[ентральна] Р[ада] працювала в цьому напрямі і раніше, але не піднімала справ економічних. Тепер саме життя поставило на чергу сі питання [31; 188, 117].

Соціаліст-революціонер Ковалевський (26 червня 1917 р.) при обговоренні проекту декларації Генерального секретаріату, зазначаючи, що в ній лише намічено план роботи, наголошував: “Треба зазначити важніші пункти, зачеплені в декларації. Перше – се порушення фінансової політики, котра, як відомо, грає велику роль. Може, завдяки поганій фінансовій та економічній політиці український народ доведено до нинішнього його становища. Ми вважаємо, що Центральна Рада і Генеральний Секретаріат повинні закласти основи фінансової політики і привести до створення українського бюджету” [32; 189, 131].

Тим не менш, зачитуючи на V-й сесії Центральної Ради 26 червня 1917 р. Декларацію Генерального секретаріату, його

⁶ Мала Рада – виконавчий орган Української Центральної Ради, який діяв між сесіями (Загальними зборами) її пленуму. На нею покладалося вирішення найважливіших справ між пленумами “Великої Ради” [349, 144]. До 3 липня 1917 р. – дня проголошення II Універсалу мав назву “Виконавчий комітет” (Комітет) Української Центральної Ради. В цей час він складався з представників політичних фракцій і налічував 40 членів. У липні 1917 р. склад Малої Ради було збільшено до 60 членів за рахунок національних меншин.

голова з приводу грошової політики уряду Центральної Ради виголосив: “Маючи на увазі, що той стан, який зайняла Центральна Рада, є стан будування нового політичного життя на Україні з усіма наслідками, які випливають з цього стану, Генеральний Секретаріат у фінансових справах вважає необхідним розробити основи фінансової політики на Україні.

Звісно, фінансові справи ми не можемо зразу ставити на цілком державний ґрунт, а повинні обходитись поки що засобами, які мають в своїй основі майже виключно моральну силу. Однак разом з цим маєтись па думці вести підготовчу працю так, щоб Україна у фінансових справах могла стати на цілком державний ґрунт, тоді, коли їй прийдеться ці справи впорядковувати, яко автономній державі” [30; 193, 80; 189, 158]. Що ж до слів, що уряд Центральної Ради на той час мав у своєму арсеналі “виключно моральну силу”, то в цьому з В.К.Винниченком погодитися цілком можливо. Проте, одночасно, вже тоді уряд міг би реально розпочати розбудову апарату державного управління у мірилах всієї номінально підпорядкованої йому території України засобами мобілізації державотворчих і фахових елементів з маси організованого революційно-активного народу, яких винесли на політичну арену хвилі національного відродження.

Нажаль і цього зроблено не було. Так, приміром, на розгляді 27 червня 1917 р. доповідей генерального секретаря фінансів “Про загальні основи найближчої роботи у фінансових справах” та “Про систему та норми оподаткування населення”, обговорюючи питання податкових зборів, Х.А.Барановський щодо техніки збору податків ситуацію, що склалася, характеризував риторичною фразою: “Не маємо апарату для зібрання, а анархістами бути не хочемо” [33]. Подібні думки висловлювали й інші виступаючі, але щодо пошуку шляху для вирішення проблеми кроків зроблено не було. Обговорювалися лише зміст і форма податків.

Тезово міркування генерального секретаря фінансів Х.Барановського щодо загальних основ найближчої роботи у фінансових справах виглядали наступним чином: “а) ніякий податок не може бути установлений без затвердження пленарним

зібранням Ц[ентральної] Ради; б) ніякі видатки та розходи не можуть бути виплачені без затвердження пленарним засіданням Центральної Ради та Генерального Секретаріату; в) Генеральному Секретаріатові дозволяється робити грошові позички для задоволення потреб Ц[ентральної] Ради, причому позички на строк більше одного року можуть бути зроблені тільки з дозволу пленарного засідання Ц[ентральної] Ради, а позички на строк не більше року – по постанові об'єднаного засідання Комітету Ради та Генерального Секретаріату; г) Генеральний Секретаріат має право погодитись з якоюсь банковою установою, щоб вона взяла на себе обов'язки обслуговування фінансової потреби Ц[ентральної] Ради, і д) всі розходи і доходи контролюються ревізійною комісією, яка обирається загальними зборами Ц[ентральної] Ради і про свої ревізії складає перед Ц[ентральною] Радою справоздання” [133; 188, 539-540].

Що ж стосується податкової справи, то Х.А.Барановський рекомендував завести в Україні прогресивне податкування, обпершись на норми податкового оподаткування встановлені російським урядом, лише зменшивши його ставки в чотири рази. Проте, офіційно можливим його збирати пропонувалося з 1 серпня 1917 р., коли почнеться стягнення і загальноросійського податку в Україні. За умов же, що гроші уряду були потрібні вже одразу секретар фінансів пропонував стягувати ще по 3 руб. з кожної сім'ї ”з тим, що при введенні податку, кожний, хто цей податок заплатив, матиме право відчислити з своєї норми цих 3 крб.” [133; 188, 539-540]. Збирати податки, на думку доповідача, за пропозицією Генерального секретаріату, могли б кооперативи, земські установи, деякі банки та інші установи [133; 188, 540].

Доповідь, явно підготовлена на поспіх, викликала жваве обговорення і справеливу критику присутніх. Так, Любинський (націонал-революціонер) одразу ж заявив, що проєктований посімейний податок є гіршим за той, про котрий говорилося в Універсалі, і зауважив, що за умови його (податку) прийняття доведеться скасовувати постанову Універсалу. Крім того, відмітив він, “посімейний налог ляже тягарем на селян переважно, бо сім'ї поміщика заплатити 3 крб. нетрудно” [33; 188, 135]. Есер Рубас з цього приводу додав, що скасовувати податок, встановлений Універсалом не слід, але й податок на землю мусить залишитися. Що ж до посімейного податку, то

він запропонував, що такий “повинен залишитись для тих, хто землі не має” [33; 188, 135].

В свою чергу Коваленко висловив не безпідставну думку, що Генеральний секретаріат вніс вищевказаний проект через те, що не мав часу виробити кращої системи оподаткування. Стосовно, власне, протиріч проекту Х.Барановського виступаючий зауважив: “Обложити сім’ї неможливо. У нас давно не практикувалось. Та і сім’я буває різна, особливо тепер, під час війни, коли в одній сім’ї залишилась лише жінка або жінка і діти, а єсть, з другого боку, сім’ї, де єсть кілька жонатих. Бачимо нерівність. Для одних податок буде легким, а для других тяжким. Універсал уже розійшовся, зроблені заходи, щоб виповнити оподаткування, установлене ним, і скасування того податку викличе негарне враження. В останні часи у нас рідко практикувалась система подушного оподаткування, нарешті зовсім зникла, замінившись оподаткуванням землі, і повернення його викличе неприхильність населення. Крім того, Генеральний Секретар не сказав, чи сей податок добровільний чи обов’язковий. Ми бажали б, щоб не порушувати оподаткування, заведеного Універсалом; нехай Генеральний Секретаріат представить нам другу систему оподаткування замість спроектованого ним посімейного” [33; 188, 135].

Соціал-демократ Огородній, підтримуючи прагнення спертися в цій області на українізовані земства та кооперативи, категорично заявив: “Система ж оподаткування сім’ї не витримує критики, бо сім’ї неоднакові, зарібки їх також. Для потреб переведення автономії України треба багато грошей, але нехай той більше платить, хто більше має. Пропоную завести прогресивно-подоходний податок, податок, котрий мав би моральну силу” [33; 188, 135]. Його підтримав Збаражський, який емоційно зауважив, що коли слухав проект посімейного оподаткування, то негайно “перенісся в ті бажані времена, коли Володимир Святий, а за ним Ярослав Мудрий збирали податки “від диму”. Але тоді не було соціалістів, і ніхто й не догадувався про прогресивно-подоходний налог, котрого тепер вимагають соціалісти і взагалі демократи” [33; 188, 135]. Виступаючий підтримав вимогу запровадження прогресивно-подоходного податку і висловив протест проти податку “від диму” у будь-яких його варіаціях. Він підтримав

той податок, який було встановлено Універсалом, але з зауваженням, що “тільки треба зробити його також прогресивно-подоходним і установити його треба незалежно від загальнодержавного прогресивно-подоходного налогу” [33; 188, 135].

Надалі слово знов взяв Коваленко, який зауважив, що з огляду на вкрай нагальну потребу віднайти кошти, слід зупинитися на такій системі, яка якомога скоріше приведе Генеральне Секретарство Фінансів до мети. Тому він запропонував погодитися на стягування по 3 руб. з сім’ї, але за умови, що така сім’я мала б прибутків завбільшки 1 тис. руб. на рік [33; 188, 136]. З свого боку представник селянства Марцинюк заперечив: “Платіж від душі пригадує подушне, котре нам в’їлось в боки. Сім’ї неоднакові. Найкращим буде податок від десятини” [33; 188, 136].

Чи не єдиний, хто став на відносний захист податкового проекту генерального секретаря був Пугач, який спробував пояснити, що в основу офіційного податку планувалося покласти саме прогресивно-податковий механізм. Але, зауважував оратор, “для зібрання сього податку потрібен апарат, котрого ми не маємо, через се мається на увазі використати те, що з 1 серпня Тимчасовий уряд заводить по цілій Росії прогресивно-подоходний налог” [33; 188, 136]. “Свою національну справу ми ведемо окремо. Загальнодержавні обов’язки, – наголосив він, – ми виконуємо і довго ще будемо виконувати, доки справа у нас не буде налажена. До прогресивно-подоходного налогу ми готуємося. Він буде з 1 серпня [1917 р.] Тоді ми прилучемо себе до апарату. Але до 1 серпня гроші нам також потрібні. Остається або покинути думку дістати гроші зараз, або якимсь чином взяти їх тепер же. В докладі т[овариша] Барановського сказано, що оподатковуються сім’ї, котрі можуть заплатити 3 крб., хто не може, ті не заплатять, бо такі і послі, після заведення прогресивно-подоходного налогу, платити не будуть. Тут нема жодної несправедливості. Зараз ми берем зі всіх однаково, але коли будемо збирати прогресивно-подоходний налог, то хто повинен буде платити більше, тоді з того більше і візьметься. Вбачаючи в проекті Генерального Секретаріату ідею і початок прогресивно-подоходного налогу, пропоную затвердити його” [33; 188, 136].

Зі своїми аргументами до захисту урядового проекту долучився й генеральний секретар фінансів: “В докладі звернуто увагу на прогресивно-подоходний налог. А опріч нього заводиться ще і посімейний. Він являється податком тимчасовим. Опріч того, він заводиться перед прогресивно-подоходним. Щоб завести прогресивно-подоходний налог, треба багато часу. В Росії його заведено ще в 1916 р., але досі по ньому не прийнято ані одної копійки. Хоч заведення його остаточно призначено на 1 серпня [1917 р.], але великий сумнів, чи це вдасться зробити. Грошей більше зараз має той, хто працює: швець, скажімо, в селі має більше від селянина, котрий має 10 десятин. А городські землі, котрі коштують мільйони за десятину? Оподаткування по 10 коп. з десятини при сих умовах було б дуже нерівним. Приймаючи се на увагу, – продовжував захищати проект Х.Барановський, – Генеральний Секретаріят вирішив установити посімейний податок, бо він тимчасовий, одноразовий і має статистичне значення, бо покаже, скільки у нас на Україні сімей, котрі “дозріли” до державного розуміння справ. Хоч 10 коп. з десятини заплатити легше, але зібрати їх трудно. Хоч при посімейному налогові поступленій буде менше, але сума буде більша” [33; 188, 136]. Наприкінці промови генеральний секретар фінансів, змальовуючи техніку збору податку, вказує на фактично патову ситуацію, що склалася для Центральної Ради та її виконавчого органу: “Не маємо апарату для зібрання, а анархістами бути не хочемо” [33; 188, 136].

Проте доводи Х.Барановського, вочевидь, не переконали присутніх. Селянин Пиленко висловив думку, що “коли сказати нам в селі, що кожду сім’ю обложити на 3 крб., то се внесе велике незадоволення”. “Коли ж брати податок від десятини, – продовжив він, – то всі охоче згоджуються. А ті, що не мають землі, як от ремісники, ті нехай платять 1 крб., чи як?” [33; 188, 136]. Інший селянин Касіка додав, що “неможна допустити таких, котрі мають млини, садок тощо. Ось таких потрібно обкласти непременно” [33; 188, 136]. Інший член Центральної Ради Томашевський зауважив, що прогресивно-подоходний податок можливо буде запровадити лише тоді, коли його буде введено по всій Росії, додаючи при цьому, що посімейний податок буде непопулярним. Разом з тим виступаючий вказав

на необхідність винайдення нової системи, проте жодних пропозицій не запропонував [33; 188, 136].

Думку попередника про непопулярність посімейного податку підтримав й соціал-демократ Єремійв, наголошуючи, що його запровадження є небезпечним і може призвести до втрати популярності й самої Центральної Ради. Крім того, він застеріг, що бажання скасувати добровільний податок, встановлений Універсалом, “може показати, що ті, хто видали Універсал, Центральна Рада, самі стоять на [не]твердому ґрунті” [33; 188, 136-137]. Есер Панченко запропонував скористатися для оподаткування тих, хто не має землі статистичними даними з земств, а есдек Касяненко, підтримавши думку про непопулярність посімейного (хоч і добровільного) податку, висловився дивитися на нього як на позику: “хто заплатить тепер 3 крб., той їх не заплатить при заведенні прогресивно-подоходного налогу” [33; 188, 137]. При цьому він зауважив, що краще було б запровадити якусь пропорційність.

На непопулярність посімейного оподаткування, яке скрізь може викликати обурення та підірве авторитет Центральної Ради звернув увагу й виступаючий Ільченко. Він підтримав думку про запровадження подесятинного оподаткування, вказуючи, що після виходу Універсалу селяни одразу ж почали втілювати його настанови в життя, а “ті ж, хто землі не має, а[ле] свідомі українці – ті самі обкладають себе 1% з свого місячного жалування” [33; 188, 137]. Член партії есерів селянин Личко, вказуючи на потребу рахуватися зі звичками і психологією народу, також виступив за податок лише з десятини, який за його свідченням селяни вже запроваджують й самі. Він також висловив думку щодо видання Центральною Радою відозви до народу з закликом добровільно давати гроші “на рідну справу”, стверджуючи, що на нього люди відгукнуться [33; 188, 137].

Генеральний секретар фінансів Х.Барановський, податковий проект якого так і не знайшов прихильників серед учасників сесії, змушений був поступитися і, не досить впевнено виправдовуючись, запропонував взагалі не виносити рішення з цього питання: “Справа з оподаткуванням завше і скрізь викликала найбільше дебатів і непорозумінь. Так і у нас. Може

Генеральний Секретаріят невдало взяв назву “податок”, бо в дійсності се не податок, а “единовременный взнос”. Вводячи в інструкцію⁷ до Універсалу 10 коп. з десятини, зробили помилку, бо дали селянам можливість думати, що, мовляв, коли настала Ц[ентральна] Р[ада], то і податки стали зовсім іншими. Це небезпечно, особливо маючи на увазі, що незабаром податки будуть збільшені в кілька разів у порівнянні з нинішнім. З огляду на це, пропоную не виносити жодної певної резолюції, а вибрати фінансову комісію для детального перегляду проекту” [33; 188, 137].

В результаті учасники зібрання ухвалили: “передати розгляд проекту до комісії, котра складається по 1 чоловіку з фракцій і груп з правом кооптації” [33; 188, 137]. Тоді було визначено пропонований склад фінансової комісії: К.С.Калиненко (соціал-демократ), Пиленко (соціаліст-революціонер), О.К.Рубас (соціаліст-революціонер), Хотовицький (трудолик), Я.Г.Христич (позапартійний соціаліст) та Е.П.Томашевський (націонал-революціонер) [33; 188, 137].

Доповіді генерального секретаря фінансів про оподаткування на українські справи обговорювалися тимчасовою фінансовою комісією ввечері 27 червня і на ранок 28 червня 1917 р. до складу якої увійшли: Х.А.Барановський (голова), К.С.Калиненко (писар, УСДРП), Хидченко (УПСР), О.К.Рубас (УПСР), Е.П.Томашевський (УНРП) Я.Г.Христич (група позапартійних соціалістів), а також кооптовані особи: Т.Марценюк (УПРС), І.Діденко (УПРС), З.Філенко (УПРС) та В.Т.Шепель (позапартійний соціаліст). В зв’язку з тим, що ще на засіданні в Центральній Раді “ніяких суперечок з приводу загальних основ найближчої роботи Фінансового Секретаріату не виникло” [33; 188, 141], то комісією щодо цього аспекту було прийнято запропоновані попередньо такі пункти:

“1) ніякий податок не має вже бути установлений без затвердження пленарним зібранням Центральної Української Ради;

⁷ Згадувану Х.Барановським інструкцію до Універсалу було роздано делегатам II-го Всеукраїнського Військового з’їзду для роз’яснення на місцях значення автономії України та потреби створення і ролі самої Центральної Ради, а також змісту I Універсалу [188, 540] – П.Г.-Н.

2) ніякі видатки та розходи не можуть бути виплачені без затвердження бюджету пленарним зібранням Центральної Ради, або, з дозволу цього зібрання, об'єднаним засіданням Комітету Ради та Генерального Секретаріату;

3) Генеральному Секретаріатові дозволяється робити грошові позички для задоволення потреб Ради, причому позички на строк більше одного року можуть бути зроблені тільки з дозволу пленарного зібрання Ради, а позички на реченець не більше року – по постанові об'єднаного Комітету та Генерального Секретаріату;

4) Генеральний Секретаріат має право погодитись з якоюсь банковою установою, щоб вона взяла на себе обов'язки обслуговувати потреби Центр[альної] Ради;

5) всі прибутки і видатки контролюються ревізійною комісією, яка обирається загальним зібранням Центральної Ради і про свої ревізії дає Центральній Раді справоздання” [134; 188, 540].

Отже, Генеральному секретаріатові було надано право брати для потреб Центральної Ради позики у приватних банківських установах.

Інша доповідь фінансового секретаря (щодо оподаткування), яка й викликала бурхливе обговорення в Раді, у комісії також була прийнята неоднозначно. Обговорення відносно оподаткування населення українським подоходним податком та технічних питань його переведення, на відміну від проблеми податку поземельного, відчутних суперечок не викликало. Після довгих дискусій щодо поземельного оподаткування комісією було винесено такі рішення, які доповнювали п'ять попередньо прийнятих:

“1. Встановлюється на 1917 р. український прогресивно-подоходний налог в розмірі четвертини ставок загальноросійського подоходного налогу, і цей український налог платиться Центральній Раді. Сей український подоходний налог має платити, незалежно від платні Російській державі, кожна особа, установа та підприємство, котрі обложені загальнодержавним подоходним налогом.

2. Встановлюється український поземельний налог, яким оподатковуються на 1917 р. по 10 коп. з десятини усякі землі: селянські, приватних власників, церковні, монастирські і ті

казенні, котрі здаються в оренду; за казенні землі, які здаються в оренду, платять орендарі.

Примітка 1. Сільськими земельними власниками вважаються ті, що мають землі полевої, усадебної або лісової не менше як 1 десятину.

3. Встановлюється на 1917 р. разовий заробітний податок, і всі кола населення сільського, містечкового і городського, а також усі установи і підприємства, які не підлягають подоходному налогу, мають в якийсь певний день, призначений Генеральним Секретаріатом, оддати в У[країнську] Ц[ентральну] Р[аду] четвертику свого денного заробітку.

Примітка [2]. Хто в призначений день не матиме грошового заробітку, той має віддати Центральній Раді четвертику грошового заробітку першого за призначенням Секретаріатом заробітного дня.

4. Позаяк вищенаведені податки призначаються на будівництво автономного ладу на Україні, то податкам сим підлягає все населення України, а також ті українці, які живуть поза межами України” [33; 188, 141-142].

Документ підписали Х.Барановський, О.Рубас, Хидченко, Е.Томашевський, Я.Христич, Т.Марценюк, В.Шепель та писар К.Калиненко, а всі пункти було ухвалено Центральною Радою [33; 188, 142]. Згодом у пресі з’явився ще один пункт, в якому зазначалося, що “платня поземельного податку починається негайно, а платня подоходного – з першого серпня, коли починається платня і державного подоходного податку. Розуміється, що податки на потреби Центральної Ради морально-обов’язкові для населення” [134].

В те, що моральну обов’язковість платити Центральній Раді гроші (поряд з законним примусовим обов’язком сплачувати ще й Тимчасовому урядові) широкі кола населення виконувати очевидно не будуть передбачалося генеральним секретарем фінансів ще до прийняття законів. Як вже згадувалося вище, він вважав “оподаткування по 10 коп. з десятини при сих умовах... нерівним”, а посімейний податок – як одноразовий, і що мав, за його словами, “статистичне значення, бо покаже, скільки у нас на Україні сімей, котрі “дозріли” до державного розуміння справ” [33; 188, 136]. Як показала сувора дійсність не “дозріли” майже всі. В тому ж числі й урядовці, які так і не встановили

чітку систему механізму здійснення податкових зборів й виявили себе як талановиті самодіяльні диспутанти, а не практики-фахівці державотворення.

Саме за таких важких для національного проводу України обставин до Києва прибули представники Тимчасового уряду М.Терещенко та І.Церетелі. Владу в Петрограді непокоїла поведінка українців і для налаштування ситуації з намірами Києва у давню столицю прибули можновладці зі столиці північної. Тимчасовий уряд зажадав від Центральної Ради поступок і домогся очікуваного. На спільному з російськими представниками засіданні Генерального секретаріату, що відбулося зокрема 29 червня 1917 р., торкалися й фінансового питання. З українського боку у нараді взяли участь В.Винниченко, Х.Барановський, Б.Мартос, С.Петлюра, М.Стасюк, І.Стешенко, В.Садовський, С.Єфремов, П.Христюк та М.Грушевський.

Особливо дивною на ній виявилась позиція українського секретаря фінансів, який зауважив, що паралельне обкладання податком населення України є “особливо не вигідним для центрального уряду”, на що М.Терещенко зазначив: “Потрібна велика обережність у стягуванні грошей. Наш революц[ійний] тил послаблений фінансовою нікчемністю місцевих орг[анів] самовряд[ування] – міст, земств. Місцеві збори можна мислити як надбавки в користь місц[евого] органу в певн[ому] % до стягаємого держ[авного] податку. Але це питання попередньо слід обговорити з міністром фінансів” [306; 188, 161-162]. Надалі ж виявилась вся скрута, в якій опинилася Українська Центральна Рада, коли Х.Барановський сам запропонував фактично ліквідацію навіть тих морально-зобов’язуючих українських податків, що, хоч і ефемерно засвідчували елементи фінансової автономії України. ”Додаткове обкладання навряд можна визнати доцільним, – заявив він. – Центр всеросійськ[ий] мусить бути єдиним, але ми повинні отримати кошти не шляхом надбавки, а шляхом смітних асигнувань по бюджету, затвердж[еному] краєвим органом – Радою” [306; 188, 162]. В цих словах виявилось *otestimonium paupertatis*⁸ України Центральної Ради. Не торкалося й мови про зменшення долі загальноросійського податку і переведення її, як обов’язкової, на пряму до скарбниці української краєвої влади, що дозволило б при цьому уникнути подвійного

⁸ *Testimonium paupertatis* (лат.) - Свідчення власної бідності

(додаткового) оподаткування населення й гарантувало б надходження коштів у розпорядження Центральної Ради. І.Церетелі, відчувши тон вимовленого, одразу ж поставив умову, для вирішення, власне, якої вони з Терещенком і приїхали до Києва: "Якщо буде точно [з] сформульовано, що це [тобто Генеральний Секретаріат – П.Г.Н.] буде орган Тимчас[ового] ур[яду], то кошти безумовно, будуть відпущені на видатки по управлінню краєм" [306; 188, 162]. Уряд України пішов на поступки.

У ці ж дні, за час перебування представників петроградської влади у Києві 28-30 червня 1917 р., на основі угоди між Центральною Радою та Тимчасовим урядом, Україну було домовлено визнати останнім як окрему територіально-адміністративну одиницю Російської республіки зі своїм представницьким органом. Проте, то був окреслено певний крок відступу автономної України, політична поразка провідників Центральної Ради, зумовлена їхньою неспроможністю опанувати фінансово-економічною ситуацією на представляємому нею терені, в поєднанні з автономіською хворобою відчуття неповноцінності державотворчих можливостей українства, а по суті справи – самих себе.

3 липня 1917 р. Тимчасовий уряд своєю постановою офіційно затвердив Генеральний секретаріат як підпорядкований йому крайовий виконавчий орган Центральної Ради в Україні [30]. Того ж дня (3 липня 1917 р.) в своєму Другому Універсалі Центральна Рада повідомила народів: "В згоді з іншими національностями України і працюючи в справах державного Управління, як орган Временного Правительства Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією... Визначаючи що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання" [297]. Неможливість zorganizувати власне грошове господарство, що стало найбільш за все однією з причин національно-політичних поступок щодо Росії у період її найбільшого знесилення і, водночас, національного піднесення в Україні, свідчить, що українська молода

державність, очолювана соціалістичними партіями мала в основному в наявності фахівців-урядовців не кращої імперської державної школи, над якими тяжів не менш хибний тип професійного, можливо й підсвідомого, малоросіяинства, що у політичному вимірі виявився у пануючому на початковому і, можна сказати, вирішальному етапі державного становлення України духові автономно-федералізму.

Згідно вищевказаної домовленості з представниками Тимчасового уряду, 16 липня 1917 р. Центральна Рада затверджує "Статут Вищого Управління Україною", в якому відносно фінансового боку вказувалося, зокрема, що:

"§11. Генеральний Секретаріат передає на затвердження Тимчасового Правительства тимчасові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула і ухвалила Центральна Рада.

§ 12. Такими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджується Генеральний Секретаріат по бюджету, ухваленому Центральною Радою" [34; 193, 96–97; 188, 180-181].

В нових обставинах український крайовий уряд заходився до вироблення власного бюджету. Генеральне Секретарство фінансів було одним з ключових у його складі, а тому структуризація його складу та визначення суми на утримання службовців стало на порядок денний досить гостро. 13 липня 1917 р. одним з питань, які розглядалися Генеральним секретаріатом (присутні: В.Винниченко, В.Садовський, Х.Барановський, М.Стасюк, І.Стешенко, М.Полозов, П.Христюк, О.Шульгін та Б.Мартос), було визначення бюджету генеральних секретарств. [313; 104, 216-217]

Однак, в дійсності обставини виявились набагато складнішими, аніж на папері. У липні 1917 р. в касі Центральної Ради було лише близько 90 тис. рублів, в той час як її видатки складали суми більші за прибутки [136]. Видатки по бюджету (сміті) лише Генерального секретаріату з 1 серпня по 1 вересня 1917 р., при складанні якого уряд "керувався даними з затвердженого бюджету за попередній місяць", які було ухвалено 30 серпня 1917 р. на засіданні Малої Ради, складали 58 тисяч 255 руб. 83 коп. (з урахуванням покупки електричної арматури і меблів у готель "Савой") [37; 188, 272-273]. Загальна сума лише урядового бюджету за серпень 1917 р.

складала 66 тис. 755 руб. 83 коп. [37; 188, 272-273]. З цієї суми на організацію праці Генерального Секретарства фінансів передбачалося 4 тисячі рублів. Крім того, на платню генеральному секретарю – 500 руб., а його товаришам – 750 руб. [135]. Фінансувати більш розширені урядові інституції чи мережу адміністративних органів у губерніях та повітах Центральна Рада була неспроможною. Гроші ці знову ж передбачалося отримати від Тимчасового уряду. З цією метою ще 14 липня 1917 р. Генеральним секретаріатом для відповідних переговорів до Петрограда було вирішено відправити голову крайового уряду В.Винниченка та фінансового секретаря Х.Барановського [314; 104, 217]. На час від'їзду Х.Барановського обов'язки генерального секретаря фінансових справ тимчасово було доручено виконувати В.Садовському [315; 104, 219]. Тимчасовий уряд погодився асигнувати на потреби Генерального секретаріату до смішного малу суму в 300 тисяч рублів, але й вона не була переведена урядові автономної України [194, 16].

Ситуація всередині Центральної Ради загострилася настільки, що 6 серпня 1917 р. її голова М.Грушевський оголосив про вихід у відставку зі своєї посади [60]. За таких скрутних обставин і повному урядовому безладі в серпні 1917 р. сталася урядова криза. 9 серпня 1917 р., оперуючи формальним приводом, до демісії подав урядовий склад [348, 8]. 10 серпня 1917 р. на порядку денному засідання Малої Ради розглядалося питання відставки Генерального секретаріату [35; 188, 255-256]. 12 серпня 1917 р. Центральний комітет партії соціалістів-революціонерів постановив “відкликати із складу Генерального Секретаріату решту своїх членів – Барановського та Голубовича” [137]. З цього дня Генеральне Секретарство фінансів опинилося без керівника. Наступного дня голова уряду В.Винниченко, зіткнувшись з бойкотом його кандидатури з боку фракції есерів, відмовився формувати Кабінет. Комітет Центральної Ради відставку уряду прийняв [137]. Сформувати новий уряд 14 серпня 1917 р. було доручено Д.Дорошенкові. Тоді ж, на пропозицію М.Ткаченка, секретарем фінансових справ передбачалося запросити Дрелінга або когось іншого [35].

17 серпня 1917 р., зачитуючи на засіданні Малої Ради претендентів на секретарські посади, Д.Дорошенко повідомив,

що запропонував посаду генерального секретаря фінансів професорові М.Туган-Барановському, який проте ще дав відповіді на цю пропозицію [36]. Наступного дня Д.Дорошенко відмовляється формувати новий уряд і формування Генерального секретаріату знов було доручено В.Винниченку, який між інших претендентів на секретарські посади також назвав М.Туган-Барановського [36]. 21 серпня 1917 р. Малою Радою нарешті було ухвалено склад Генерального секретаріату [36], а вже 28 серпня 1917 р. Центральна Рада надіслала телеграму про сформування і затвердження нового крайового уряду до голови Тимчасового уряду А.Керенського та комісара при Тимчасовому уряді по справах України П.Стебницького [120].

Посаду генерального секретаря фінансів зайняв відомий не лише в Україні, а й поза її межами професор М.І.Туган-Барановський, який запропонував посади своїх товаришів (заступників) Храневічеві та Пекарському [207].

Туган-Барановський Михайло Іванович (21 січня 1865, с.Сольоне, Полтавщина – лютий 1919) – громадський і державний діяч, економіст, відомий вчений, автор численних праць російською, німецькою та українською мовами, один з найвидатніших мислителів-ідеологів кооперації і суспільного солідаризму.

Родом з с.Сольонного Лохвицького повіту на Полтавщині. 1890 р. – доктор політичної економії по закінченні природничого і правно-економічного факультетів Харківського університету. Професор політичної економії Петроградського університету, економічного факультету Петербурзької політехніки й Комерційного інституту. Співробітник марксистських видань “Новое слово”, “Начало” та ін. Відомий кооперативний діяч. В 1895-1907 рр. – легальний марксист, згодом – кадет, з 1917 р. – член УПСФ, автор програми партії. Влітку 1917 р. – повернувся в Україну, працював деканом юридичного факультету Українського Народного університету в Києві. 8 вересня – 14 грудня 1917 р. – генеральний секретар фінансів і виконуючий обов’язки генерального секретаря торгу і промисловості УНР.

За гетьманату П.Скоропадського 1918 р. – ординарний професор, декан фізично-математичного факультету першого Державного Українського університету в Києві.

Голова Ради Українського центрального кооперативного комітету і Українського товариства економістів. Надхненник запровадження Україною власної грошової одиниці, національної фінансової системи і виходу з російської рубльової зони. У 1918 р. один із засновників Української Академії наук, голова соціально-економічного відділу. Головував на III Всеукраїнському загальнокооперативному з'їзді. Склавав першу програму “Кооперативного інституту”. Помер в лютому 1919 р. під час подорожі до Парижу в складі делегації УНР на мирову конференцію [151; 35–36; 189, 408].

Новий секретар фінансів зіткнувся із тією ж проблемою, що його попередник – відсутністю грошової маси. Вже 8 вересня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату урядовці постановили: “просити секретаря в справах фінансових поїхати в Петроград для переговорів з Временним Правительством в справі потрібних для існування Секретаріату грошових асигновок” [207; 188, 278]. Український крайовий уряд прагнув домогтися від Тимчасового уряду “асигнування авансом на видатки Секретаріату одноразово на протязі перших двох місяців, вересня і жовтня, 2315000 руб.” [207; 188, 278].

Грошей, однак, Україною отримано не було. 15 вересня 1917 р. М.Туган-Барановський звітується Генеральному секретаріатові “про наслідки його зносин з офіційними сферами в Петрограді щодо бюджету” [203; 104, 219]. Проаналізувавши ситуацію, урядовці вирішили нарешті обрахувати свої потреби та видатки і постановили: “1) До 1 жовтня [1917 р.] виготовити в кожному секретаріатові проекти обрахунків і штатів і передати їх на розгляд окремої комісії, яку буде обрано; 2) Обрахунок і штати подати на затвердження Центральної Ради; 3) Доручити генеральному писарю і секретареві фінансів виробити план бюджету” [203; 104, 219-220]. За кілька днів, очевидно сподіваючись все ж таки отримати певну суму від нової російської емісії, 21 вересня 1917 р. Генеральний секретаріат приймає пропозицію М.Туган-Барановського видати “від імені Секретарства [фінансів] заклику до людності мати довір'я до нових казначейських знаків, які випускає [російське] Міністерство фінансів” [204; 188, 315].

Щоб зберегти урядову адміністрацію і виплатити їй зазначену вище платню за вересень (1917 р.) М. Туган-Барановський вимушений був узяти позику у 75 тис. рублів на два тижні у "Созбанкові", "позаяк кредит на содержання Секретаріату ще не переведено з Петрограда", – повідомляв генеральний секретар фінансів 2 жовтня 1917 р. на урядовому засіданні [205].

Втім, такий стан справ не міг далі продовжуватися. Український уряд і, зокрема, його фінансове відомство ніяк не могли знайти вихід із складової ситуації "pro publico bono"⁹, як для України, так і Росії. Проте, схоже, грошей від Тимчасового уряду довелося б чекати "аж до грецьких календ". До того ж обстановка у самій Росії дедалі загострювалася, влада вислизала з рук уряду А. Керенського. В Києві ж можновладці ніяк не могли переступити через доведену ними до абсурду соціалістичну відданість великоруським братам у вірі в світле майбутнє. І ось, врешті, урядовці Центральної Ради, прозрілі від грошової задухи, перестали шукати згоди між неузгоджувальними канонами національних свідомостей політичного романтизму.

Ситуація в країні та грошова задуха змушують керівництво Ради і Генеральний секретаріат знов повернутися до проблеми пошуку грошової маси й наповнення власного бюджету. Провідники Центральної Ради, уряд якої так і не спромігся ані налагодити владну вертикаль в країні та якоюсь мірою суттєвий механізм стягнення будь-яких податків, ані асигновки валюти з Петрограда, настійливо шукав вихід з лабіринту безгрошів'я. В повітрі віяло очікування радикальних заходів щодо маючих "буржуазних" верств населення з боку соціалістично-революційної української влади. Ліворадикальні національні партії вже давно тиснули на Центральну Раду з цього приводу. І от 9 вересня 1917 р. українські есери (УПСР) добиваються від Малої Ради ухвалення рішення щодо "оподаткування великого капіталу і майна та конфіскація військових прибутків на користь окремих країв і цілої держави" [37; 188, 284].

Тиск на уряд у напрямку більш рішучих дій зі свого боку

⁹ Pro publico bono (лат.) - Для загального добра.

здійснювала й інша найвпливовіша ліва партія – соціал-демократична робітнича (УСДРП). 23 вересня 1917 р. на загальних зборах своєї київської організації есдеки заявили про підтримку автономії України при федеративній Росії і прийняли низку вимог до Генерального секретаріату, серед яких були й вимоги націоналізації промисловості та землі, конфіскація поміщицьких земель, конфіскація воєнних доходів для порятунку краю від господарчої руїни, “безмилосердне оподаткування” великих капіталів і маєтків тощо [194, 27]. Проте готівкових грошей вже не було не лише в розпорядженні Генерального секретаріату, а й у власників підприємств, по всій країні розгорталася кілька місячна заборгованість по зарплатні [209; 188, 405]. Вимоги суцільної соціалізації заходили у протиріччя з життєвими реаліями, а нестача обігових грошей і безсилля уряду, що мав у своєму розпорядженні з десяток кабінетних службовців, знов змушують провідників крайового самоврядування України шукати виходу на правових підставах.

29 вересня 1917 р. з’являється “Декларація” Генерального секретаріату України, в якій, зокрема, вказувалося: “визнаючи, що в теперішнім часі неможливо скасувати капіталістичну форму промисловості і торгу, Генеральний Секретаріат однак ж вважає, що інтереси трудящих мас вимагають державного контролю і регуляції господарського життя, для чого в осередку економічного життя України в найближчому часі має стати Економічний Комітет, він має регулювати всю справу постачання та поділу харчів, сирих матеріалів та палива, і разом регулювати всю промисловість і торг” [139]. Окрему увагу в “Декларації” було приділено і фінансовому питанню. Генеральне Секретарство фінансів визнало за необхідне виробити заходи по розмежуванні у напрямі децентралізації загальнодержавних і спеціально-українських фінансів. У перспективу винесено завдання створення поряд із загальноросійським бюджетом і окремо українського. Відзначним є спрямування на формування не бюджету Центральної Ради чи вузькоурядового, а саме бюджету України [139].

Збільшення податкових зборів планувалося здійснити шляхом “підвищення оподаткування маючих верств

людности”, для чого мало бути застосовано прогресивне оподаткування маєтків та податок на незаслужений приріст їх вартості. У “Декларації” зазначалося і на стару проблему для української влади, яка залежала в тім, що “недосить знайти нові джерела державних доходів, так само потрібно знайти способи для того, щоб платилися ті податки, які вже встановлено” [139]. В цьому плані урядовці зізнавалися, “що всі прямі податки не платяться”, але зауважували на необхідності адміністративних органів, яким доручено збір цих прибутків, виявити належну такий справі діяльність [139].

“Приближення влади до людности України завдяки автономії, – зазначалося далі в “Декларації”, – повинно в великій мірі допомогти в цьому” [139]. “Деклярація” обіцяла, що “в найближчому часі буде вироблено законопроект про те, що на чолі всіх кредитових установ України має стати Національний Український Банк, до якого мусять перейти всі справи Київської контори Державного Банку та всіх його відділів на території України. Діяльність Національного Банку має бути погоджена з діяльністю другої центральної кредитової установи на Україні – Українського Народнього Банку” [139].

То була справді декларація прагнень вільної України, її зокрема фінансових потреб, декларація, що виголошувала про те, як тісно їй у панцирі обмеженої умовинами Другого Універсалу політично-господарчої автономії. Цілком правдоподібно припустити, що писана вона (декларація) не без впливу нового генерального секретаря фінансів відомого економіста М.Туган-Барановського.

Між тим, 29 жовтня 1917 р. в Києві розпочалася VII сесія Центральної Ради, чисельний склад якої номінально досяг 823 осіб [88, 78]. Відкриваючи її М.Грушевський, з’ясовує причини, через які Комітет Ради (Мала Рада) затримав скликання зібрання. Виявилося, що причини мали чисто технічний та грошовий характер: “Остання сесія коштувала 20.000 крб. з Національного Фонду. А Фонд цей, зложений з добровільних жертв українців, був майже увесь витрачений на удержання Генерального Секретаріату” [121]. На вечірньому засіданні голова Генерального секретаріату В.Винниченко намагався виправдати вкрай невдалу урядову діяльність, звинувачуючи передусім в цьому російський Тимчасовий уряд. “Перші часи

роботи Генерального секретаріату, – заявив він, – пройшли на зміцнення самого секретаріату в більш моральному смислі. Кожна державна власть твориться не днями, а віками... Правительство [петроградське] не давало ніких грошей, хоч Секретаріат не збирав податків з України; воно старалось місцеві власті роз'єднувати з Секретаріатом” [121]. В.Винниченко токнувся й фінансово-адміністративного боку проблеми: “Генеральний Секретаріат існував досі більш фіктивно, ніж реально, бо у нього не було майже жодних органів і апаратів. Через те діяльність його не відзначалась широтою і помітністю, бо багато праці йшло на внутрішнє налагодження апарату.

В цей час, коли інтелігентні сили нації не скупчені, не пристосовані до своєї праці, це також забрало чимало сили, щоб найти потрібних людей і поставити їх на належне місце...

Так само на перешкоді стояла весь час фінансова справа, бо, не маючи в своїх руках крайових фінансів, Секретаріат не міг фінансувати і своїх органів, а [Тимчасове] Правительство навмисне держалось централістичної політики та давало зрозуміти місцевим органам, щоб вони обминали Генеральний Секретаріат і зносились просто з [Тимчасовим] Правительством. Таким чином [російське] Правительство не раз порушувало свою ж інструкцію і навіть призначувало комісарів всупереч бажанню Генерального секретаріату.

Маючи це на увазі, Секретаріат думав послати до [Тимчасового] Правительства особливу делегацію, яка б із ним порозумілася, але тут пішли чутки, що [Тимчасове] Правительство призначає слідство над Секретаріатом, і посилку делегації було відложено на кілька днів, поки довідались, що київським судовим властям не доручалось вести слідство, як про це раніше сповіщалось. Коли генеральні секретарі приїхали до Петербурга, то довідались, що питання про слідство над Секретаріатом дуже гаряче дебатовалось на засіданнях [Тимчасового] Правительства і майже всі Міністри поділяли цю думку, так що Міністри Юстиції справді доручено було переводити це слідство” [140]. Винниченко також довів до відома членів Центральної Ради, що Петроград, окрім всього іншого, припинив асигновку коштів у розпорядження української автономії.

Як бачимо Тимчасовий уряд, ізолюючи київських урядовців безгрошів'ям і користуючись їхньою абсолютною непрактичністю й безпорадністю, тим часом налагоджував зв'язки з владними структурами безпосередньо на місцях.

З подібною ж риторикою виступив і генеральний секретар фінансів М.Туган-Барановський, який також поскаржився на те, що центральний російський уряд не виконує своєї власної інструкції, власноруч (навіть не ставлячи до відома Генеральний секретаріат) запроваджує цукрову монополію, яка здатна тільки-но з України принести до російської скарбниці мільйони рублів. Радівський фінансовий урядовець підсумував риторично і протестно: “Ми стоїмо нижче всякого земства, яке має право накладати податки, яке має свої власні бюджети, а ми [номінально] одержали тільки мізерних 300 000 [руб.] на всю Україну” [121]. Секретар фінансів додав, що російська влада, як стара, так і нова, “висосують соки з України через створення промисловості у Великоросії, через зберігательні каси, які дають Петроградіві мільйони наших грошей” [121].

Підсумовуючи М.Туган-Барановський, зазначив, що виходячи з тої засади, що Україна мусить бути в федеративному зв'язку з іншими краями Росії, відтепер жодного податку з української території не повинно запроваджуватися без відома Генерального секретаріату. Генеральний секретар фінансів накреслив також найближчі завдання свого відомства: “Підпорядкування собі ощадних та позичкових установ, через які російський центр висисає з українського народу вничезні гроші” та “утворення Національного Українського Банку, котрий дасть в руки Генерального Секретаріату могутню силу, за поміччю якої з України можна буде зробити справді цвітучий край” [140].

2 листопада 1917 р. на урядовому засіданні було заслухано доповідь М.Туган-Барановського про стан вітчизняних фінансів та про засоби налагодження справи і доручено йому ж виробити необхідні фінансові законопроекти. Тоді ж було вирішено відкрити кредит в сумі 1 млн. руб. з коштів Державної скарбниці на поточні потреби Генерального секретаріату [188, 387]. З цією метою, наступного дня виконуючого обов'язки директора кредитного відділу Г.Афанасьєва було призначено

тимчасовим комісаром Генерального секретаріату при Київській казенній палаті для здійснення видачі вищезгаданого 1 млн. руб. в розпорядження українського крайового уряду [206; 188, 390]. Днем пізніше, 4 листопада 1917 р., в зв'язку з щойно прийнятим рішенням припинити висилку до центральних (всеросійських) установ капіталів удільного відомства, того ж таки Г.Афанасьєва¹⁰ було призначено ще й урядовим комісаром при Київській удільній окрузі. Крім того члени уряду заслухали доповідь товариша (заступника) генерального секретаря фінансів В.Мазуренка про стан фінансів в Україні, про нараду в цій справі з представниками кредитових установ та про міри, потрібні для подолання грошової кризи [208].

Водночас лідери Центральної Ради не залишали надії на порозуміння з Тимчасовим урядом. 3 листопада 1917 р. на урядовому засіданні було ухвалено “дати відпустку для поїздки до Петрограда” генеральному секретареві фінансів М.Туган-Барановському, а його обов'язки тимчасово передати В.Мазуренку [206; 188, 390]. Очевидно авторитет професора М.Туган-Барановського таки вплинув на російських можновладців і 11 листопада 1917 р. до Києва прибув транспорт з невеликою грошовою масою [129, 8].

В Україні ж так і не було налагоджено дієздатну владно-адміністративну вертикаль. Пригадуючи ситуацію, що склалася в Україні восени 1917 року, Д.Дорошенко писав: “Генеральний секретаріат продовжував залишатися відірваним від країни, зображуючи з себе дещо ніби наглядного або дорадчого органу. Ніхто з секретарів не показувався піде, крім Києва, а в Києві їхня енергія виходила на політику Центральної ради. Від них не лише не можливо було домогтися будь-якої відповіді на телеграми, але навіть приїхавши навмисно до Києва, неможна було досягнути того, щоби бути вислуханим і отримати будь-яку пораду, будь-яку вказівку. Проте всю провину за те, що автономний уряд ніяк не міг налагодити справи і дійсно взяти віжки правління в руки, звалювали на Тимчасовий уряд, на ігнорування ним Генерального

¹⁰ У тексті протоколу засідання Генерального Секретаріату помилково вказано С.І.Афанасьєва – П.Г.-Н.

секретаріату й саботування його спроб налагодити ділові відносини. Частково це було вірно.

Тимчасовий уряд, що доживав свої останні дні, – продовжує Д.Дорошенко, – або махнув зовсім рукою на українські справи, прагнучи будь як дотягнути до Установчих зборів (а там, мовляв, все влаштується), або ж дійсно саботував уряд автономної України, бажаючи дійняти його якщо не миттям, то катанням. Як раптом в Петрограді розразилася так звана Жовтнева революція, і Україні вже не залишилося нічого іншого, як відділитися від більшовицької Росії і розпочати влаштовувати свою долю зовсім самостійно” [85, 79-80].

Отже, у Петрограді сталася зміна влади. Внаслідок більшовицького перевороту 7 листопада 1917 р. урядувати в Росії розпочала Рада Народних Комісарів на чолі з В.Леніним (Ульяновим).

Жовтневий (листопадовий – за новим стилем) переворот у Росії і узурпація влади в Петрограді в руках більшовицької партії, змусили Центральну Раду прискорити процес унезалежнення державного і фінансового від Росії.

До цього часу Генеральний секретаріат де-юре був виконавчим органом самоуправління автономної України із центральною загальноросійською владою – Тимчасовим урядом в Петрограді. Із більшовицьким переворотом у столиці Росії і проголошенням федеративної УНР в Києві постало питання про подальше законодавче визначення підстав управління Україною. Його Центральна Рада не зволікаючи розв’язує цілою низкою законодавчих актів.

10 листопада 1917 р. В.Винниченко заявив уряду, що “товариства заводчиків повідомили Генеральний секретаріат, що вони не можуть зробити виплату грошей за браком їх” [209; 188, 405]. У перебігу обговорення проблеми до обговорення генеральних секретарів було винесено кілька пропозицій, а саме:

- в’яснити справу з фондом забезпечення паперових грошей України;
- видати спеціальні грошові бони, випустити посвідчення державного (тобто київського відділення Російського госбанку), про брак паперових знаків;
- оповістити робітників про причини неможливості видати їм платню;

- звернутися до “людности” з закликом вносити всі податки, але не відсилати їх до Петрограда;
- повідомити про ті заходи, які вживає Генеральний секретаріат для полагодження грошової кризи;
- видати заклик вносити золото та золоті речі (очевидно як пожертви на користь крайової влади);
- запровадити винну монополію, “бо пияцтво поширюється нелегальним шляхом” [209; 188, 405].

В підсумку Генеральний секретаріат постановив:

“1) Київську контору Державного (тобто російського “государственного” – *П.Г.-Н*) Банку тимчасово перетворити в Центральний Банк України;

2) Звернутися (щоправда не визначено чи то з закликом, чи то з вимогою) до всіх цивільних і військових відомств встановити свої бюджети на листопад і грудень 1917 р. та на перше півріччя 1918 р.;

3) Видати розпорядження, щоби всі урядові (очевидно малися на увазі державні) установи та підприємства свої прибутки направляли до Київської Контори Державного Банку;

4) Звернутися до населення з оповіщенням про ті заходи, які робить Генеральний Секретаріат в справі полагодження грошової кризи” [209; 188, 405].

Водночас, наступного дня (11 листопада 1917 р.), генеральні секретарі (В.Винниченко, М.Ткаченко, І.Стешенко, В.Мазуренко, М.Зільберфарб, М.Ковалевський, І.Мірний, О.Золотарьов) вирішили вдатися до більш рішучих (так званих революційних, але доволі сумнівних як з огляду морально-етичного, так і з правового) заходів щодо покращення свого фінансового становища – реквізицій¹¹. Відповідний законопроект було доручено скласти юридичній комісії при генеральному писарстві. При його ж господарчому відділі було ухвалено призначити комісара в справі реквізицій (при існуючих реквізиційних комісіях як у Києві, так і по всій Україні) [210].

13 листопада 1917 р. В.Мазуренко проінформував уряд

¹¹ Реквізиція (від латинського *requisitio* – вимога), примусове по каральне вилучення майна у власність або в тимчасове користування держави.

Центральної Ради про грошову ситуацію. Він повідомив, що скликана ним фінансова нарада визнала найбільш слушним на той час “не складати окремого бюджету України, бо зараз дуже важно виділити видатки на війну і розділити прибутки від залізниць, косвених податків і т[ак]е ін[ше], а обмежитися виясненням рахунку тільки звичайних видатків на першу половину 1918 р. [211]. При цьому мали обліковуватися й видатки і на Генеральний секретаріат, і на поширення просвітньої, культурної, адміністративної діяльності тощо, тобто – “утворити федеративний розпис видатків” [211; 188, 434]. Потрібні кошти на покриття таких видатків, – на думку товариша генерального секретаря фінансових справ, – повинні були бути переданими до розпорядження українського уряду центральним урядом Петрограда, себто – більшовицькою Радою народних комісарів. В.Мазуренко додав також, що грошова криза минула, позаяк “гроші з центру зараз почали знов надходити акуратно” [211; 188, 434]. Очевидно мався на увазі потяг з невеликою сумою грошей, відправлений ще Тимчасовим урядом, що, як ми згадували вище, прибув до Києва 11 листопада 1917 року. Особливо важливим в доповіді В.Мазуренка є його переконання, яке він настійливо висловив урядовцям Центральної Ради, що “видати якісь свої грошові знаки зараз неможливо, бо золотого фонду на Україні нема, державне ж майно, як землі тощо, зараз не може вважатися за твердий ґрунт у такій справі” [211; 188, 434]. Генеральні секретарі погодилися з міркуваннями свого колеги та ухвалили якнайшвидше скласти розходний розпис і утворити особливу фінансову комісію. Усім генеральним секретарствам було запропоновано до 20 листопада 1917 р. виробити штати секретарств і обрахунки видатків [211; 188, 434].

Проте ілюзії про грошові дотації нових російських можновладців розвіялися з блискавичною швидкістю. Вже 15 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат змушений був повернутися до обговорення фінансових справ в зв'язку з тим, що більшовицький уряд, через невизнання його за всеросійський Центральною Радою, може припинити надсилку грошової маси Києву. Виходячи з такої неоптимістичної перспективи урядом Центральної Ради було ухвалено:

“1. Доручити Секретарству Фінансів: а) укласти разом з фінансовою

комісією фінансовий план та б) телеграфувати Генеральному Секретареві Фінансів М.Туган-Барановському про нагальну потребу його негайного повернення до Києва;

2. Доручити усім секретарствам якнайшвидше скласти штати та обрахунки по відповідних відомствам;

3. Доручити Секретарству Фінансів створити міжвідомчу комісію для остаточного вирішення сміти Генерального Секретаріату.

4. На випадок відмови М.Туган-Барановського від своєї посади, виявити можливих кандидатів на портфель Генерального Секретаря Фінансів і його Товаришів (заступників)” [212].

До цього переліку слід також додати й ще одне рішення, винесене урядовцями після виступу К.Мацієвича в справі державних маєтків в Україні, яким визначалося “припинити усяке надсилання грошей і других засобів” до центральних (тобто петроградських) установ [212].

Для загальнодержавного управління країною фінансів в розпорядженні уряду УНР проте не було. Про це, з свого боку свідчить і той факт, що плануючи провести вибори до Українських Установчих зборів, уряд однак не мав на те відповідних коштів. Прагнучи якомога швидше легітимізувати себе в очах громадськості й на противагу узурпаторам влади – більшовикам, Центральна Рада заходилася щонайшвидше скликати українську подобу російського “Учредительного собрания”. Однак належних скарбових ресурсів для цього в неї не було. Вихід було знайдено в доволі сумнівному, з точки зору втілення в життя, рішенні Генерального секретаріату надати дозвіл інституціям місцевого самоврядування (волосним, повітовим, губерніяльним народним (земським) управам, а також міським і містечковим управам), допоки вони не одержать державні кошти на видатки в цій справі, позичково витратити на нею гроші з усіх капіталів, перехідних сум тощо страхових громадських, волосних та сільських позичкових кас і банків [213].

Тим часом Генеральний секретаріат шукав гроші не лише на потреби державотворення, але й на власне утримання. Незважаючи на те, що Центральна Рада не визнала Раду Народних Комісарів як законний уряд Росії, вона продовжувала сподіватися на петроградські гроші. Ситуацію в Києві

загострювали до того ж страйкові настрої залізничників і робітників, а також більшовицькі організації, що активізувалися після приходу до влади в Росії їхньої партії. 17 листопада 1917 р. представник ЦК УСДРП і один з провідних діячів Центральної Ради, генеральний секретар праці М.Порш та член Київського обкому РСДРП(б) С.Бакинський мали перемовини по прямому дровові з представником більшовицького Раднаркому Росії Й.Сталіним. Одним з двох піднятих у розмові питань було й питання фінансове. М.Порш, зокрема, звернувся до Й.Сталіна з наступним: "...місцеві відділи Державного Банку, обслуговуючи фронт і тил, а також і промисловість, мають великі труднощі в грошовім обороті через брак грошових знаків. Ся обставина викликає серйозні ускладнення в промисловості, особливо в такій сезонній промисловості, як бурякоцукрова, не кажучи про те, що брак грошей може викликати неспокій в робітничій масі, якій, як служащим, так і урядовцям, нічим платити. Тому прохання доставити всім відділам Державного Банку на Україні достатній кількості грошей..." [156]. Й.Сталін пообіцяв, що повідомить про прохання українців Раду народних комісарів і запевнив: "не сумніваюся ні на одну хвилину, що вона зробить усі необхідні заходи" [156].

Втім, більшовицький уряд насправді мав зовсім інші наміри. Його вожді апріорі зайняли щодо України агресивну і відверто ворожу позицію, а у фінансовій сфері ними вже було розпочато добре сплановану фінансову війну [51]. І перша її фаза полягала якраз у тому, щоб остаточно затягнути зашморг грошового голоду на шиї київської влади (фінансова ізоляція), а друга – у наданні потрібних коштів радикальним більшовицьким організаціям і боївкам та антирадівським колам для здійснення страйків і збройних виступів (в Києві вже точилися збройні сутички, що переходили в бої). Останньому, своєю неспроможністю налагодити адміністративно-політичний лад і організувати фінансово-економічне життя країни, багато в чому сприяли сама Центральна Рада і керівництво УНР. В дійсності ж М.Порш фактично офіційно повідомив у Смольний про катастрофічне положення Центральної Ради і загрозу соціально-політичного вибуху через грошову кризу. Саме це, власне, потрібне й було більшовикам, політика яких спрямовувалася на повалення

існуючої влади в Україні.

19(7) листопада 1917 р. Центральна Рада своїм Третім Універсалом проголошує: "Однині Україна стає Українською Народньою Республікою. Не одділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів... Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки, в федеративній Росії, ми Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і незаможній Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність" [141; 107].

Проголосивши УНР Центральна Рада так і не змогла позбутися російського тяжіння, не посмівши оголосити замість федерації з північним сусідом самостійність України. Однак, за відсутності власної правової бази будь-яке планомірне налагодження фінансового порядку в країні було практично неможливим. Генеральний секретаріат де-юре як був виконавчим органом самоуправління автономної України із центральною загальноросійською владою – Тимчасовим урядом в Петрограді, так ним і залишився. Із більшовицьким переворотом у столиці Росії і проголошенням федеративної до неї УНР в Києві постало питання про подальше законодавче визначення підстав управління Україною. Саме тоді в колі співробітників генерального секретаря фінансів М.Туган-Барановського зародилася думка про запровадження власних грошових знаків Україною та створення національної фінансової системи [111, 9].

Тимчасом, 24 листопада 1917 р. проперебіг переговорів з Петроградом і плани розв'язання грошових проблем доповідав Генеральному секретаріатові виконуючий обов'язки секретаря фінансів В.Мазуренко. Тоді ж він вперше повідомив уряд УНР про прийнятий фінансовою нарадою проект випуску українських грошових знаків (бонів) з забезпеченням цукровим фондом та відсотковими паперами [214]. Цілком очевидно, що поштовхом до зміни позиції провідних фінансових функціонерів УНР щодо питання запровадження власної грошової одиниці стало надзвичайне поглиблення грошової

кризи, загострений внаслідок цього соціально-економічний стан і, нарешті, повалення в Росії влади Тимчасового уряду та захоплення влади в Петрограді більшовиками, а відтак й грошова ізоляція української влади та спричинений нею голод коштів в офіційному Києві.

Втім, для здійснення власного нового політичного та фінансового курсу Українській Народній Республіці необхідно було позбутися політико-юридичного підпорядкування Петрограду і вийти поза рамки законодавчо-правового поля російської (більшовицької) влади. Цю проблему було розв'язано без проволікань. Вже наступного дня після виступу перед Генеральним секретаріатом В.Мазуренка, 25 листопада 1917 р., світ побачили перші законодавчі акти УНР, якими Центральна Рада виразно протиставила себе більшовицькому Петроградові, але не російській центральній владі. Перший з них:

**Закон
про виключне право Центральної Ради
видавати законодавчі акти УНР.**

25 листопада 1917 р.

I

До сформування Федеративної Російської Республіки і утворення її Конституції виключне і неподільне право видавати закони для Української Народньої Республіки належить Українській Центральній Раді.

II

1. Всі закони і постанови, які мали силу на території Української Народньої Республіки до 27 жовтня 1917 р. [*тобто всі юридичні акти російського центрального уряду, що діяли до більшовицького перевороту – П.Г.Н.*], оскільки вони не змінені й не скасовані Універсалами, законами і постановами Української Центральної Ради, мають силу і надалі як закони і постанови Української Народньої Республіки.

2. Право видавати розпорядження в обсягу урядування на

основі законів належить Генеральним Секретарям Української Народньої Республіки.

Для видання таких розпоряджень застаються в силі розпорядження Російського Правительства, які були видані до 27 жовтня 1917 р., оскільки вони вже не змінені або не скасовані Українською Центральною Радою та Генеральним Секретарством.

III

1. До прийдучих змін законодавчим порядком полишаються в силі і всі державні Уряди і установи, які zostалися на території Української Народньої Республіки по день 7 листопада 1917 р. з дотеперішнім їх ділокругом, урядження і штатами як Уряди і установи Української Народньої Республіки.

2. Це положення тим часом, до погодження з іншими частинами Російської Федерації, має стійність і до Урядів і до установ, які обіймають тільки почасті територію Української Народньої Республіки, і тільки в тій мірі, в якій їх діяльність поширюється на Українську територію.

3. Всі особи, які займали посади державної служби по день 7 листопада 1917 р. на території Української Народньої Республіки чи то за призначенням Російського Правительства, чи то за обранням органами самоврядування, застаються на своїх урядах без особливих прохань чи заяв.

З оригіналом протоколу згідно:

Заст. голови Української Центральної Ради *М.Шраг*

Секретарь *Постоловський*

Ствердив: за Генерального Писаря України *І.Мірний* [38]

Отже, для розбудови власного фінансового господарства УНР отримала хоч і не досконалу російську, але правову базу. Нерідко її правницькі засади заходили у протиріччя з проголошеним Центральною Радою курсом соціалізації. Того ж дня, 25 листопада 1917 р., було прийнято й *Закон про утримання Центральної Ради за державний рахунок* [38].

Праця уряду УНР в напрямі формування національної

грошової системи, в першу чергу в області створення відповідної законодавчої фінансової бази, розпочалася посиленними темпами. Українські можновладці немов би прагнули за останні тижні 1917 року надолужити безповоротньо втрачені минулі місяці мітингів, гасел, безплідних балачок та постійного клянчення грошей у російського уряду. 27 листопада 1917 р. В.Мазуренко доповідав Генеральному секретаріатові про фінансові справи та заходи щодо випуску українських грошей, про негайний продаж на місцях цукру, можливість вивозу якого до північних (російських) губерній через відомі політичні обставини припинилася, а також про призначення народними комісарами – комісарів до відділів Державного банку, та про потребу негайного збору податків. Урядовці (В.Винниченко, М.Ткаченко, І.Стешенко, В.Єщенко, І.Мірний, О.Шульгін, В.Мазуренко) ухвалили відозву до населення в справі внесення податків та доручили комісарові при Київській конторі Госсударственного банку Є.Голицинському виконувати надалі свої обов’язки і ніяких інших комісарів не допускати [215].

Попри це, 30 листопада 1917 р., очевидно з візії Генерального секретаріату, відбулася телефонічна розмова по прямому дротові генерального секретаря праці М.Порша з комісаром Госсударственного банку РСФРР Г.Пятаковим [188, 577]. Позаяк в УНР ще не було встановлено власної фінансової системи їй вкотре довелося звернутися до банківських установ Росії (в даному випадкові – до більшовицької Росії) з проханням асигнації певної суми грошової маси. Не дивно, що Раднарком намагався використовувати це (і, подібно до Тимчасового уряду, не раз використовував) як один з засобів тиску на УНР. В розмові йшлося про виділення коштів з Госсударственного банку РСФРР для виплати залізничникам України, які погрожували в разі затримки заробітної платні оголосити загальний страйк. Г.Пятаков пообіцяв, що гроші будуть надіслані безпосередньо страйковому комітетові Південно-Західної залізниці. Він також заявив М.Поршу, що асигнування грошей Україні можливе лише за умови визнання нею Раднаркому верховною владою та влади рад на місцях [188, 577]. То був неприхований ультиматум державотворчій Україні, не перший і не останній...

Всі ці та інші факти змусили нарешті остаточно схилили провідників

УНР до твердого переконання про нагальну необхідність створити повномірну національну фінансову систему та започаткувати власну грошову одиницю. Вся подальша щоденна праця Генерального секретаріату не оминала вже цих життєво важливих для українського державотворення питань. Почався етап безпосередньої підготовки до законодавчого запровадження та практичного випуску вітчизняної валюти.

Незадовго до вищезгаданої розмови М.Порша з Г.Пятаковим, 28 листопада 1917 р. В.Мазуренко вкотре виніс питання друку українських грошей на засідання уряду УНР. Генеральний секретаріат нарешті ухвалив замовити малюнок грошових знаків, а “ціну грошей позначити на чотирьох мовах” [216; 188, 482]. Виконуючому обов’язки секретаря фінансів було доручено переговорити з приводу видруку облігацій з власником однієї з київських друкарень В.Кульженком [216; 188, 482].

Ще через день В.Мазуренко вже доповідав генеральним секретарям по низці взаємопов’язаних між собою фінансових аспектів, а саме: “про стан справ з випуском українських грошей, про заснування Головного Українського казначейства, про потребу видати подвійні пайки цукру на Україні, щоб швидше одержати потрібні гроші, бо вивіз цукру за межі України припинився” [217]. 1 грудня 1917 р. на пропозицію секретаря судових справ М.Ткаченка уряд постановив “видати популярну брошуру і велику брошуру з поясненням що до фінансового пляну Генерального Секретаріату і фондів забезпечення українських грошей, а також, опублікувавши розмову Порша з Пятаковим, почати газетну кампанію проти фінансової політики Совета Народніх Комісарів, що може спричинитися і до спопуляризування українських грошей” [319; 188, 491].

2 грудня 1917 р. урядом, на пропозицію В.Мазуренка, було ухвалено законопроекти про державні доходи УНР, перетворення Київської контори Госсударственного банку на Український Державний банк і реформу казначейств, а також про ліквідацію Дворянського і Селянського Земельного банків через перетворення їх на Український Державний Земельний банк, яке мав здійснити Державний банк через особливих

комісарів у порозумінні з генеральними секретарствами фінансових та земельних справ [320].

Іншим завданням урядовців стає укладання бюджету республіки на 1918 рік. Базою для складення українського бюджету стає бюджетне право Російської імперії, яке Центральна Рада юридично відновила вищезгадуваною постановою від 25 листопада 1917 року. Російське ж бюджетне право спиралося на “Загальні кошторисні правила” від 22 травня 1862 року та на “Правила про порядок державного розпису прибутків і видатків та про асигнування з скарбу видатків розписом непередбачених” від 8 березня 1906 року [97, 5-6]. 3 грудня 1917 р. до всіх ”казених палат” України було надіслано наказ переслати до Секретарства фінансів не пізніше 18 грудня 1917 р. проекти губернiальних видатків на 1918 рік. Проте через внутрішню дезорганізацію в країні наказ цей виконано не було.

Тим часом, 4 грудня 1917 р. більшовицькою Радою народних комісарів, в день висунення відомого ультиматуму РНК Центральній Раді, було офіційно заявлено про припинення асигнації українському урядові рубльової готівки. Зашморг фінансового голоду затягувався над державотворчою Україною все сильніше і загрожував катастрофою. З свого боку Генеральний секретаріат, прагнучи вийти з патової ситуації, надав генеральному секретареві фінансів В.Мазуренку право “реквізиції всіх потрібних матеріалів для друку грошей” [321] і, намагаючись вгамувати відсутність в обігу дрібновартісної готівки, видав обов’язкову постанову про практичне використання в якості грошових знаків колишніх російських державних облігацій внутрішньої позики [63; 39].

Постановою цією провінційні скарбниці, однак, скористатися не встигли. Її доповнила постанова про прийняття скрізь, яко грошей, чеків випущених київськими банками на Київську контору Державного банку до 1 березня 1918 р. (за старим стилем).

Цього ж дня в Києві розпочав свою роботу 3’їзд Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України. 5 грудня 1917 р. член української соціал-демократичної робітничої партії В.Мазуренко від імені уряду УНР проінформував учасників зібрання, що Генеральним секретаріатом вже

вироблено і внесено на розгляд Малої Ради законопроект про те, щоб усі державні податки вносилися до скарбниці Української Народної Республіки. Урядовець наголосив, що тоді “ми зможемо обійтися без більшовиків, позаяк одна київська казенна палата навіть до війни мала 15-16 млн. [рублів] прибутків” [157].

Більшовики, в свою чергу, відповіли радикальними заходами вже наступного дня. Після невдалої спроби спрямувати в протирадівське русло роботу Всеукраїнського з'їзду Рад і захопити керівні посади на зібранні, його делегати-більшовики 6 грудня 1917 р. покинули Київ і подалися до Харкова. Того ж дня до цього міста прибув московський “червоний” загін Сіверса. Більшовицьке керівництво перейшло у наступ не лише збройним шляхом. В цей же день несподівано для уряду УНР штаб Південно-Західного фронту висунув Центральній Раді вимогу асигнації 40 млн. руб., штаб Румунського фронту – 500 тис. руб., мотивуючи це тим, як повідомив генеральний секретар військових справ С.Петлюра, що “невважаючи на їх телеграми до Петрограда, ніяких грошей не получають” [199].

Генеральний секретаріат¹² губився в роздумах щодо винайдення готівки. На запитання В.Винниченка, чи можна задовольнити вимоги штабів, В.Мазуренко відповів, що 50 млн. руб. було надіслано з Петрограду в розпорядження Куриловича на погашення боргів Південно-Західних залізниць, а в Державному банку готівкою є в наявності лише 6 млн. рублів [199]. Голова українського уряду довів також до відома генеральних секретарів, що московський та петроградський банки згодні відкрити УНР кредит на велику суму. В.Винниченко, напевно, чи то забув ще нещодавні грошові російські лещата, в яких було затиснуто національні державотворчі потуги українців, чи робив вигляд, що забув, або все ще не усвідомлював небезпеки такого кроку. На протигагу йому, Золотарьов запропонував погодитися взяти позику в вітчизняному синдикаті банків,

¹² 6 грудня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату були присутніми секретарі Винниченко, Ткаченко, Петлюра, Шультін, Мазуренко, Стешенко, Порш, Золотарьов, Міцкевич, Мірний та товариші секретарів Красковський і Сокович [199].

які мали зобов'язання розмінювати майбутні карбованці на російські рублі. Урядовці пристали на цю пропозицію й вирішили “запросити до Києва представників деяких банків – Вишнеградського, Когана, Розенберга й інших – для переговорів в справі позики”, а для задоволення потреб фронту було постановлено “одпустити в розпорядження Г[енерального] С[екретарства] В[ійськових] С[прав] 20.500.000 крб., взявши 10 млн. [крб.] з Державного Банку, 10.500.000 [крб.] позичково з переводних сум поштово-телеграфного відомства і сум правленій всіх залізниць України” [199].

Більшовицьке ж керівництво, з свого боку, почало активно спонсорувати ліворадикальні робітничі групи Києва і свої бойові організації, які готувалися зі зброєю в руках виступити проти української влади під час “червоного” наступу на столицю УНР. Так, В.Ленін наказав наркому фінансів РСФРР видати більшовицькому заводу “Арсенал”, робітники якого вже три місяці не отримували зарплатню, А.Іванову 3 млн. 200 тис. руб. готівкою. Гроші було доставлено з Петрограда в Київ головою заводського комітету А.Косяковим під охороною 37 озброєних робітників [196, 28]. З цих коштів 600 тис. руб. покрило тримісячний заробітний фонд 4 тисяч арсенальців, решта ж грошей пішло на озброєння бойових загонів. Саме група заводських бойовиків під орудою Ф.Гнеповського згодом (в ніч на 29 (16) січня 1918 р.) обеззброїть охорону і захопить “Арсенал”. За більшовицькі кошти буде зведено барикади, вирито окопи, закуплено зброю для повстанців (а це близько 20% робітників заводу), організовано пункт харчування, продовольчий склад, медпункт [196, 28], а повстання арсенальців поклало початок більшовицькому заколоту в Києві. Більшовицьку готівку отримують також для озброєного виступу проти Центральної Ради й робітники інших підприємств і залізничники, селяни та профспілковці...

Проте було б несправедливо вважати, що Центральна Рада та її уряд в грудні 1917 р. не намагалися виправити ситуацію, принаймні щодо вирішення питання фінансового голоду. Але розв'язати цілий вузол проблем у лічені тижні (а то й дні) після майже року риторики, мітингувань і загравань з хвилевими настроями анархізованих нижчих верств населення було вже якщо не надто пізно, то вкрай складно.

У слід за Києвом страйки, безлад і анархія ланцюговою реакцією поширювалися цілою країною. Грошова криза поглиблювалася з дня на день. Так, наприклад, 7 грудня 1917 р. генеральний секретар В.Голубович, доповідаючи уряду про події в Одесі, визнавав: “Фінансове становище в Одесі надзвичайно скрутне, представники банків просять як можна швидше прислати українські бони, щоб банки не були змушені випустити свої бони. Щодо українських грошей, то банки не мали б нічого проти їх випуску, але для цього треба Київську Контору Державного Банку перетворити в Український Національний Державний Банк. Згоджуються банки підтримати українську позику, причому зобов’язуються покрити 130 млрд. позики” [327; 188, 520 - 521].

В цей скрутний для УНР момент виконуючим обов’язки генерального секретаря фінансів тимчасово був колишній його товариш (заступник) інженер-технолог і соціал-демократа Василь Мазуренко. Д.Дорошенко свідчить, що саме В.Мазуренку довелося лише розпочати організацію українського Генерального Секретарства фінансових справ [82, 250]. Фактично у цій сфері Центральною Радою було втрачено весь 1917 рік для організації свого хоча б дієздатного урядового фінансового відомства. На відповідальні посади В.Мазуренко запросив свідомих української справи людей, які в той же час були фахівцями в фінансовій сфері, зокрема А.Гуменного (на деректора відділу посередніх податків) А.Маршинського (на директора відділу прямих податків) С.Афанас’єва (на директора загальної канцелярії) М.Кривецького (на радника міністерства і керівничого відділом Державної скарбниці). У Генеральному Секретарстві фінансів нарешті розпочинається справжня державотворча робота.

Після кропіткої роботи службовців фінансового відомства, 9 грудня 1917 р. Мала Рада УНР “заслухала і прийняла кілька невеликих, але важливих законопроектів, внесених Генеральним Секретарством Фінансів” [122]. Обговорення відбувалося досить швидко й без яких-би то не було ускладнень. З критикою виступив лише Ф.Крижанівський, але вдалий і аргументований захист цієї законодавчої ініціативи В.Мазуренком схилив присутніх до позитивного рішення [122]. То було п’ять проектів законів УНР, які де-юре заклали основи

грошової системи Української Народної Республіки, а саме про: Державні кошти України, Головну скарбницю, Державний банк України, скасування Дворянського та Селянського банків, цукрову монополію.

Перший з них установлював “українізацію” державних податків і прибутків в країні:

“Державні кошти України

Всі державні податки і прибутки, які на підставі існуючих Законів збираються на території Української Народної Республіки, визнаються прибутком Державного Скарбу Української Республіки” [317, 82; 40; 122].

22 грудня 1917 р. Центральна Рада затвердить його. Безперечно, то був закон, що закладав перші підвалини здобуття фінансової незалежності Україною. І хоча, на разі, він вже не був у змозі виправити скрутне державне становище, що склалося в Україні у грошовій сфері наприкінці 1917 року, все ж мав надзвичайну політичну й господарчу вагу з огляду перспективи.

Не менш важливими були й решта законів, прийнятих Центральною Радою того ж дня (22 грудня 1917 р.) і попередньо розглянутих Малою Радою 9 грудня 1917 року. Обов’язки Головної скарбниці УНР мала перебрати на себе київська губерніяльна скарбниця, про заснування якої законом виголошувалося:

*“Головна Скарбниця
(казначейство)*

1/ Для прийняття і переховування прибутків Державного Скарбу і одпуску сум на Державні видатки, закласти Головну Скарбницю Української Народної Республіки.

2/ Всі існуючі на території України губерніяльні і повітові казначейства стають скарбницями Української Народної Республіки.

3/ Обов’язки Головної Скарбниці, до видання особливого Статуту і штатів цієї Скарбиці, доручити виконувати Київській Скарбниці.

4/ Доручити Генеральному Секретареві Фінансів виробити і внести

на ухвалу [Центральної] Ради Статут і штати Головної Скарбниці Української Народньої Республіки” [317, 82; 40; 122].

Давно назрілим і надзвичайно актуальним було й питання про керівництво українською владою державними банківськими закладами, що існували на терені республіки. Прийняття закону про Державний банк давало урядові Центральної Ради правовий і оперативний простір у безпосередньому вирішенні фінансових проблем. Цим законом було постановлено:

”Державний Банк

1/ “Кіевскую Контору Государственного Банка” перетворити в Український Державний Банк, який має тимчасово керуватися уставом Государственного Банка (т.ІІ, ч.2. св. Зак. Рос. Имп.). Цей же Банк має взяти на себе тимчасово всі функції Київської Контори Українського Державного Банку.

2/ Усі місцеві установи Государственного Банка на території Української Народньої Республіки стають відділами Українського Державного Банку” [317, 82; 40; 122].

Новоустановлений Державний банк УНР тимчасово мав керуватися статутом колишнього російського Госбанку [82, 250]. Йому було надано й емісійне право – виконання авторизацій законодавчого органу для друку банкнот – кредитових білетів.

Одночасно, в законодавчому порядку Центральною Радою, із подання відповідного проекту Генеральним Секретарством фінансів, було прийнято рішення про скасування Дворянського та Селянського банків [317, 82 – 82 зв.; 40; 122].

Ще в листопаді 1917 р. в Україні, на підставі закону від 14 вересня 1917 р., було визнано цукрову монополію [42]. Проте визнавалася вона як монополія центрального російського уряду. Тепер же, згідно грудневого закону, прибутки що мали отримуватися від неї, повинні були надходити в розпорядження уряду УНР на законній підставі:

”Цукрова монополія

Цукрову монополію, що заведена з 1-го листопаду 1917 року на підставі закону з 14 вересня 1917 року визнати на території Української Народньої Республіки виключним правом Державного Скарбу Української Народньої Республіки” [317, 82 зв.; 40; 122].

Практичної, порівняно, користі, однак, через анархізовану соціалізацію на селі, поштовхом до чого послужив III Універсал, з цього закону Центральною Радою досягнуто не було.

Попри такі рішучі заходи, спрямовані, здавалося б, на утвердження самостійності УНР, вони, як виявилось з “Проекту Конституції Української Народньої Республіки” від 10 грудня 1917 р. були зумовлені лише прагненням позбутися грошової кризи та залежності від більшовицької Ради народних комісарів. Не більше і не менше. Це яскраво видно з того ж таки проекту Конституції УНР, де пункт перший загальних постанов виголошував: “Відновивши своє державне право для оборони свого краю, для забезпечення права і охорони вільностей і добробуту своїх громадян, Україна яко Народня Республіка входить zarazом у склад Федеративної Республіки для легшого здійснення сих завдань як щодо сеї країни, так і інших країв Федерації” [124; 189, 5].

Щодо відносин УНР з майбутніми федеративними органами Росії, то в пункті 14 проекту передбачалося, що Україна мала передавати федеративним органам Російської Республіки (парламентові та урядові), зокрема у фінансовій сфері, право установлення мір, ваги і монети (що, ще раз підтверджує намір української правлячої соціалістичної демократії лише тимчасово запровадити випуск вітчизняних карбованців), а також митне¹³ законодавство [124]. Крім того, було зазначено, що Україна погоджувалася передавати до федерального скарбу Росії певну частину своїх доходів [124]. При цьому, однак, зауважувалося, що без ухвали Всенародних зборів УНР жодні податки не можуть збиратися на терені Республіки з приміткою, що висота митних, поштових і

¹³ Весь 1917 р. митниці на терені України залишалися під юрисдикцією Тимчасового уряду [117, 28–29; 114].

комунікаційний оплат може визначатися федеральним парламентом, але поступатимуть вони до скарбниці УНР. Без постанови Всенародних зборів УНР також не могли бути здійснені ніякі позики за рахунок Української Республіки [124].

Тим часом тривало просування більшовицьких загонів вглиб території УНР, а з фронтів світової війни (Західного та Північного) до Києва прибували посланці від російських армій з проханням, з огляду на загрожуюче продовольче становище, відправки в частини хлібу. З цього приводу Генеральний секретаріат 11 грудня 1917 р. постановив “звернутися до всіх армій фронту з відозвою від Генерального Секретаріату, в якій вказати на політику Совіта Народних Комісарів, що оповістили війну братньому народові” [218; 189, 12]. Урядовці УНР підкреслювали розуміння своїх обов’язків перед арміями Росії і обіцяли їй надалі надсилати їм хліб, але, разом з тим, наголосили на тому, що “з огляду на фінансову політику Петроградського правительства Україна примушена вивозити свій хліб тільки за гроші” [218; 189, 12]. Генеральний секретаріат поклав відповідальність про безпечне слідування до фронтів хліба на армійських представників і заявив при цьому, що “однозначно армія повинна вплинути на Совіт Народних Комісарів, щоб він негайно припинив війну з Україною, признав Українську Народню Республіку і не вмішувався цілком у її внутрішні справи” [218; 189, 12]. Втім, заклик цей залишився без відповіді, позаяк армія Росії сама вже підпала під поволі, але все більше і більше, роз’даючий її більшовицький вплив.

Тим часом 12 грудня 1917 р. в Києві відкрилася VIII сесія Центральної Ради, робота якої тривала до 17 грудня. В перший же день сесії, заслухавши доповідь М.Грушевського, делегати прийняли (159 голосами “за”, при утриманні фракції соціал-демократів) запропоновану есерами формулу, в якій підтримала діяльність Малої Ради та Генерального секретаріату і висловила їм довір’я. Було також висловлено побажання, “щоб Мала Рада і Генеральний Секретаріат зі всією рішучістю провадили політику соціальних та економічних реформ, зазначених в Третньому Універсалі” [123].

Наступного дня перед учасниками сесії виступив з доповіддю про діяльність уряду голова Генерального

секретаріату В.Винниченко, який заявив, що однією з основних засад роботи його Кабінету було творення української державності. Поміж іншим, він відмітив також, що уряд намагався вжити належних заходів по збору податків, “котрих тепер людність майже зовсім не платить”, і Генеральний секретаріат все ще почуває велику грошову скруту [123].

Під час обговорення виступу В.Винниченка оригінальних пропозицій висловлено не було. Так, С.Шелухін у тривалій промові, засудивши більшовиків за розв’язану проти українців війну, докладно зупинився на скрутному фінансовому становищі держави. В підсумку ж цей впливовий політичний діяч прийшов до висновку, що після закінчення війни (в якій, звичайно ж, більшовики мають зазнати поразки) “Українська Республіка швидко стане на рівні ноги і всі її господарські справи поправляться за ті кошти, яких досі мало не половина з податків України залишалась на Московщині для розвитку її господарства та промисловости” [123].

Інший виступаючий (Пожарський) зауважив, що “селянство ставиться дуже свідомо до того, що державі потрібні гроші, і готово давати гроші, але людність досі ще не знає, чи ті податі підуть в український скарб (казну), чи загальноросійський” [123]. При цьому він запропонував урядові видати для населення виразне пояснення з цього приводу, а також зазначив на очевидній, проте й досі чомусь не зрушеній з місця, проблемі – необхідності “також завести зборщиків, бо їх тепер нема, і хоч би люди хотіли вносити рати, то нема кому” [123]. О.Степаненко, в свою чергу, нагадав про невизначеність юридичного статусу УНР. Він, зокрема, наголосив, “що для того, щоб зміцнити становище Української Республіки з кожного боку, як господарчого, так і політично-міжнародного, щоб їй могли інші держави вірити і позичати гроші та вести з нею торговельні й інші стосунки, – треба остаточно в’яснити, чи наша держава сама собі господар, чи над нею ще є хтось старший” [123]. 16 грудня 1917 р., член фракції есерів М.Шраг, виносячи оцінку діяльності уряду В.Винниченка, поряд з іншими недоліками, щодо грошового боку відмітив, що з відсутністю в Україні М.Туган-Барановського фінансове секретарство все ще залишалось без свого провадиря. Тим не менш Генеральному секретаріату було висловлено довір’я [142].

Непросто склалися в новій владі стосунки й з культурними діячами. Так, наприклад, 9 грудня 1917 р. театральний відділ при Генеральному Секретарстві народної освіти отримав листа з критикою від відомого театального режисера й актора М.Садовського. Поштовхом для обурення метра послужив податок, який наклала на його театр (а також й на деякі інші в столиці) міська дума Києва. М.Садовський, слід зазначити, в гнівному протесті досить вміло скористався політичною ситуацією, зокрема протиборством між Центральною Радою і радами більшовицькими: “Театр мій – театр демократичний, мої глядачі – народна маса. 35 років я служив українському народові і хочу надалі по силі і змозі нести свої обов’язки. Ціни мого театру розраховані на глядача демократичного, що не може оплачувати високою ціною вистави. Додаю до цього, що Совет солдатських депутатів, обкладаючи всі театри м.Києва, що мають метою тільки розвагу, не визнав за можливе обложити аналогом драм[атичні] театри, визнаючи їх високе культурно-просвітнє значення” [4, 114-115].

15 грудня 1917 р. уряд УНР ухвалив Закон “Про державну і міську оплату українських культурно-просвітніх вистав”. З цього приводу слід зауважити, що податкову політику уряду УНР було спрямовано на загальне піднесення рівня саме національного театру та підтримку україномовних вистав і, крім того, мала вона виразно класовий характер. Згідно вищезгадуваного закону, всі театральні видовища, з податкового кута зору, було поділено на три великі групи: звільнялися від оподаткування:

- “а) всякого роду українські вистави [...], б) сільські народні вистави, в) робітничі вистави, г) кінотеатральні вистави, в яких завжди демонструються фільми з українськими написами й театральні вистави – Українські концерти (ті, в котрих текст до виконання, афіші, програми на Українській мові), видовища, гулянки, улаштовані коштом і засобами Державних і громадських культурно-освітніх, мистецьких, чи наукових закладів, а не приватних підприємців [2, 63-64];

- 5% театального побору встановлювалося для видовищ, які мають культурно-освітнє й художнє значіння, а саме: а) оперні вистави, б) драматичні вистави по тих театрах, що становлять у вечір одну тільки виставу, в) симфонічні концерти і г) балетні вистави;

- 20% податку сплачувалося з вистав, “що не мають культурно-освітнього чи художнього значіння, а саме: а) всякі вистави, видовища й розваги, улаштовані по ресторанах, кафешантанах, кабаре і по всяких інших закладах ресторанного характеру, б) кінотеатральні вистави, в) мініатюри, г) фарси, д) оперет очні (опереткові) вистави, е) елітні садові гулянки з виставами характеру варіете” [2, 63-64]. Закон цей, однак, невдовзі було скасовано через потребу в доопрацюванні.

Тим часом тривав наступ більшовицьких військ до Києва. 15 грудня 1917 р. на засіданні уряду генеральний секретар Єщенко повідомив про зростання впливу більшовиків як серед широких кіл населення, так і серед українських військових. Він чи не вперше відверто заявив, що в Генерального секретаріату сил для боротьби з більшовизмом немає. Певному гальмуванню швидкому наближенню червоних загонів до столиці сприяє саботаж залізничників, але, зазначав доповідач, щоб на них опертися потрібні гроші. В черговий раз урядовцями було визнано непересічну роль здорових фінансів (а в нашому випадкові – взагалі їхньої наявності) у життєспроможності державного організму. В результаті Єщенко лаконічно підсумував: “Без грошей ніяка боротьба неможлива” [308]. Цю думку підтримав й С.Петлюра, який для винайдення коштів запропонував “конфіскувати налічні капітали, де б вони не були” [307].

З свого боку М.Порш запропонував тимчасово конфіскувати ще й гроші з ощадних кас і негайно випустити українські грошові знаки, наголосивши при цьому, що “коли робітники і військо не одержать грошей, буде крах республіки [307]. У відповідь товариш генерального секретаря фінансів В.Мазуренко повідомив, що випуск української валюти затримався через брак помешкання, але до 23 грудня поточного року гроші будуть випущені [307]. В результаті, на пропозицію Шульгина, було створено фінансову комісію в складі генеральних секретарів Мазуренка, Ткаченка та Золотарьова, яка мала вести всі фінансові справи від імені уряду УНР [307].

Разом з тим, як повідомив М.Порш, сховища Дворянського та Селянського банків із державними відсотковими паперами та готівкою піддаються грабунку. На це уряд доручив

генеральному секретарю фінансів організувати негайний контроль на Дворянським і Селянським банками, “щоб не допустити вивіз грошей і процентних паперів” [309]. Інший урядовець (Золотарьов), підтриманий іншими генеральними секретарями, в цьому контексті запропонував службовцям Державного контролю здійснити ревізію також і приватних банківських установ [310].

Тоді ж було розглянуто й повідомлення В.Голубовича, “що п.Гудим-Левкович пропонує дозволити продажу легких вин на протязі трьох тижнів”, а урядові УНР “може належати акциз¹⁴” [310]. Про прохання дозволу такого продажу (а також, крім вина, ще й спирту) від деяких органів місцевого самоврядування вказав також і товариш генерального секретаря Абрамович, “бо винних складів все одно охоронити неможливо” [310]. Золотарьов і Одинець запропонували дозволити розпродаж легких вин, проте заборонити продавати горілку, на що власне й пристали генеральні секретарі й доручили щойно створеній Фінансовій комісії “виробити способи контролю над продажем вина” [310]. На часі ж уряд постановив: “дозволити органам місцевого самоврядування продажу легких вин перед святами, а Фінансовій Комісії організувати контроль і встановити акциз” [311].

Наступні кроки виконавчої влади УНР були безпосередньо пов’язані з вищенаведеними урядовими постановами щодо пошуку готівки. Отже, в зв’язку з відсутністю в державному розпорядженні необхідних коштів, постановою від 16 грудня 1917 р. (3 січня 1918 р. за нов. ст.) Генеральний секретаріат зобов’язав всі торговельні заклади м.Києва, кооперативи, ресторани, готелі, театри, кінотеатри тощо внести до Київської контори Державного банку України або в державні ощадні каси не менше 75% денної виручки за 21,22 та 23 грудня 1917 р. (за старим стилем). Всі промислові та комерційні підприємства в Києві повинні були не пізніше 1 січня 1918 р. внести туди ж всю свою готівку, за винятком коштів, призначених для виплати службовцям заробітку. Всі ж подібні заклади та підприємства, що розташовувалися поза межами Києва,

¹⁴ Акциз (французьке *accise*) – вид побічного податку, переважно на товари масового споживання, а також послуги. Включається у ціни або тарифи.

зобов'язані були зробити подібні ж внески не пізніш як до 18 січня 1918 року [82, 251–252; 41]. Такі внески зараховувалися як звичайні поточні рахунки вкладників, а в ощадних касах – як внески, якими власники мали право розпоряджатися на загальних підставах. Метою цих заходів було не що інше, як негайне погашення ”голоду” коштів у державному розпорядженні.

Того ж дня (16 грудня 1917 р.) урядовці¹⁵ доручили генеральному секретарю фінансів вияснити суму, яку мала б повернути в розпорядження Генерального секретаріату президія Центральної Ради, що була раніше взята нею з Національного фонду [224].

Суботнього дня 16 грудня 1917 р. урядовці розглянули також прохання Товариства цукрозаводчиків відкрити їм кредит в сумі 20 млн. руб. для покриття акцизу з тим, щоб можна було випустити цукор з заводів. Справу було передано до остаточного вирішення Фінансовій комісії, котра згодом й мала доповісти про нього Генеральному секретаріатові [225]. До цього питання уряд знову повернувся в понеділок 18 грудня 1917 р. Як і попереднього разу, думку цукрозаводчиків доповів М.Ткаченко. Він, зокрема, підтримав їхнє прохання щодо дозволу випустити з заводів принаймні одноденну норму виробу цукру за вільною ціною “для задоволення робітників, яким нема чим виплатити [заробітню платню]” [329]. Цьому різко заперечив Ковалевський, який вважав, що “дозвіл випустити на вільний продаж одноденний вироб цукру буде катастрофічні наслідки для монополії¹⁶ цукрової промисловости” [329]. Тим не менш Генеральний секретаріат постановив: “Дозволити випуск одноденного виробу цукру для продажу по вільних цінах з тих цукрових заводів, які

¹⁵ На засіданні були присутніми генеральні секретарі: Ткаченко (головував), Голубович, Ковалевський, Стешенко, Мазуренко (виконуючий обов'язки генерального секретаря фінансів), Золотарьов, Зільберфарб; товариші генеральних секретарів Сидоренко, Одинець, Шульгин та полковник Пількевич [224].

¹⁶ Державну монополію на цукор в Російській імперії було запроваджено 24 березня 1916 р. Тоді ж було створено й “Центросахар”, який скуповував у приватних власників цукрових заводів їхню продукцію, а потім розподіляв її. В Українській Народній Республіці цукрову монополію було запроваджено з 1 листопада 1917 року [189, 338].

потребують негайно виплатити робітникам і служащим за роботу. Випуск повинен бути зроблений під доглядом заводських комітетів. Продавати цей цукор доручити лише кооперативам. Постанову цю провести через акцизне управління” [330; 189, 43].

На цьому цукрозаводський напрямок урядових рішень не припинився. Щодо оплати цукру, який було випущено заводами по нарядах “Центросахару” поза межами УНР до 1 листопада 1917 р. і за який ті підприємства коштів не одержали, Генеральний секретаріат вирішив прийняти її (тимчасово чеками) “на кошт Української Республіки” [330; 189, 43]. Попутно уряд постановив на 1 січня 1918 р. здійснити облік тих запасів цукру, що малися в продовольчих управах [330]. Тоді ж, щодо запиту Тростянецького цукрового заводу чи повинні сплачувати одноразовий податок особи, які мають прибуток понад 10 тис. руб., урядовці ухвалили (з дорученням генеральному секретареві фінансів видати відповідну постанову), що вносити такий податок “обов’язково треба” [328].

В царині податків того дня генеральні секретарі затвердили також внесений Шаповалом проект закону про одноразовий податок на телефонні апарати [331].

Крім того, уряд зобов’язав друкувати в офіційному “Вістнику Генерального Секретаріату” всі обов’язкові оголошення акційних і інших підприємств про свої звіти, торги, поставки та підряди, а також оповіщення судів, банків тощо [328].

19 грудня 1917 р. (6 січня 1918 р.) Центральна Рада нарешті ухвалила Тимчасовий Закон про випуск державних кредитових білетів Української Народньої Республіки [318; 41; 129, 36].

Крім того, в такій ситуації 19 грудня 1917 р. Центральною Радою було підвищено на 100% поштово-телеграфний тариф¹⁷ (галузь, діяльність якої ще контролювалася державою) і було введено окремий податок на телефони (телефонний апарат обкладався особливим податком у 25 крб. кожний) [47; 129, 157].

¹⁷ Тарифи (французьке *tariff*, від арабського та’риф – пояснення, визначення) – система ставок, що визначає розмір сплати за різного роду послуги (ціна послуг). Найбільш розповсюджені: перевізні (транспортні), зв’язку, побутові (комунальні) та митні тарифи.

Наступного дня, після затвердження Тимчасового Закону про випуск державних кредитових білетів Української Народньої Республіки, 20 грудня 1917 року Генеральний секретаріат видав своє розпорядження щодо найближчих дій в податковій сфері:

**Постанова
Генерального Секретаріату
Української Народньої Республіки
про податкову політику**

20 грудня 1917 р.

Внаслідок платних трудностей через відсутність в оборотах грошових знаків, Генеральний Секретаріат Української Народньої Республіки признав необхідним постановити:

I

1. Всі торговельні заклади м.Києва: приватні, кооперативні та громадські, oprіч муніципальних, а також ресторани, готелі, театри, кінематографи, клуби і інші повинні внести в Київську контору Українського Державного Банку або в Державні ощадні каси – безпосередньо або за поміччю якої-небудь із приватних кредитних інституцій у Києві не менш як 75% денної виручки за 21, 22 і 23 цього декабря.

Внески ці зараховуються Конторою Державного Банку на звичайні біжучі рахунки вносителів, а ощадними касами – на звичайні вклади. Цими рахунками та вкладками власники їх будуть розпоряджатись на загальних підставах.

2. Всі промислові інституції та комерційні підприємства, включаючи сюди і трамвайне підприємство, котрі є у Києві (в тому числі й відділи та агентства чужозгородні), повинні 21 цього декабря, а в крайньому разі не пізніше 22 декабря, внести в Контору Державного Банку або в Ощадні Каси безпосередньо або за поміччю інших кредитових інституцій на вищезазначених умовах усю свою готівку, за винятком грошей, потрібних до 1 января 1918 р. для розплати зі служачими та робітниками і на інші невідкладні потреби.

3. Всі Київські товариства взаємного кредиту, всі кооперативно-кредитні інституції, земські каси дрібного кредиту, ломбарди, позичкові каси та інші публічні кредити, установи

повинні внести у вищезгадані інституції не пізніш як 22 декабрі 50% своєї грошової готівки, яка значиться на 21 декабрі.

Примітка: Від виконання цього пункту увільняються працюючі в Києві приватні акціонерні банки або банки, що вже зробили відповідні внески.

Примітка: Коли 50% касові готівки не перевищують 50 тис. крб., то треба внести не менше останньої суми.

4. Всі перелічені заклади, інституції та підприємства, а також їх відділи та агентства, в тім числі акціонерні банки та їх відділи, що існують не в Києві, але в інших заселених пунктах Української Республіки, повинні зробити відповідні внески (виручка за 21, 22 і 23 грудня і готівка на 21 грудня) [в] місцеві установи Державного Банку або ощадні каси – безпосередньо або за поміччю місцевих приватних інституцій – не пізніш як 5 січня 1918 р.

Примітка: В цілях економії часу особи, що не мають ще рахунків у банках та в ощадній касі, вносять гроші під тимчасові квитанції цих інституцій.

5. Винні в невиконанні цього притягаються до судової відповідальності по ст. 29-й Карного Уставу.

6. Доглядання за виконанням цього і притягання винних до відповідальності кладеться на податкову інспекцію, чинів акцизного догляду та мирових суддів під загальним керівництвом управляючих казенними палатами.

II

1. Всі особи та інституції, котрі до цього часу не уплатили подорожного та інших державних податків, а також земських і городських зборів, яких строк уплати скінчився і які тепер лічаються недоплатами (недоїмками), повинні зробити ці виплати в сумах, що не заперечуються платниками, не пізніш як 15 січня 1918 р., коли до цього строку платникам доручено окладні листи або відповідні документи.

2. Винні в невиконанні цього, окрім уплати встановленої пені, притягаються до судової відповідальності по 29-й ст. Карного Уставу.

Голова Генерального Секретаріату *В.Винниченко*
В. о. Генерального Секретаря Фінансів *В.Мазуренко* [220; 189, 51-52]

Зазначена постанова виклика загальне невдоволене серед підприємницьких і комерційних кіл суспільства, особливо в столиці.

Того ж дня урядом було видано *Відозву про торговельну та фінансову діяльність*, яка, на думку можновладців, мала заспокоїти ділові кола та тримачів банківських вкладів:

“В останній час серед населення розповсюджуються усілякого роду чутки про міри та дії, спрямовані проти вкладчиків на їхні збереження і внесок в ощадних касах, банках та інших кредитових закладах.

З огляду на турботу, що вноситься цими чутками у фінансово-економічне життя Української Народньої Республіки, Генеральний Секретаріят оголошує, що ним прийнято всі міри для спокійної течії торгово-промислової і фінансово-економічної діяльності.

Генеральний Секретаріят не допустить будь-яких порушень у вказаному сенсі проти прав власників поточних рахунків, вкладів та інших капіталів, що обертаються в ощадних касах, банках та інших закладах, які знаходяться на території Республіки.

Стоячи всеціло на ґрунті 3-го Універсалу і проголошених ним соціально-економічних реформ, продовжуючи йти в напрямкові створення державного контролю над торговельно-промисловим життям і обкладання капіталів, Генеральний Секретаріят пропонує населенню ставитися з повним довір'ям до фінансових заходів всіх кредитових установ Української Народньої Республіки, які нині знаходяться під його контролем.

Голова Генерального Секретаріату *В.Винниченко*
В.о. Генерального Секретаря Фінансів *В.Мазуренко*
20 грудня 1917 р.” [219]

Тим часом грошова криза досягла апогею. 22 грудня 1917 р. на засіданні уряду М.Ткаченко довів до відома генеральних секретарів, що випуску до обігу нових українських грошових знаків 23 грудня 1917 р., як те планувалося й було загально оповіщено, не відбудеться “з технічних причин” [221, 119].

Наступного дня (23 грудня 1917 р.) уряд продовжив пошуки чергового виходу з хронічної грошової кризи [312]. Перш за

все було затверджено, внесений генеральним секретарем Шаповалом, законопроект про збільшення платні телеграфних і телефонних тарифів. Центральній Раді було запропоновано підтвердити відміну попередніх §§ 18 та 19 і встановлення нових тарифів, зокрема:

- для газет, що виходили раз і двічі на тиждень, сплату за пересилу було встановлено в залежності від тиражу, а саме: до 15 тисяч – 15% підписної плати, до 30 тисяч – 20%, до 50 тисяч – 30%, до 100 тисяч – 40%, більше 100 тисяч – 50% (§21);

- плата за телеграми урядовими особами та інституціями мала вноситися щомісяця (§31);

- було встановлено дві категорії абонентів: фабрично-промислові й торгові підприємства, що мали сплачувати по 500, 300 і 200 рублів, та приватні особи, що мали платити 300, 200 і 150 рублів (§33) [312, 16].

Підвищення поштового тарифу на перевезення газет було вироблено таким чином, що закон сприяв газетам з великим накладом і в збиток газетам з накладом до 10 тисяч примірників.

На пропозицію Генерального Секретарства шляхів в прибуток скарбниці УНР було запроваджено збір з тих вантажів, що перевозилися залізницею [312, 16 зв.].

“Важко зрозуміти, – писав з приводу останніх вищевказаних податкових законів Л.Неманов, – чому потрібно було починати тиск податкового гвинта з пошти та телеграфу, коли на скільки небудь помітні доходи за цією статтею за загального розладу сполучень розраховувати було неможна” [129, 157]. Очевидно такий крок було здійснено урядом через віносну легкість впровадження такого оподаткування та контролю за його збором і не більше.

За цим урядовці знов повернулися до пошуків шляхів винайдення грошової маси. Пропозиції звелися до позичок внутрішніх або зовнішніх [312, 17 зв.-18].

27 грудня 1917 р. генеральний секретар внутрішніх справ запропонував дозволити розпродаж запасів спирту, зазначивши, що така заява зроблена ним з огляду на прохання деяких органів місцевого самоврядування. Уряд схвалив таке рішення і доручив Генеральному Секретарству фінансів (за порозуміння з Військовим секретарством) організувати охорону спиртових запасів

і місць його продажу, а також (за порозумінням з генеральним контролером) встановити акциз і фактичний контроль над продажем спирту [197, 34].

29 грудня 1917 р., з ініціативи М.Ткаченка, Генеральний секретаріат доручив Фінансовій комісії розробити законопроект про одноразовий прогресивний податок на майно, з тим, що максимальна його сума не повинна була перевищувати 15% вартості майна [222, 136 зв.].

Останнє в 1917 році засідання Генерального секретаріату щодо фінансового боку життя країни минуло без ґрунтовного обговорення грошових справ і підведення підсумків року [198].

Рік 1917-й закінчувався початком україно-більшовицької війни. 1918-й обіцяв бути важким і непевним. Разом з тим київські можновладці (в контексті ескалації воєнних дій з більшовиками) мали визначитися у своєму ставленні до офіційного статусу федеративного перебування УНР у складі Росії взагалі. Урядові необхідно було зважати не лише на політичні, але й на господарські вигоди та недоліки як за умови перебування України у складі всеросійської федерації, так і за можливості самостійного державного існування УНР. Дану ситуацію проаналізував перший директор Державного банку і Державної скарбниці УНР М.Кривецький. Значний за обсягом і ґрунтовний за змістом документ під назвою “Економіко-фінансові перспективи Української Республіки і найближчі економічні, фінансові та політичні завдання Генерального Секретаріату. Короткі міркування М.І.Кривецького” було підготовлено 29 грудня 1917 р.[246] У документі ретельно розглядалося питання стосовно перебування українських земель у складі Російської імперії за останнє перед вибухом світової війни п’ятиріччя (1908-1912) і перспективи подальшого розвитку країни після завершення воєнних дій як за умови її перебування тепер вже у федерації всеросійській, так і поза нею.

Безпосередньо про фінансову сферу йшлося у VII та VIII розділах (відповідно: VII. Державні фінанси; VIII. Кредит і гроші) доповідної. Головне питання розділів (що простежується протягом усього документу): чи в змозі УНР вести власні фінансові справи, створити (і на яких засадах) дієздатну національну грошову систему як самостійне державне

утворення. Автором (за допомоги професора А.Вольського [246, 1]) було здійснено детальний (по можливості) аналіз фінансового стану України як складової частини Російської імперії в останні передвоєнні роки. Перш за все, згідно з губернськими смітними надходженнями й витратами було визначено (окремо по губерніях) державні фінанси України у складі імперії Романових у період з 1908 по 1912 р. [246, 22-26].

Підсумовуючи дані по всіх дев'яти українських губерніях, М.Кривецький дійшов таких висновків:

“а) у п'ятиріччя, що розглядається, доходи України збільшилися на 107.296.000 руб. або із залишком на 31 %, а витрати зросли на 64.236.000 руб. або майже на 21 %.

б) Перевищення звичайних доходів України над її звичайними витратами з 1910 року [,] тобто з часу пожвавлення на Україні цукрової, залізничної та кам'яновугільної промисловості[,], різко підвищилося, склавши майже 18 % відносно загальної суми валових доходів.

в) У складанні доходів України головну роль грав дохід від скарбової винної операції, що склав у 1912 році 170.389.000 рублів або майже 38 % відносно загальної суми звичайних доходів, а отже, назва “п'яного бюджету” повинна бути із усією справедливістю віднесена до царського бюджету України” [246, 24].

Не маючи у розпорядженні даних про чисті прибутки Государственного банку імперії від українських операцій, М.Кривецький визнає, що вони (такі прибутки) у будь-якому разі мали бути не нижчими за четверту частину від усього прибутку Госбанку за 1912 р., який становив 33 млн. рублів. Відповідно до державного доходу України за цією статтею мало бути віднесено не менше 8 млн. 250 тис. рублів.

Були обчислені й фінанси трьох державних залізниць в Україні, які характеризувалися наступними величинами [246, 25].

Промисловий податок з України склав у 1912 р. приблизно 8 млн. 991 тис. рублів. При цьому автором зазначається, що якщо відкинути інші поправки, як наприклад, митні збори та акциз на чай і сірники, які поступали за рахунок України до інших місць, то й за таких обрахунків чисті доходи України за

1912 р., складаючись з перевищення звичайних прибутків над звичайними видатками та 3% чистого прибутку державного банку, українських залізниць і поправки на промисловий податок, склали значну суму в 201 млн. 815 тис. рублів.

Зцієї суми слід вирахувати (пропорційно кількості українського населення) витрати по центральному управлінню імперії і по сплаті державних боргів. Загальна сума видатків по імперії, відповідно до вищевказаних статей, склала 460 млн. 928 тис. руб., тому 32/171 цієї суми дають Україні 80 млн. 407 тис. рублів. Таким чином, чистий дохід України за 1912 р. склав досить значну суму у 121 млн. 808 тис. руб., тобто Україна з власних коштів передавала цю суму на покриття видатків інших частин імперії, які не мали жодним чином її не стосувалися. При цьому М.Кривецький зазначає, що це і є “та контрибуція, котра була у 1912 році сплачена Україною за честь перебувати областю Імперії Романових” та наголошує на тому, що “контрибуція, котру Україна мала б сплачувати Російській Народній Республіці, побудованій на самодержавництві усіляких Леніних, Бронштейнів, Розенфельдів, Іоффе та ін[ших] була б багато більшою контрибуцією, що утримувалася царями” [246, 25].

Приблизні розрахунки цієї (більшовицької) контрибуції викладаються автором у такому вигляді:

“На перше січня 1913 року державні борги Російської імперії склали 8.858.054.000 рублів. За час війни зроблено внутрішніх і зовнішніх боргів близько 27.000.027 мільярдів рублів, та випущено паперових рублів, не забезпечених ні золотом, ані виробленим народним багатством, близько 12 мільярдів. Паперово грошова інфляція привела Росію до надзвичайного падіння [вартості] рубля, який нині слід цінити лише [у] 15 коп. по відповідності із золотим запасом Государственного банку й лише у 7 золотих коп. щодо обійнятого шаленою спекуляцією товарного ринку. За падіння рубля мусить заплатити народ: це падіння рівносильне примусовій виїмці з російської народної кишені приблизно 12 мільярдів рублів. Таким чином у даний момент [мається на увазі кінець 1917 р. – П. Г.-Н.] на шиї народу в Росії, що потрапив у рабство темноти й експлуатується Леніним і К-о[.] висить вже не менше 40 мільярдів рублів боргу” [246, 26]. За

таких обставин автор прогнозує, що ліквідація воєнного стану і яке-не-яке відновлення більшовицької руйнації, якщо припустити, що Росія прийде до певної рівноваги вже через 3-4 роки, мусить обійтись її народам щонайменше у 25 млрд. рублів. Виходячи з цього, Росія таким чином (через вказані 3-4 роки) була б обтяжена боргом щонайменше у 72 млрд. руб., з яких не менш 1/3 мало б випасти на Україну, як на найбільш багату частину держави. Одночасно відсотків по російському боргу Україна мусила б платити (рахуючи по 6% на рік) не менш 1 млрд. 440 млн. рублів. Як логічний висновок, М.Кривецький зауважує, що “якщо Україна цілком від’єднається від Ленінського Царства, вона уникає 8-мільярдної тяжкості державного боргу, та річного податку по сплаті цього боргу у 480.000.000 рублів” [246, 26].

Вихід із стану з державними фінансами, що склався на грудень 1917 р., директор Держбанку і Держскарбниці УНР вбачав у проголошенні самостійної соціалістичної України й у суцільній монополізації, націоналізації і соціалізації промисловості, цін, банків тощо.

Після цього М.Кривецький, спираючись на аналіз стану державних фінансів країн-учасників світової війни, зокрема Франції (зроблений професором А.Вольським, який на той час мешкав у Києві), доводить невірність твердження про руйнацію уявлень тогочасних економістів про обов’язкову необхідність забезпечення грошових знаків золотом [246, 34].

Виходячи з вищевказаного, М.Кривецький зазначає, що по завершенні війни розраховувати на іноземні капітали для відновлення вітчизняної економіки і фінансів не доведеться, адже усі країни знаходяться у кризовому стані й ще приблизно 4-5 років інвестуватимуть кошти у власну економіку [246, 35]. Єдиний вихід пропонувався власними силами налагодити народне господарство, запровадити залізнично-кредитове страхування, сільськогосподарську, торгівельну і зовнішньо-торгівельну монополії, тимчасово дозволити існування промислово-приватних підприємств, ввести безмитний контроль тощо, аж до поступового примусового насадження соціалізму. З боку фінансів пропонувалося розпочати необмежений випуск Держбанком банкнот і обертати їх виключно на території своєї країни [246, 36]. Взагалі ж

українську економічно-фінансову сферу, на переконанням М.Кривецького, яке, до речі, співпадало з офіційною думкою влади УНР, необхідно буде піддати суцільній соціалізації.

Підсумовуючи свої міркування, директор Держбанку і Держскарбниці вбачав основні першочергові фінансові задачі Генерального секретаріату УНР в такому:

а) проштемпелювати російські грошові знаки до 1 березня 1918 р.;

б) оголосити про те, що проштемпельовані рублі будуть замінені на українські карбованці до 1 січня 1919 р.;

в) оголосити, що після 1 травня 1918 р. рублі без штемпеля будуть не дійсними на території УНР, а проштемпельовані набудуть нового курсового співвідношення із карбованцем;

г) не розраховувати на податкові і акцизні збори, а відтак побудувати державні фінанси на засадах монополій [246, 48].

Слід зауважити, що Центральна Рада, в особах її членів-економістів лише наприкінці 1917 року спромоглася заналізувати подальшу загальноросійську державно-фінансову кризу і передбачити її неминуче посилення господарчо-руйнівними воєнними та революційними подіями. Захоплені загально-політичними теоріями соціалістичної зафарбованості і партійно-особистими амбіціями, лідери тогочасної України протягом всього революційного року недооцінювали закони економіки, нехтували галузевим державотворенням, в тому числі й у фінансово-економічному напрямку. Так було втрачено важливий час і історичну можливість сформування структури (або підміни її російського зразка на певний термін) гілок державного управління, розбудови війська, регуляції системи податкових зборів, організації національних фінансів тощо. В результаті цих та цілого комплексу іншого роду проволікань та невирішенностей у процесі державного будівництва, надзвичайним захопленням політичним популізмом, в Україні було вкінцець зруйновано залишки апарату втримання влади. По всій країні опинився владний вакуум.

Низка спізнілих, але вже негайно прийнятих і здійснених державних законодавчих актів дала змогу використати вкрай необхідні Україні в той момент коштовні папери з резерву колишньої контори російського імперського банку у Києві та

інших містах республіки. За рахунок цього на потреби урядових інституцій і державних установ Центральна Рада зуміла ухвалити асигнацію в розпорядження Генерального Секретарства Фінансів фонд у 10 млн. рублів, вдалося отримати до скарбниці держави і запустити в обіг стягнені надзвичайними постановами грошові знаки й приступити врешті до підготовки законодавчої і практичної організації власної грошової системи. Хоч і з запізненням, питання запровадження національних грошових знаків, все ж таки було висунуто на порядок денний і в необхідності такого кроку вже ні в кого з державних мужів Української Народної Республіки не викликало сумнівів.

Аналізуючи і оглядаючись на вищенаведене, важко не погодитися з дещо емоційною, але по суті вірною оцінкою “державного” мислення тогочасних революційних провідників України, що не могли знайти свого певного політичного шляху, яку висловив свого часу М.Шлемкевич: “Свобода, а не держава, була дісним гаслом українських демократичних партій. [...] За те дотеперішня привичка¹⁸ завертала демократію, зорганізовану в Центральній Раді, до методики переговорірного базарювання, від торгування прав, до визвольної, а не державницької методики. Тим-то не менше, ніж на зосереджування сил у власних руках, Центральна Рада звертає увагу на переговори з Тимчасовим Урядом у Петрограді, на його представників у Києві: військового коменданта і комісара. Вона думає категоріями автономії в рямах Росії. Вона переходить до задуму федерації, в кінці до самостійности – тільки під примусом обставин і нещирости російських, – демократичного спочатку, потім большевицького, – партнерів. Вона не веде, вона дається вести подіям” [346, 85-86].

Рік 1917-й закінчився початком україно-більшовицької війни. Запровадження національної фінансової системи ставало можливим лише з її успішним для України завершенням. *Tertum non datur!*, або - Третього не дано!

¹⁸ Звичка руйнувати, а не творити, звичка вірити в те, що російські демократи чи всеросійські Установчі збори вирішать усі, в тому числі й українські, проблеми тощо – П.Г.-Н

II.2. Податкова політика уряду УНР. Рік 1918-й.

1918 рік уряд розпочав досить активно.

1 січня 1918 р. було опубліковано раніше прийнятий Закон про дозвіл варіння та продажу пива. В його основу, вірогідно, було покладено вироблений російською Государственной Думой проект про боротьбу з п'янством, позаяк і згідно з законом Центральної Ради, і згідно з думським проектом, міським самоврядуванням надавалося право визначати кількість місць продажу, видавати дозволи на пивні лавки та видавати обов'язкові постанови про торгівлю пивом. Як торгівля пивом, так і його варіння обкладалися промисловим і акцизним збором. Акциз було встановлено в розмірі від 4 до 20 крб. з пуда солоду [129, 157].

Запроваджено було й податок на коньяк та виноградні вина. Передбачалося також відновлення скарбової винокурної монополії. Уряд планував встановити продажну ціну відра 40-градусного вина в 120 крб. (6 крб. пляшка). З цієї суми 10 % мало б відраховуватися на користь міста. Сучасник тієї епохи і дослідник вітчизняної фінансової системи Л.Неманов оригінально зазначав з цього приводу: “Слід сказати, що з точки зору фіскальної відновлення винної монополії було мірою досить розумною. Винна монополія обіцяла вірний і крупний дохід. Ми не торкаємося при цьому точки зору громадської моралі, боротьби з алкоголізмом, тобто тих підвалин, внаслідок котрих на початку війни винну монополію було припинено й було заборонено продаж всіх напоїв, що містили алкоголь. Було, звичайно, дивно, що винна монополія, знищена архібуржуазним та реакційним царським урядом під тиском громадської думки, відновлювалася ультра-соціалістичним урядом, [урядом] Центральної Ради. Проте уряд знав одне: грошей на покриття державних потреб не було, гроші ці треба було дістати, а монополія давала готовий і легкий спосіб їх отримати. Невільно всі соціалістичні принципи довелося відкласти на сторону, тим паче, що з боку навіть соціалістично налаштованих верств селян і робітників відновлення продажу горілки викликало б найширше схвалення” [129, 157-158]. Тим не менш, проти такого

законопроекту виступили окремі урядовці і самоврядування, зокрема Київська міська дума, і його не було втілено у життя.

Вже 2 січня 1918 р. виконуючий обов'язки генерального секретаря фінансів М.Ткаченко представив Генеральному секретаріатові проекти “Закону про порядок державних видатків в 1918 році, поки не буде складений і ухвалений державний бюджет”, “Закону про порядок видатків на утримання державних інституцій Української Народної Республіки” та “Закону про переіменування казенних палат на Фінансові палати” [322; 332]. Як не дивно, проте так схожо на провідників тогочасної УНР, державні діячі потурбувалися лише про різноманітні видатки і аж ні словом не обмовилися про забезпечення та шляхи отримання прибутків до скарбниці. Тоді ж урядовці постановили встановити прожитковий мінімум в Україні не менше за 200 рублів. При цьому визначалося, що половину запланованої суми має сплачувати держава, а половину – власники підприємств [322; 332].

Наступного дня Ткаченко доповідав на засіданні уряду про фінансовий стан в Україні [326, 89; 323, 91]. 4 січня 1918 р. Мала Рада, після затвердження проекту закону про порядок видатків на утримання Центральної Ради і Генерального секретаріату з їх інституціями та на невідкладні заходи уряду, прийняла в постановила винести на розгляд Центральної Ради законопроект про скасування крайніх норм по страховій операції в ощадкасах УНР [324; 333]

8 січня 1918 р. уряд затвердив проект закону про зміну закону від 29 вересня 1917 р. про міські прибутки і видатки [325, 96; 334, 59]

9 січня 1918 року на розгляд Малої Ради було внесено і прийнято нею без дебатов законопроект про тимчасове збільшення поштово-телеграфного тарифу [158].

Того ж (9 січня) дня було підписано IV Універсал Центральної Ради. Таким чином УНР було проголошено самостійною державою, вся повнота законодавчої влади в якій належала Центральній Раді, а виконавча – Раді Народних Міністрів, як з цього моменту мав називатися Генеральний секретаріат [45]. 11 січня 1918 р. професор М.С.Грушевський зачитав в Малій Раді текст IV Універсалу [143]. В Універсалі зазначалося, зокрема, що урядові УНР ставилося завдання розробити, окрім різного роду соціально-економічних законів,

також законодавчі акти “про монополію заліза, угля, шкури, тютюну і інших продуктів і товарів, з яких найбільш бралось прибутків з робочих класів на користь не трудящих” [45].

Втім вже за кілька днів Центральна Рада та уряд УНР змушені будуть покинути столицю. 18 січня 1918 р. більшовики захопили київський Поділ і звідти почали підходити до будинку засідань Центральної Ради. О 12 годині дня вони захопили будинок Старокиївського участка, опів на другу – головний телеграф (навпроти Софійського собору), а згодом й готель “Прага”, що знаходився десь у 200 метрах від Педагогічного музею, де працювала IX сесія¹⁹ Центральної Ради [125]. В цей час як раз формувався новий уряд УНР під проводом есера В.Голубовича, яким на посаду міністра фінансів пропонувався Перепелиця. Засідання Ради тривало під щільним обстрілом (кілька куль навіть влучили у скляне склепіння над великою залогою будівлі) [125].

Того ж дня Центральною Радою, під гуркіт гармат і свист куль, було затверджено, між інших, й Тимчасовий земельний закон, який мав суцільний популістський характер. Сфери оподаткування в ньому торкався лише один (12-й) пункт, який визначав, що “ніякої платні за користування землею не повинно бути” [46]. Щоправда у примітці додавалося, що “оподаткуванню підлягають тільки лишки землі поверх встановленої норми або надзвичайні доходи, які залежать від природних якостей участка, його близькості до торговельних центрів і шляхів та інших соціально-економічних умов, незалежних від праці господарів цих хозяйств” [46].

26 січня 1918 р. більшовицькі війська увійшли до Києва. Їхній прихід ознаменувався масовими арештами, конфіскаціями, контрибуціями та розстрілами... Перед відступом з України більшовики вивезли велику кількість сировини, цінних матеріалів, устаткування, продовольства, кваліфікованих робітників тощо. Так, наприклад, з Донбасу було вивезено 714 паротягів, понад 7 млн. пудів кольорових металів, більше 3 тис. вагонів з людьми та вантажами. Лише з Микитівського ртутного заводу у Горлівці було вивезено 6

¹⁹ IX сесія Центральної Ради тривала в Києві з 15 до 25 січня 1918 року.

вагонів ртуті, а з Харкова ними було евакуйовано найважливіше промислове устаткування, до 50 паротягів, сотні вагонів з кольоровими металами, близько 100 вагонів з хлібом, всі банківські коштовності та інше. Московська "Правда" в січні 1918 р. писала, що по дорозі в Петроград з України відправлено 200 вагонів зерна та інших харчів та поверх 2 тис. вагонів вугілля. І це лише мізерна доля того, що було вивезено ними на північ Росії.

Майбутній перший президент Чехо-Словаччини Т.Масарик, який у той час перебував в українській столиці, свідчить, що він разом з керівництвом чесько-словацьких легіонів, розквартированих на тоді в Києві (а це – від 30 до 40 тисяч офіцерів та солдатів), вирішили стати на нейтральні позиції. Цьому нейтралітетові була своя ціна, яку сплатили більшовики: "домовилися з Муравйовим, щоб не заважали нашому відступу з України і не перешкоджали забрати з Київського банку значні суми на наші французькі й англійські чеки. Нарешті нам пообіцяли, що не буде перешкод виїзду корпусу до Франції" [98].

Крім того, за наказом з Петрограду більшовиками в Україні у триденний термін було здійснено вскриття у зайнятих ними містах сейфів українських банків та їхніх відділень і все що в них розташовувалось було переведено у Держбанк РСФРР, золото у злитках та монетах конфісковувалось на користь російської (більшовицької) держави.

Тим часом делегати УНР 27 січня 1918 р. у Бересті (Бресті-Литовському) уклали з представниками Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії попередній мирний договір [144; 159], а згодом 9 лютого 1918 р. додатковий договір з вказаними країнами Почв'рного блоку [145; 160]. За угодою названі Центральні держави мали надати урядові УНР воєнну допомогу в боротьбі з більшовиками в обмін на поставку сировини й харчової продукції.

Між тим, Рада Народних Міністрів перебралася зі столиці до Житомира. Там, 29 січня 1918 р. виконуючим обов'язки міністра фінансів (через відсутність Перепелиці) було доручено М.Ткаченкові [335]. Цього і наступного дня урядовці заслухали доповідь завідуючого акцизними зборами на Волині і 30 січня 1918 р. ухвалили дозволити цукровим заводам, "по розверстці

управляючого акцизними зборами Волині[,] вільний продаж 75 тис. пудів сахару в лютому місяці з правом[,] у випадку нерозпродажі цілої кількості в лютому[,] розпродати в марті” [336, 13]. З вилученої суми мала бути виплачена заробітня платня робітникам цукрових заводів та сплачено за матеріали для нової (й неоплаченої старої) продукції. З цією метою управляючому акцизними зборами Волинської губернії надавалося право відмінити наряди Центрощукру на лютий в випадковій такої потреби в міністра фінансів та міністра продовольства [336].

Наведене рішення вимагало негайного виконання, позаяк уряд вкотре спіткала глибока грошова криза і виконуючий обов’язки фінансового міністра М.Ткаченко настійливо вимагав (8 лютого) “вжити всі заходи”, аби здобути гроші, в тому числі аж до продажу урядового майна, звільнення урядових співробітників, ліквідації державних інституцій [189, 158]. За кілька днів, 12 лютого 1918 р. було вирішено започаткувати нову грошову одиницю – гривню, а Міністерству фінансів доручено виробити відповідний законопроект і внести його на розгляд Малої Ради [201, 4 зв.]. 1 березня 1918 р. *Закон про грошову одиницю, биття монети та друк державних кредитових білетів*, відповідно до якого новою грошовою одиницею оголошувалася “гривня”, було затверджено Малою Радою в Житомирі [234; 316; 44].

Того ж дня, 1 березня 1918 р., від більшовиків було звільнено столицю України і до Києва прибули міністри уряду УНР. Виконуючий обов’язки міністра справ фінансових М.Ткаченко своїм першим обіжником до начальників всіх фінансових установ, Фінансових (казенних) палат, Держбанку, його контор і відділів, Держскарбниць, ощадкас та акцизних управлінь наказав здійснити повносяжну українізацію зовнішнього і внутрішнього справоведення, листування, вивісок тощо, вивісити повсюдно IV Універсал і герб УНР й ліквідувати всі оголошення і розпорядження російського (більшовицького) уряду, замінивши їх відповідними актами уряду УНР [62].

3 березня 1918 р. уряд, прагнучи віднайти для державного розпорядження грошову масу, вдається до жорстких репресивних заходів силового характеру, шляхом

запровадження свого роду одноразового примусового податку. Так було узаконено здійснення всякого роду реквізицій, під час яких “повинні видаватися квитки одного типу, установленого Міністерством Фінансів в порозумінні з Міністерством Військових і Продовольчих справ, з начисленням 4% з дня видачі квитка, з правом переуступки і з правом вносити квитки на срочні вклади в кредитні установи” [200, 8].

Крім того, було встановлено примусові одноразові помайнові податки на заможні і торгово-промислові класи низки міст України. Цю фактично контрибуцію мали виплатити зокрема:

Харків – 50 млн. крб., Одеса – 40 млн., Київ – 35 млн. крб., Ростов (на Дону) – 25 млн., Катеринослав – 20 млн., Таганрог – 10 млн., Миколаїв – 5 млн., Суми – 3 млн., Житомир, Лізаветград, Маріуполь, Кременчук, Черкаси, Феодосія – усі по 2 млн., Бахмут – 1 млн. 500 тис., Умань, Біла Церква, Куп’янськ, Верхньо-Дніпровськ, Полтава, Херсон, Луганськ, Вінниця, Ромни, Олександрівськ, Прилуки, Сімферополь, Севастополь, Ялта, Мелітополь, Бердянськ – усі по 1 млн., Кам’янець-Подільський – 500 тис., Чернігів, Рівне – по 350 тис., Слов’янськ – 100 тис. Ізюм – 50 тис. карбованців.

Крім того, гроші мали сплатити всі повітові міста і пункти з населенням більш як 15 тисяч мешканців: Катеринославщини та Полтавщини – по 100 тис. крб., Херсонщини та Київщини – по 75 тис. крб., Таврії – по 60 тис. крб., Поділля, Чернігівщини, Харківщини та Волині (окрім ще окупованих Новограда-Волинського і Овруча) – по 50 тисяч карбованців. Виконання збору цього примусового податку доручалося міністрові військових справ [200, 8–9 зв.]. Військовим також було доручено реквізувати мідь по усіх містах та поселеннях України [200, 8–9 зв.].

6 березня 1918 р. Рада Народних Міністрів постановила протягом двох тижнів стягнути з населення всі недоїмки і податки, а також внести на розгляд Центральної Ради Закон про одноразовий податок. При цьому, до часу прийняття зазначеного закону, уряд знов вдався до примусових класових поборів, а саме – надав сам собі право здійснити “примусову позику в міських, торговельно-промислових і фінансових колах з

правом зачота позиченої суми в одноразовий податок” [340, 47 зв.].

10 березня 1918 р. народний міністр судових справ М.Ткаченко, який одночасно був і виконуючим обов’язки фінансового міністра, позбувається останньої посади, а на зміну йому виконуючим обов’язки народного міністра фінансів призначається В.Мазуренко [338, 24].

За три дні (13 березня 1918 р.) уряд ухвалив внесений В.Мазуренком проект “Закону про скасування посад молодших помічників податкових інспекторів” і розглянув проект “Закону про збільшення акцизу на тютюн і дріжджі”. Питання про підвищення акцизу на дріжджі було відхилено. Що ж до тютюну, то Порш заявив, що таке підвищення є ніщо інше, “як недемократичний податок на маси” і висловився проти нього “з огляду на майбутню тютюнову монополію” [337, 16]. Разом з тим, він зауважив, якщо з огляду на фінансове становище держави цей закон таки необхідно прийняти, то слід “змінити шкалу акцизу, наложивши більший акциз на вищі сорти тютюну, а зменшити на нижчі”, а сам акциз запровадити лише на певний термін [337, 16]. Так, власне, й ухвалили – акциз збільшили, проте доручили Міністерству фінансів змінити його шкалу, і встановили терміном на півроку з правом поновлення [337, 16]. 17 березня 1918 р. В.Мазуренко повернувся до цієї теми з відповідним законопроектом. Уряд погодився встановити акциз на жовтий тютюн по шкалі №1, на махорку – по шкалі №2 (до 1 січня 1919 року) й доручив міністрові фінансів внести проект закону на затвердження до Центральної Ради [293].

Тим часом, потреби державного життя вимагали значних коштів. Ціни ж у прифронтовій смузі та по великих містах зросли на 125% (Поділля, Волинь, Одеса, Харків, Київ), а в інших місцевостях на 100% [247, 2 зв.]. Ситуація вкотре наближалася до катастрофічної. Не лише трудящі, але й державні службовці по кілька місяців не отримували зарплатні. Так, наприклад, Міністерство земельних справ 14 березня 1918 р. повідомляло Раду Народних Міністрів, що “Губерніяльні, Повітові та Волосні Земельні Комітети України[,] починаючи з декабля[,] ось уже четвертий місяць як не получають жалювання і інших коштів на своє утримання” [247, 2]. Негайно

і позачергово для “органів[,] на плечі котрих спирається грандіозніша із світових реформ”, необхідно було винайти, немало-небагато, 15 млн. 408 тис. 327 крб. і 30 копійок [247, 2 зв.]. Подібна ситуація склалася й в інших галузях народного господарства країни.

Ще більш розхитаною виявилась ситуація у податковій системі, яка була вкрай дезорганізованою. Населення відвикло сплачувати податкові збори. Часто податки (після Першої україно-більшовицької війни 1917-1918 рр.) вже ні з чого було збирати – зруйноване народне господарство вимагало не оподаткування, а капіталовкладень і відновлення. Революція і війна знищила не лише почуття обов’язку в народі, але й об’єкти оподаткування. Прибутків же економіка України, розхитана до того ж соціалістичними експериментами, практично не давала. Відносну вагу державних прибутків, які ще в тій чи іншій мірі збереглися, зменшувало, з іншого боку, падіння купівельної сили грошей, при чому ставки оподаткування при нових умовах залишалися старими.

Прагнучи переломити ситуацію, уряд вкотре намагається налагодити систему податкових зборів. 16 березня 1917 р. Рада Міністрів ухвалила: ”1) пропонувати Міністерству Фінансів негайно виробити ряд конкретних мір по збору всіх податків – поземельних, промислових, доходних та ін., і представити ці міри на розгляд Ради Міністрів не пізніше понеділка; 2) випустити відозву до людности про уплату податків від Ради Народніх Міністрів; 3) доручити Міністерству Внутрішніх справ циркулярно запропонувати Губерніяльним і Повітовим комісарам звернутися до людности з вимогою платити податки – державні, земські і міські, вживаючи законних мір, примусового збору податків. Вивісити оповістки скрізь по городах, селах, волостях, видавши наказ всій міліції негайно приступити до виконання своїх обов’язків по збору податків; 4) пропонувати Міністерству Внутрішніх Справ негайно наказати всім органам місцевого самоврядування негайно приступити до розсилки окладних листів і збору податків; 5) пропонувати Міністерству Фінансів вжити всіх заходів, аби Губерніяльні, Повітові Казначейства періодично надсилали певні справоздання і відомости про рух грошових сум” [295, 14 зв.].

Вже наступного дня (17 березня 1918 р.) міністр фінансів В.Мазуренко вніс на затвердження уряду *проект Закону про організацію податкової міліції*. Міністри ухвалили “вирішення цього питання по формальних причинах одсунути”, запропонувавши міністрові фінансів розмножити цей законопроект і розіслати його по міністерствам, а вже по тому внести на обговорення найближчого засідання уряду [293].

За день (18 березня 1918 р.) В.Мазуренко знов доповідав Раді Народних Міністрів про фінансові справи в країні. Цього разу уряд ухвалив не належне, проте більш-менш дієве рішення: “видати відозву од імені Ради Народніх Міністрів до людности широко державного значення, скласти таку відозву доручити М.Поршу; 2) доручити Міністру Фінансів представити на розгляд в Раду Міністрів коректуру оповіщення до населення в справі негайного внесення податків; 3) дозволити податковим інспекторам по згоді з повітовими земськими управами призначити волосних зборщиків податей. У крайніх випадках дозволити інспекторам призначити зборщиків самим; 4) Військове Міністерство по вимогах Міністерства Фінансів дає військову допомогу для взискування недоїмків; 5) щодо закону про прикордонну охорону, то доручається Міністру Фінансів представити такий законопроект на розгляд Ради Міністрів і кандидатів на посаду начальника кордонної стражі на затвердження [293].

Тим часом загальна економічна і фінансова кризи призвели до кризи урядової. В Кабінеті Міністрів В.Голубовича (станом на 19 березня 1918 р.) відсутні міністри шляхів, пошт і телеграфів, фінансів, освіти, торгу і промисловості, морських справ та державний контролер [146]. Виконувати обов’язки міністра фінансів залишається В.Мазуренко. 20 березня 1918 р. він представив урядові свою відозву до населення в справі сплати податків. Урядники ухвалили її зміст і доручили Міністерству фінансів, після відповідної обробки, відозву видати. На тому ж засіданні Рада Міністрів вирішила “зарахувати ті гроші, що були накладені на м.Житомир як одноразовий податок на заможні і торгові кляси, в рахунок недоїмків і податків, з тим, щоб вони були внесені негайно” [294].

Фінансово-економічна криза в країні, соціалістичний уряд і

парламент якої так і не усвідомив згубності політики максималізму в усіх сферах державотворення, поступово викликав незадоволення не лише серед широких мас населення та приватно-комерційних і заможних верств суспільства, а вже й серед споріднених йому за соціалістичним світоглядом політичних колах.

Про це яскраво свідчить промова представника партії соціалістів-федералістів Кушніра 20 березня 1918 р. в Малій Раді на її урочистому засіданні, в перші роковини Центральної Ради. Газета “Нова Рада” навіть назвала промову есефа “дуже характерною для переживаємого моменту” [147]. Кушнір, вказуючи на невдачі національного державотворення Центральної Ради, наголосив, що таким чином “вона платила дань максималізму не тільки в національній, але і в соціальній частині своєї праці”. Промовець закликав керівників держави зберегти здобутки революції шляхом класового і соціального компромісу. Він відверто звернув увагу соціалістів-можновладців на те, чого вони вперто намагалися не помічати (не хотіли чи боялися бачити): “На Україні виростає нова сила. Ця сила – капіталізм, який несе поступ і розвій. Ми мусимо визнати, що ні одна країна не може розвиватися без торгу і промисловости, без буржуазії. Час уже зрозуміти, що відштовхнути буржуазію від керування життям України неможливо. І Українська Центральна Рада, цей наш Парламент, мусить бути так реорганізований, щоб у ньому взяли участь всі міста, земство, буржуазія, селянство, робітництво, соціалістичні партії – всі повинні спільно керувати життям. Я бажаю і вірю, – кінчає промовець, – що Центральна Рада стане на такий ґрунт, на шлях тверезої політики” [147].

Сподівання виявилися марними. Вже на другий день, 21 березня 1918 р., уряд доручив міністру фінансів внести законопроект про сумнозвісну реквізицію на розгляд і затвердження до Центральної Ради [339, 40 зв.]. Не відбулося зрушень і в інших напрямках та галузях розбудови держави. В цьому ж духові 23 березня 1918 р. міністри доручили В.Мазуренку підготувати проект обов’язкової постанови про збір податків в м.Києві в три дні, з карною відповідальністю за невиконання цієї постанови [341, 50 зв.].

Наступного дня, 24 березня 1918 р., Мала Рада затвердила законопроект про скасування посад молодших помічників податкових інспекторів і ухвалила, згадуваний нами вище, проект закону про збільшення акцизу на тютюн та вироби з нього. Державною скарбницею від цього акцизу очікувалося отримати 140 млн. карбованців [161].

На цьому ж засіданні голова Ради Народних Міністрів В.Голубович представив на затвердження Малої Ради остаточний склад свого уряду²⁰. Портфель міністра фінансів здобув соціаліст-революціонер С.Перепелиця [161; 352, 376]. Виступаючи від імені уряду з декларацією, його голова подав й стислу програму майбутньої праці нового Кабінету Міністрів. Між іншим, В.Голубович висловив й наступне: “У сфері фінансів у нас теж усе зруйноване, і все треба робити заново. Будуть заведені основні грошові знаки і поволі переводитиметься заміна знаків російських українським. Мається на увазі урегулювання емісійного права, контроль над банками. Операціям ощадних кас буде надано більшої еластичності” [161]. Ось це і все щодо грошової політики з промови голови уряду держави, яка однією ногою вже стояла в фінансовій піриві.

Тим часом керівництво окупаційної влади в Україні, занепокоєне щораз глибшою політико-економічною кризою в УНР, констатувало її подальше загострення. Австрійський генерал Р. фон Шторк доповідав у Баден міністру іноземних справ О.Черніну про становище Кабінету В.Голубовича: “Становище уряду України не дуже міцне. В найближчі дні очікується його відставка. Партія соціалістів-федералістів вимагає створення коаліційного міністерства. Співробітник Міністерства освіти, поміркований соціал-демократ, сказав мені, що в даний момент в Україні був би дуже доречним “буржуазний уряд”, щоб покінчити з дезорганізацією і далеко йдучими прошуками соціалістів. Існує багато варіантів складу нового уряду, але всі вони досить сумнівні. Серед кандидатів називають імена досвідчених банкірів та підприємців, однак сумнівно, щоб ці особи рішилися прийняти

²⁰ Новий склад уряду В.Голубовича був затверджений 31 голосом “за” і 8 голосами – “проти” [126].

урядові справи. Урядові симпатизує дуже незначна частина населення країни. Крупні поміщики, буржуазія, російські соціал-революціонери, кадети та частина селянства настроєні проти нинішнього уряду, що спирається головним чином на багнети австрійських і німецьких військ. Фінансові та промислові кола відмовляють в підтримці урядові, посиляючись на ризикованість соціалістичної програми. Міністерства повністю дезорганізовані, всюди не вистачає досвідчених фахівців” [352, 350].

30 березня 1918 р. Мала Рада не приймає запропонованого есером Яковлевим, так необхідного для фінансового організму країни, законопроекту під назвою “Про порядок державних видатків у 1918 р., доки не буде складений і ухвалений бюджет” [148]. Уряд намагається “вижити” за рахунок емісійного права, але коштів катастрофічно не вистачає. Доходить до того, що німецьке окупаційне командування намагається власноруч виплачувати зарплатню залізничникам тощо.

Народне Міністерство внутрішніх справ УНР вимушено було на початку квітня 1918 р. нагадувати своїм губерніяльним і повітовим комісарам про їхні обов’язки в справі державних податків і пропонувати: ”1) приймати всі залежні заходи, аби допомогти всім урядовим і громадським установам що до правіжки ними державних податків; 2) наказати міліції, аби вона виявила найпильнішу енергію і виконувала всі свої обов’язки в цій справі неухитно” [48]. Запаси хліба і фуражу вичерпувались, а того ж часу передбачалося й виконання поставок до Центральних держав та обов’язки по утриманню їхніх військ в Україні, для чого губерніяльним і повітовим комісарам пропонувалося давати допомогу по реквізуванню в населення продуктових лишків ”включно до збройної сили” [48]. Цей факт виразно підкреслює спостереження про байдужість, а інколи й саботаж населенням інтересів своєї держави і ще раз змальовує всю складність обставин, які охопили Україну навесні 1918 року – від безвідповідальності державних службовців до невміння центральної влади зупинити хаотизацію країни та повного краху фінансової системи.

Втім, крім того, що для цього слід було докласти неабияких зусиль, виникало й питання, а чи спроможні були на ці зусилля

керівники країни. Австрійська дипломатія і військове керівництво були переконаними, що ні. “Для приведення в дію державної машини хоча б на половину, – доповідав у Відень австро-угорський посол в Києві граф Й.Форгач, – доведеться центральним органам влади витратити попри вилеких сум для виплати селянам за здане зерно ще кілька сотень мільйонів рублів. І якщо б величина цих вкладень в дійсний час не була настільки значною, якщо б найбільші аванси та ссуди можна було би отримати зворотньо з цієї багатой корисними копалинами країни при впорядкуванні суспільних відносин, то сьогодні перед нами стояло б майне нездоланна фінансово-технічна проблема, а саме нестача цінних паперів і грошових рублів, котрі повністю счезли, приховані селянами. Не підкріплений, власне майже знецінений паперовий рубль став недостатнім і тому дефіцитним товаром... Для раціонального вирішення проблеми шляхом вилучення мільярдів паперових грошей, що знаходяться в селян, необхідні певний час і зовсім інша державна влада, а не уряд кількох молодих безпорадних революціонерів і соціал-демократичних утопістів” [352, 348-349].

Як повідомляв 2 квітня 1918 року своє Головне армійське командування з Одеси командуючий 4-ю австро-угорською армією, він мав бесіду з генеральним комісаром Центральної Ради в цьому місті Коморним, який характеризував “політичний стан в Республіці як дуже критичний” [352, 347]. Австрійський генерал, зі слів Коморного, також вказував, що “криза міністерства і дефіцит кадрів розхитують Кабінет Міністрів. Уряд визнає недоручними поступки, зроблені свого часу в напрямкові соціалізації землі, і хоче анулювати ці поступки, проте не в стані це зробити”, характеризував стан, який склався в Україні, як анархію і скандал, додаючи чутки, що “німці в Києві готуються взяти на себе повноваження уряду” [352, 347].

Між тим в Києві 5 квітня 1918 р. члени Кабінету Міністрів призначають на посаду керуючого Міністерством фінансів П.Климовича [47], позаяк міністр С.Перепелиця ще жодного разу не був на робочому місці. Однак й пана Климовича призначили заочно, якого навіть немає в столиці [228, 63–63 зв.]. Ким був новий міністр? Повноважний представник

Головного командування австро-угорською армією при уряді України генерал-майор Вальдштеттен 8 квітня 1918 року повідомляв, наприклад, своєму керівництву у Баден, що Климович був соціал-демократом і банкіром з Одеси, а “в решті нічого не значуща, випадкова людина, ставленик німців” [352, 383].

6 квітня 1918 р. під головуванням М.Грушевського чергове засідання Малої Ради розглядало, внесені від С.Веселовським, питання про утворення парламентської бюджетової комісії. Комісія мала складатися з 25 чоловік і працювати над укладанням майбутнього сталого розпису прибутків і видатків УНР, переглядати проекти нових податків і взагалі займатися усіма справами, що стосувалися державних фінансів. Голова Ради і доповідач зайняли позицію, що члени комісії мають обиратися не за фракційно-партійним критерієм і квотами, а персонально, “для того, щоб у Комісію попали фахові люди, які добре розуміються на фінансових справах” [127]. Втім, більшість Малої Ради проголосувала за обрання членів по фракційному принципу.

11 квітня 1918 р. Мала Рада знов повернулася до бюджетних питань. На засіданні були присутніми два представники німецької та австро-угорської місій [162]. Представник Комісії законодавчих внесень есеф Яковлев, нагадавши, що на попередньому засіданні бюджетний законопроект був повернутий до доопрацювання у його комісію, зачитав присутнім поправку в такий редакції: “Тимчасовий чотиримісячний роспис бюджету на 1918 р. складається відповідними міністрами і подається через Міністра Фінансових Справ на затвердження Центральної Ради” [163].

В зв’язку з цим, товариш міністра фінансів В.Мазуренко просить Раду, з метою прискорення і полегшення роботи по складанню бюджетних кошторисів, дозволити “користуватися старими бюджетовими росписами, заведеними Російським Урядом” [163]. На це товариш голови Малої Ради С.Веселовський категорично заявив, що “Український Уряд не користується законами московськими, і через те нам немає чого вважати на їхні ті чи інші законопроекти. Українські Міністри мусять користуватися тими законами, які їм надає Центральна Рада, позаяк тільки од неї залежить надавати ті

104

чи інші закони” [163]. Новаковський запропонував обмежитися поки що прийняттям лише чотиримісячного розпису прибутків, а не всього законопроекту в цілому, але в підсумку Мала Рада ухвалила весь законопроект разом з поправкою [163].

Мала Рада також прийняла “на увагу”, але не затвердила низку вкрай важливих фінансових законопроектів, серед яких зокрема слід було негайно передати до Бюджетово-фінансової комісії закони про реквізиційні квитанції та про скарбових зборчих [163].

Наступного дня уряд, розглядаючи внесення В.Голубовича про потребу негайного складання бюджету міністерств, постановив, що кожне міністерство повинно до 12 травня 1918 р. подати Міністерству фінансів проекти бюджету на 1918 рік [202, 8]. Втім, за Центральної Ради так і не вдалося виробити державний бюджет УНР. Безпосередній учасник національного державотворення 1917-1921 рр. Х.Лебідь-Юрчик (директор Департаменту Державної скарбниці і член Бюджетової комісії) говорив про додаткові труднощі в цій праці так: “1) Зруйнована залізнична комунікація й анархічна демобілізація, що продовжувалась ще в січні (1918 р.), стояли на перешкоді до зносин з губерніяльними й повітовими інституціями, які мали достарчити потрібний бюджетів матеріал і 2) брак в окремих міністерствах фахівців у бюджетових справах, які мали би досвід і рутину в складанні кошторису” [105, 108 - 109].

Тим часом економічна політика Центральної Ради, що продовжувалась напрямом безоглядної соціалізації оголошеної ІІІ-м Універсалом, все більше дезорганізувала народне господарство країни. Негайне внесення законопроекту про збільшення поштових і телеграфних тарифів (на 100 %), ухваленого урядом 17 квітня 1918 р. [342], не могло суттєво вплинути на фінансово-економічний стан країни, як і чергове рішення (20 квітня 1918 р.) Малої Ради про додаткову грошову емісію в сумі 500 млн. крб. (1 млрд. грн.) [164]. Не давали користі для бюджету й проголошені різноманітні монополії. Так, наприклад прихильник монополізму міністр торгу і промисловості УНР Фещенко-Чопівський 25 квітня на засіданні Малої Ради відверто заявив, “що не всі роди

монополії дадуть здійснитися при сучасному економічному становищі – так, хлібова монополія проявила свою неспроможність” [165].

Таке твердження підтверджується й даними австрійського воєнного командування й розвідки в Україні. Австрійський секційний радник спільної україно-німецько-австро-угорської Комісії по товарообміну Енеді доповідав голові цієї комісії з австрійського боку Оттокару фон Ландверу Прагенау та послу Австро-Угорщини в УНР Й.Форгачу про політичні та економічні труднощі Центральної Ради і незадоволення української громадськості її політикою. Посол Форгач, в свою, чергу, 26 березня 1918 року надіслав цю “Доповідь про політичний та економічний стан України” своєму міністру іноземних справ Черніну до Відня, в якому щодо хлібної монополії говорилося: “Приблизно з серпня минулого року [1917 р. – *П.Г.-Н.*] тут [в Україні – *П.Г.-Н.*] існує встановлена ще Керенським державна монополія на зерно, в зв’язку з чим лишки зерна повинні бути здані винятково державі, а саме, наприклад, в Київській губернії різноманітні сорти за цінами, що коливаються в межах від 6 крб. до 6.80 крб. за пуд (16.38 кг.), хоча в торговельній мережі пуд зерна важить лише 16.25 кг. Порівняно з чвертю 16 1/2 кг. Однак ця примусова здача зерна здійснюється тільки за рахунок крупних землеволодінь, селяни не залучені до цього процесу” [352, 335]. Але ж, якщо хлібна монополія, що в аграрній Україні мала б стати чи не головним джерелом державних прибутків, за такої організації влади виявилася “неспроможною”, то що тоді залишалося говорити про монополії інші.

Зубожіла й інша “золота жила” українського бюджету – цукрова промисловість, яка вимагала фінансування в розмірі 210 мільйонів карбованців. Дійшло до того, що Михайлов на засіданні уряду попередив міністрів (24 квітня 1918 р.), щодо “незалежних причин”, від яких може загинути культура буряків, “після чого цукрозаводчики не несуть відповідальности; не може бути зарахований страйк робітників” [189, 303-309]. У вже згадуваній доповіді Енеді / Форгача від 26 березня 1918 року з цього приводу доводилося до віденського керівництва, що “українські державні каси повністю пусті, службовці вже більше місяця не отримували жалування, а

міністерство добуває собі гроші, реквізуючи попри всього іншого цукор на цукрових заводах, а взамін грошей видає документи, що підтверджують його отримання” [352, 336].

Ситуація ускладнювалася ще й хвилюваннями робітництва (залізничники, наприклад, вже 4 місяці не отримували зарплатні). Як повідомляв 20 квітня 1918 р. Малій Раді есдек Скнара, дійшло до того, “що німецькі солдати радять робітникам звернутись до німецького коменданта і він їм зараз же виплатить гроші” [128]. Міністри ж перекладали провину на різноманітних комендантів і комісарів, котрі не слухають владу, а роблять по-своєму [128]. Влада поступово, але безповоротно вислизала з рук уряду Центральної Ради.

Свої поради щодо виправлення становища намагалися дати українським урядовцям й німецькі та австро-угорські фахівці. Так, 2 квітня 1918 р. їхні представники із спільної україно-німецько-австро-угорської Комісії по товарообміну заявили, що, на їхню думку, єдиним дієвим засобом вирішення фінансової кризи є продаж землі селянам. Частина сплат за землю могла б бути проведена у вигляді податку та витраченою на поточні потреби, інша частина – використаною для валютних зрбок з Центральними державами з метою створення емісійного банку. Поміщикам пропонувалося видати довготермінові зобов’язання. На це виконуючий обов’язки міністра фінансів УНР В.Мазуренко пообіцяв повідомити про пропозиції свій уряд. 8 квітня 1918 р. німецькі фахівці вказаної комісії знов повторили свої пропозиції [129, 16 - 17].

Підняте питання, в контексті загальнофінансового стану, нарешті було винесено на обговорення скликаного 21 квітня 1918 р. спеціального засідання фінансової комісії. В.Мазуренко, змальовуючи ситуацію, зазначив, що виправити її буде досить важко шляхом товарообміну з Центральними державами, позаяк реального результату він дати не може через кризу товарів в Німеччині та Австро-Угорщині. Не допоможе й друк кредитових білетів, через відсутність в УНР належних технічних можливостей та загрозу гіперінфляції. Прибуток від продажу цукру та від акцизу на тютюн зменшився, позаяк цукор розграбовано більшовиками. Залишалось продати

землю селянам. Доповідач визнав, що фінансовий стан країни на часі знаходився від розв'язання земельного питання [129, 17].

Під час обговорення було зазначено, що:

- скласти бюджет не можливо, позаяк населення не сплачує податків (Юрченко);

- люди не несуть гроші в банки, бо не вірять в можливість їхнього повернення (Ігнатович);

- витрати зростають, а натомість прибутки скарбниці падають, бюджет скласти неможливо, у фінансах же – повний безлад (Кауфман);

Юрченко і Степаненко пропонували знов запровадити горілчану монополію, проте велика кількість виступаючих говорив про необхідність продати землю селянам. Проти цього виступили, між інших, Винниченко та директор Державного банку Ігнатович, зауваживши що стоять при цьому за її високе податкове обкладання.

В підсумку Комісія постановила наступне:

- 1) укласти бюджет таким чином, щоб поточні витрати покривалися поточними прибутками;

- 2) земля, котра переходить у будь-чие користування, на підставі нового земельного закону, оплачується державі тим, хто її отримує;

- 3) запровадити горілчану монополію;

- 4) прийняти заходи, щоб державні підприємства не давали збитків [129, 17 - 18].

Втім, такі рішення легше було проектувати, аніж втілити в життя. Центральна Рада, та й уряд, що склалися у переважній більшості з соціалістів, ніколи не погодилися б не те що на продаж землі, а й на її високе податкове обкладання. Що ж до підприємств, то це завдання теж виглядало доволі складним, позаяк для того, щоб вони припинили бути збитковими, слід було змінити весь залізничний лад, який склався за час революції, запровадити робітничу дисципліну (а значить й ліквідувати або обмежити робітничий контроль), підвищити виробничість праці, виплачувати трудящим зарплатню тощо. Сучасник на таке цілком мав право висловити свій скепсис: “Це все були заходи вкрай непопулярні, а [Центральна] Рада та її уряд найбільше боялися втратити й ту, що з приходом

німців стала незначною, дозу популярності, якою вони ще користувалися. Та й попри цього, для проведення таких радикальних заходів потрібно було, щоб при владі стояв сильний уряд, що володіє добре налагодженим адміністративним апаратом, уряд же [Центральної] Ради не можна було вважати ні сильним, ані особливо діловим” [129, 18].

Між тим загальний стан в державі погіршувався. Щоб якось вплинути на загальний курс побудови держави буржуазні кола почали створювати власні організації. Ще 9 березня 1918 р. представники бізнесу, фінансів і сільського господарства закидали урядові у бездіяльності, вказуючи у своєму зверненні, зокрема, на параліч фінансового життя країни, на те, що податки не сплачуються, а по майнове обкладання перетворилося у фікцію [129, 15-16].

25 квітня 1918 р. від імені об’єднаних організацій промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства України вони виробили “Декларацію урядові Української Народної Республіки”, де вказали на своє бачення фінансово-економічного розвитку країни. Щодо грошового питання, то в Декларації до відома урядовців доводилися прописні істини фінансово-економічної думки. Зокрема в цій її частині зазначалося:

“Підвалиною здорової фінансової політики є розумне спрямування всієї економічної та загальної політики держави: якщо влада знайде в собі силу пірвати з усіма соціалістичними утопіями, якщо вона поставить собі за завдання сприяти розвитку творчої ініціативи і виробничої праці у всіх областях господарчого життя, якщо з іншого боку створяться умови, що забезпечуватимуть повний лад та спокій, – то об’єктивно створяться умови для правильного розв’язання всіх фінансових завдань держави.

Здорова фінансова політика повинна покоїтися на створенні нормальних умов для товарообміну, як зовнішнього, так і внутрішнього, одним з об’єктів котрого має стати земля, серед найбільш дієвих засобів вилучення запасу грошових знаків, що знаходиться поза обігом, потрібно відмітити продаж землі на засаді приватної власності, через посередництво спеціальних кредитових установ, які повинні сприяти зростанню земельної

площі малоземельних. Прагнучи відновити нормальний обмін між містом та селом шляхом вітворення й подальшого розвитку промисловості, торгівлі, транспорту та сільського господарства, уряд зможе усунути накопичення на селі грошових знаків, що знаходяться в дійсний час поза торговельним і фінансовим обігом і лише надзвичайно обтяжуючих державний кредит.

За відновлення товарообміну стане можливим не лише усунення все можливих сурогатів грошових знаків і припинення подальшого випуску паперових грошей, але й вилучення з обігу значної долі паперово-грошового запасу, що неминуче призведе до падіння товарних цін та підвищення курсу монетної одиниці.

В тому ж напрямкові повинна діяти й система податкового обкладання, причому питання обкладання мають вирішуватися за непримітної участі представників платників. Величезне значення в цьому відношенні зіграє й урядова митна політика, котра повинна ставити собі не вузько-фіскальні цілі, а завдання створення для України активного торговельного балансу.

За дотримання вказаних умов, можна з впевненістю сказати, що фінансове господарство і державний кредит на Україні набудуть значну стійкість, якщо державний бюджет буде побудований на збереженні рівноваги між доходною та розтратою частиною бюджету державного і державних підприємств, якщо державні позики будуть укладатися лише для продуктивних цілей, а для промисловості, торгівлі та сільського господарства буде створено можливість широкого користування кредитом у державних і приватних кредитових установах” [95].

Зростала опозиція до уряду Центральної Ради вже не лише з боку великих промисловців, поміщиків, банкірів, а серед середнього і заможного прошарку населення. Неспроможність державної організації призводила до невідконтрольності території краю урядом, до анархізації народних мас та їхнього поступової збільшовизації.

На цьому ґрунті командування німецьких і австро-угорських окупаційних властей, що зневірилося у здатності української влади налагодити лад в державі й відновити господарство, почало перебирати адміністративний контроль у власні руки. Головним поштовхом до таких дій була, перш за все, турбота воюючих з країнами Антанти Центральних держав в отриманні продовольства і сировини, обіцяних їм Центральною Радою за

військову допомогу у вигнанні з України більшовиків. Українська ж влада не надто переймалася виконанням умов торговельної угоди при Брестському (Берестейському) договорі. За таких умов, над Україною примарою нависло німецьке: "Wir werden Ordnung schaffen".

Врешті, німецькі та австро-угорські війська почали захоплювати в свої руки залізниці, склади зброї, сирівців і хлібних продуктів, заявляючи на них так зване "право воєнної здобичі", що призвело в квітні 1918 р. до політичного (дипломатичного) конфлікту між окупаційним військовим командуванням і урядом УНР. Українська влада, не маючи за собою зорганізованої сили, пішла на відкрито авантюрний конфлікт з німецьким командуванням. 16 квітня 1918 р. уряд УНР поставив ультимативну вимогу до Німеччини і Австро-Угорщини про строки виводу окупаційних військ з території України та про негайне складання умов щодо нагороди їх війську за воєнну допомогу у війні з більшовицькою Росією.

Одночасно урядом провадилася підготовка до народного повстання проти австро-німецьких військ, а Військове міністерство УНР виготовило з цією метою спеціальні мобілізаційні плани. Проте, про них дізналося німецьке командування, яке в присутності українського військового міністра Жуковського вилучило їх з його сейфу, після чого німецькі старшини реквізували плани. Центральна ж Рада готувалася до скликання на 12 травня 1918 р. Українських Установчих Зборів. В свою чергу, після відвідин наприкінці березня України начальником німецької військової розвідки адміралом Канарісом, німці почали спішно шукати зв'язки з опозиційними Центральній Раді колами. Невдоволені соціалістичною політикою уряду УНР кола були зорганізовані навколо Союзу земельних власників та Української партії хліборобів-демократів. Окремі їх члени, а також певні офіцери колишнього Першого українського корпусу були, в свою чергу, приналежні або у зносінах з підпільною організацією "Українська Громада" (пізніше "Українська Народня Громада"), яка, на чолі з генералом П.Скоропадським, готувала державний переворот в Україні з метою припинення соціалізації.

Невдовзі німецьке командування, дізнавшись про плани "Громади", увійшло в таємні переговори з генералом

П.Скоропадським. 24 квітня 1918 р. в кабінеті начальника німецького генштабу генерала Вільгельма Гренера відбулася нарада, на якій вирішувалося питання про повалення Центральної Ради. Того ж дня один з учасників цієї наради посол Німеччини в Україні барон фон Мумм вручив українському уряду ноту-відповідь на українські вимоги від 16 квітня 1918 р., в якій Раді Народних Міністрів УНР окупаційна влада виставляла власні вимоги. Подібні ж вимоги (8 пунктів) опісля завершення наради у генерала В.Гренера було представлено в його ж кабінеті генералові П.Скоропадському. У разі неприйняття цих вимог жодною з сторін українців німецько-австрійські війська мали ліквідувати українську державність і встановити в Україні генерал-губернаторство з повним окупаційним режимом.

Вимога щодо фінансової сфери ставилась така: "Фінанси й валютне питання мають регулюватися на основі взаємного порозуміння" [84, 31–32]. Інші вимоги окупаційних властей в загальному зводилися до визнання приватної власності, відмови України від формування власної армії (очевидно й внаслідок вражень з плану антинімецької мобілізації, що планувалася Військовим міністерством УНР), заведення для злочинців проти союзницьких військ німецьких та австро-угорських польових судів, забезпечення аполітизованості української юстиції, дозвіл вільної торгівлі із пільгами щодо Німеччини та Австро-Угорщини, встановлення спільного контролю на кордоні, розв'язки робітничого питання відповідним законодавством. Угоду визнав Павло Скоропадський. Як відомо, це була єдина можливість для України зберегти свою державність.

29 квітня 1918 р. Центральна Рада затверджувала проект Конституції Української Народної Республіки ("Статуті про Державний устрій, права і вільності УНР") [102; 195, 174 - 180]. В "Статуті про Державний устрій, права і вільності УНР" в його пункті п'ятому (IV. Всенародні Збори Української Народної Республіки) фінансово-податкової сфери торкалися три параграфи, в яких зазначалося наступне:

"44. Без ухвали Всенародніх Зборів не можуть побиратись ніякі податки.

45. Без постанови Всенародніх Зборів не можуть бути зроблені на рахунок УНР ніякі позики, а ні взагалі якісь обложенця державного майна.

[...]

49. Всенародні Збори установлюють одиниці міри, ваги і монети УНР” [102; 195, 174-180].

Того ж дня Центральну Раду було розпущено німецьким загоном, а його старшина заявив її членам відтоді вже історичну фразу: ”Raus! Nach Hause gehen!”. Одночасно на з’їзді хліборобів у Києві генерала П.Скоропадського було проголошено Гетьманом всієї України, а з 29-го на 30 квітня 1918 р. його офіцери захопили головні державні установи в місті. Центральну Раду було усунуто від влади.

Аналізуючи фінансово-податкову діяльність уряду УНР, складається небезпідставне переконання в тому, що протягом чи не всього періоду існування Республіки, влада країни знаходилася у стані хронічного перманентного і постійного пошуку грошей, а держава жила за рахунок добровільних внесків, позичок, одноразових примусових податків та силових реквізицій переважно сумнівного юридичного походження, а починаючи з 1919 року ще й практично безупинного друку (емісії) паперових грошових знаків.

До того ж, що також доволі важливо, молода українська державність мала в наявності фахівців-урядовців такої ж, не кращої за зразком, імперської фінансової школи, над якими тяжів не менш хибний тип професійного, можливо й підсвідомого, малоросіяництва, як і в політичному вимірі пануючий дух автономно-федералізму. Провінція ж взагалі знаходилася у владному вакуумі. Центральній Раді, попри урядовий фінансовий голод, до кінця квітня 1918 року так і не вдалося відновити механізм податкових зборів і створити державний бюджет [53; 54; 129, 156-159]. За таких фінансових умов владу в Україні 29 квітня 1918 р. перебрав на себе генерал Павло Скоропадський. На зміну владі соціалістичній прийшла влада консервативно-капіталістична. На зміну “Української Народної Республіки” постала “Українська Держава” з тимчасовою диктатурою у формі гетьманату П.Скоропадського.

III.

**Податкова політика
уряду
Української Держави
(гетьманату)
Павла Скоропадського**

29 квітня – 14 грудня 1918 року

З проголошенням Української Держави перед її урядом постало нелегке завдання – відродження в країні народного господарства, політичної і економічної стабільності. Розбудову державності потрібно було починати й зі зміцнення власної фінансової системи, однією з головних стовпів якої є система податкових стягнень і зборів. Однак, для виконання такого завдання слід було, перш за все, створити дієздатний урядовий апарат і, відповідно, здатне до практичного функціонування фінансове відомство та структуру державної податкової служби. Для розв'язання вищевказаних проблем, з якими неминуче мав зіткнутися новий уряд, у складі Ради Міністрів було створено Міністерство фінансів. Саме цьому відомству довелося зіткнутися з цілим нагромадженням економічних і організаційно-фінансових питань, серед яких була й проблема оподаткування.

Спочатку сформувати уряд нового державного утворення було доручено М.Устимовичу, але 30 квітня 1918 року це завдання було перепоручено М.Василенку. Як повідомляв до Відня київський агент австро-угорського уряду, в місті ходили чутки що український уряд буде очолювати або М.Василенко, або Ф.Лизогуб, а на чолі фінансового відомства очевидно стане В.Бернацький [83, 38]. 3 травня 1918 року Микола Василенко сформував Раду Міністрів, у складі якої тимчасово виконував обов'язки міністра закордонних справ, а на посаду міністра фінансів було запрошено А.Ржепецького. Через кілька днів обов'язки голови уряду перейняв Федір Лизогуб, який завершив створення Кабінету Міністрів. В остаточному складі уряду сам Ф.Лизогуб посів крісла голови Ради Міністрів і міністра внутрішніх справ, а портфель міністра фінансів все ж таки залишився (як виявилось згодом – на весь час існування гетьманату) за А.Ржепецьким.

За тогочасних державотворчих традицій міністри обіймали досить широкий спектр повноважень. Відтак на нового міністра фінансів лягла вся тягкість і відповідальність за стан

фінансового життя в країні, починаючи від міцності грошової одиниці й діяльності банківської системи і закінчуючи митно-кордонною охороною, системою податків й укладанням державного бюджету. Той роль міністра фінансів в державному будівництві тогочасної України важко переоцінити.

Як вже зазначалося, з самого початку гетьманату і до його падіння міністром фінансів України був відомий громадський і політичний діяч, член партії конституційних демократів (кадетів) Антон Карлович Ржепецький. В травні 1918 року на з'їзді своєї партії у Києві він так обгрунтував своє входження до складу гетьманського уряду: “Я не хочу каятися тут в утворенні гетьманщини і в зближенні з новими союзниками, бо я був переконаний, що іншого виходу для 40-мільйонного народу не було... я увійшов до міністерства тому, що, обміркувавши питання про добробут країни, прийшов до переконання, що [ми] можемо існувати тільки відокремившись від Росії. Кажуть, що коли потопають дві близькі особи, не можна розлучатися одно з другим, а погибати разом, але цього сказати про 40-мільйоновий народ не можна” [83, 33]. Крім того, говорячи про оформлення державних кордонів України, А.Ржепецький наголосив, що до її меж конче необхідно приєднати Крим, який дасть країні вино, садовину, купелеві міста, гавані й доки, заключивши, що “не можна навіть й уявити собі, як наша держава може існувати без Криму” [83, 33].

Антон Карлович Ржепецький походив із старої київської шляхти і був людиною мішаної польсько-української культури [81, 81]. У Києві він мешкав на розі Софіївської вулиці та майдану [225 а]. До революції А.Ржепецький був головою Землеробного синдикату, п'ять років працював у банках, був головою Товариства взаємного кредиту, радником Київської міської думи, очолював виборчу комісію для обрання до Державної думи [169, 166, 357]. Під час світової війни – головою “Тетянинського комітету”, що опікувався біженцями. Д.Дорошенко згадував, що напочатку війни мав з ним багато прикрих суперечок через те, що А.Ржепецький виступав проти створення окремого українського допомогового товариства і який ще перед 1918 р. був в очах Дорошенка “крайне одіозною фігурою” [81, 81-82]. Разом з тим міністр закордонних справ зазначає про

Ржепецького, що незважаючи на те, що до “національних українських стремлінь ставився він байдуже, але Україну любив і працював для неї чесно. ...Він був добрим і вірним слугою Української Держави” [81, 81-82]. Д.Дорошенко згадував, що А.Ржепецький був людиною дуже експансивною, палкою й часто нестриманою, але разом з тим особою високої честі і порядності в громадському розумінні [83, 45]. Інший державний діяч гетьманату М.Могилянський відзначав фінансового міністра як людину добросовісну і чесну, яка за будь-яких умов намагалася відстоювати фінансову незалежність України [116, 133]. Потреба ж у такому відстоюванні була чи не постійною. З опануванням Києва військами Директорії А.Ржепецького, поряд з іншими гетьманськими урядовцями, було заарештовано в грудні 1918 року. Він примусово утримувався під вартою в готелі ”Версаль”, після чого був переведений до Лук’янівської в’язниці [184]. При відступі Директорії перед натиском більшовиків до Вінниці, туди було перевезено і в’язнів. Більше року країни Антанти (зокрема Франція через генерала Бертело) вимагали від уряду УНР звільнення Гербеля, Ржепецького, Рейнбота та інших [109, 384]. Як згадував начальник охорони полонених Крезуб-Думин, згодом в’язнів, а отже й гетьманського міністра фінансів, було переправлено до Одеси і там ”подаровано” Антанті [179, 147-148]. Подальша доля А.К.Ржепецького невідома.

Показовим є те, що, як засвідчував пізніше сам Гетьман, навіть за умов німецько-австро-угорської окупації, “іти на якийсь-либонь поступки німцям Ржепецький вважав немислимим, і не тому, що це були німці, він просто як господар був скупий і беріг кожную державну копійку” [169, 194]. Вищенаведене може певною мірою свідчити про громадські, фахові, господарські чесноти та людські якості гетьманського міністра. Втім, портрет цей був би неповним, коли б ми не згадали про його державницьку позицію щодо окремих реформ і української справи. За спогадами самого П.Скоропадського, А.Ржепецький представляв праве крило Ради Міністрів щодо господарських й політичних перетворень і вважав, наприклад, що в аграрному питанні “ніяких реформ не потрібно, земля звичайно перейде до дрібних хліборобів. Політичного значення цієї реформи він не визнавав” [169, 166].

Попри все, ми вважаємо, що було б невірним записувати А.Ржепецького лише до пасивних виконавців своєї посадової роботи, адже мав він і власну позицію щодо розуміння України. На нашу думку, А.Ржепецький пройшов еволюцію свідомості, як і багато інших осіб його виховання, а, власне, й сам П.Скоропадський, від романтичної закоханості в Україну, але з неусвідомленням можливості її незалежності і асоціативності українського руху з соціалістичним, до поміркованого федераліста-державника. Це підтверджується і його словами, коли ще на початку свого перебування на посаді міністра А.Ржепецький сказав: “Потрібна самостійна Україна, але без шовінізму. Треба звернути увагу на кордони України. Крим мусить відійти до України, як потрібний їй для вільного господарського розвитку” [94]. Таким чином, А.Ржепецький представляється нам як український федераліст-русофіл, який, втім, понад усе ставив у праці фахові навички і практичний результат у діяльності в ім’я самостійної державної України незалежно від власних політичних міркувань, чим заслужив авторитет та повагу співробітників уряду і міністерства.

Очоливши 3 травня 1918 року Міністерство фінансів, А.Ржепецький одразу ж взявся за його організацію. Павло Скоропадський згадував, що на той час “міністерство фінансів було у зачаточному стані” і саме “Ржепецький багато зробив для правильної постановки справи” [169, 193]. Заходів слід було застосувати негайно, адже попри те, що “апарат влади був вкінці зруйнований на Україні”, – як засвідчує Микола Могиланський, – події розгорталися з такою феєричною швидкістю, що за ними важко було поспішати думці та психиці... обивателя, а життя вимагало рішення на кожному кроці” [116, 125-127]. Крім того, кадрова ситуація спричинялася до того, як згадував той самий державний діяч, що “новий апарат створювався у надзвичайно важких умовах. З елементів, котрі все життя своє були в опозиції урядові і зовсім не були виховані у владі, важко було її конструювати: вони вносили лише розлад та роздратування, дискредитуючи саме владу, як таку. Нові представники влади не вміли, часто при кращих намірах, підійти впритул й авторитетно до нової для них справи. Старі ж діячі, часто знов закликані до влади,

застосовували надто старі та ненависні прийоми керівництва” [116, 127].

”Ржепецький не виробляв яких-небудь ефектів новими фінансовими операціями, – згадував П.Скоропадський, – не вражав всіх своїми блискучими комбінаціями, цього не було. Він просто налагоджував урядовий апарат, без котрого задовільного нічого не можна було провести... Перш за все необхідно було налагодити урядовий апарат, і тільки тоді лише можна було подумати про ефекти, якщо вони були необхідні” [169, 194]. У приміщенні по вулиці Олександрівській, 15 у Києві, де розташувалося управління Міністерством фінансів [225 а], А.Ржепецьким не було зроблено відчутних кадрових змін. Майже всі посадові особи, в тому числі й вищі урядовці, зберегли свої робочі місця. Згодом, за допомогою своїх товаришів (заступників) Г.Курила, Б.Матусевича, В.Мазуренка, Г.Лерхе та фон Заммена міністри фінансів А.Ржепецькому вдалося налагодити чітку і плідну співпрацю усіх підрозділів свого відомства.

За усталеними на той час схемами організації державних та міністерських установ і інституцій, Міністерство фінансів Української Держави складалося з відповідних департаментів. Безпосередньо за сферу податкової системи та організацію податкових стягнень в Міністерстві фінансів відповідальними були департаменти: Митних зборів (виконуючий обов’язки директора – П.Андреев [70]), Посередніх податків (директор – А.Гуменний [74]), та Простих податків (директор – А.Маршинський [83, 189]) та інші відділи (акцизне управління, центральна хімічна лабораторія, місцеві Фінансові палати, скарбниці, податкові інспекції, урядовці канцелярії податкових іспекторів, акцизних інституцій, скарбових монополій, самостійних ощадних кас, митних установ, окремих корпус кордонної охорони [241, 15 зв.; 69] тощо, які підпорядковувалася безпосередньо Міністерству фінансів). Крім того, разом із канцелярією самого міністра у його розпорядженні також була і Рада міністра фінансів. Для влаштування митних справ було створено Раду для організації митної служби на Україні [70].

Урядовцям міністерства призначалася, згідно *Штатного розкладу міністерств Української Держави*, досить висока на

той час заробітня платня [223]. Так, річна ставка утримання становила: міністра – 15 тис. крб., член Ради міністра на рік отримував 13 тис. крб., а директор департаменту – 12 тис. карбованців. Всі посади урядовців міністерств (за зразком Російської імперії) поділялися на окремі класифікації і ряди, від яких залежала безпосередньо й величина заробітньої платні. Посада міністра відповідала II класу, а його товариша, члена Ради міністра та директора департаменту – третьому. До IV класу належала посада віце-директора департаменту, річне утримання на якій складало 11 тис. карбованців. П'ятому класу відповідали посади керуючого відділом, який отримував на рік 10 тис. крб., головного бухгалтера – 11 тис. крб., старшого юрисконсультанта – 9 тис. крб., чиновника особливих доручень – 9 тис. крб. та старших спеціалістів, платня яких була від 9 до 12 тис. крб. тощо. До останнього, IX класу, належала посада урядовця II ряду, річна ставка якого складала 3 тис. 600 карбованців [223]. Величина платні урядовцям могла коливатися, хоча й без суттєвих відмінностей, в залежності й від департаменту праці урядовців.

III.1. Створення митної служби і кордонної охорони Української Держави (гетьманату) 1918 року

Митна політика є однією з найважливіших складових державної фінансово-податкової та економічної політики. Мито – це фінансово-економічний інструмент захисту внутрішньої торгівлі і окремих галузей економіки від конкуренції іноземних товарів, сприяння прогресу вітчизняної промисловості та протекціоністського впливу¹ на розвиток національної торгівлі, засіб боротьби за ринки збуту, сфери впливу, демпінгу. Митом є грошові збори, що стягуються відповідними державними органами при виконанні ними певних функцій в сумах, передбачених законодавством даної країни. Такі збори поділяються на митні та внутрішньо

¹ Протекціонізм: 1) економічна політика держави, що має за мету захистити національний внутрішній ринок від іноземної конкуренції шляхом запровадження високих пошлин на товари, що ввозяться в країну, обмеження або заборони ввезення певних товарів та інших мір; 2) Система протекцій.

державні. Митне мито є державним грошовим збором з транзитних товарів, а також з тих, що ввозяться, вивозяться, майна, цінностей, які пропускаються через кордон країни під контролем митного відомства.

Мито завжди використовувалося й як один з економічних регуляторів ціностворення на світовому ринку. Виступаючи в якості додаткового податку, що збільшує ціни товарів на імпорт, митні збори знижують конкурентноздатність цих товарів і таким чином сприяють зростанню норми прибутку окремих галузей національної економіки. Таким чином мито є одним з важелів економічної, а отже й національної, безпеки держави. Забезпеченням його отримання, як правило виступають митні установи держави.

За часів існування УНР Центральної Ради в 1917 році митні установи на території України підпорядковувалися в основному петроградському Міністерству фінансів. Так, після Лютневої революції в Росії Департамент митних зборів підпорядковувався російському Міністерству фінансів, комісарами по якому Постановою Тимчасового комітету членів Госсударственной Думи від 28 лютого 1917 року призначалися члени Госдуми І.Титов та В.Виноградов [117, 28-29]. Під їхнім же контролем, наприклад, знаходилася й Харківська митниця². Внаслідок революційних подій митні установи в українських губерніях були повністю дезорганізованими і на практиці починають переходити до відання Департаменту митних зборів Народного Міністерства фінансів УНР лише з приходом на терени України після Берестейського договору австро-німецьких військ та відновлення влади Центральної Ради у березні-квітні 1918 року. Проте на налагодження їхньої роботи в республіканського уряду України часу не залишалося, позаяк наприкінці квітня 1918 року УНР припинить своє існування.

² Митниця (від тюркського тамга – печатка, подать, пошлина) – державна установа, що контролює провезення вантажів (в тому числі багажу та поштових відправлень) через кордон; стягує полини та інші збори з вантажів, що провозяться. Митниці розташовуються зазвичай в морських та річкових портах, в міжнародних аеропортах, на прикордонних пунктах та залізничних станціях, в великих центрах країни.

З переворотом 29 квітня 1918 року в Києві і приходом внаслідок цього до влади генерала Павла Скоропадського Українську Народну Республіку було повалено, а її законодавчий представницький орган – Центральну Раду, яка складалася з представників партій та організацій переважно соціалістичного спрямування, розпущено. На зміну УНР було проголошено про утворення Української Держави у формі гетьманату П.Скоропадського, який обійняв в країні диктаторські повноваження. Із зміною влади змінився й курс державного розвитку України. Гетьман прагнув збудувати потужну капіталістичну державу з розвинутим господарством, сильним військом, високою культурою тощо.

Серед намагань П.Скоропадського було і прагнення об'єднати в межах своєї держави всі етнографічні українські землі від Сяну і Бугу на заході до Кубані і Дону на сході, від Дунаю і Прута на півдні до Лісної й Березини та Іпуті, Сейму й Осколу на півночі. В коло погляду української національної соборницької політики увійшли Бесарабія і Стародубщина, Гомельщина і Кубань, Берестейщина і Білгородщина, Холмщина і Крим, Підляшшя і Рильщина, Полісся і Буковина, Галичина і Донщина. Про далекоглядні плани щодо розширення кордонів України її керівництвом було офіційно заявлено вже 25 травня 1918 року, коли затвердженням Гетьманом і ухваленням Радою Міністрів *Законом про тимчасове розповсюдження Української Державної Влади* постановлялося: "1. У разі прилучення до Української Держави зі стратегічних або інших причин нових територій, на них негайно тимчасово розповсюджується чинність Української Державної Влади і всіх законів і постанов її" [65].

Згідно ст.2 Брестського (Берестейського) договору кордони України встановлювалися такими, які існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом світової війни, а далі на північ від Тарнограду [нині Польща] загальною по лінії Білгорай – Щебрешин [нині Польща] – Красностав – Пугачів – Радин – Межиріччє – Сарнаки – Мельник – Високо-Литовськ [нині Білорусь] – Каменець-Литовськ [нині Білорусь] – Пружани [нині Білорусь] – Вигоновське Озеро [нині Росія].

Кубанська Рада розглядала питання входження до складу

України, але тимчасово змушена була відкласти цей акт на майбутнє. В свою чергу П.Скоропадським передбачалося відправити до Кубані навіть українські збройні підрозділи. Розглядалося й питання широкої автономії з Україною і Всевеликим військом Донським. 8 серпня 1918 року Українська Держава і Військо Донське уклали договір за яким кордон між ними проліг “колишньою адміністративною межею, яка ділила Україну від прежньої Області війська Донського, цеб-то межею цієї області й Катеринославської, Харківської і Воронежської губерній” колишньої Росії, права влаштування на них митниць і взаємопостачання [344]. Дон відступив на користь України м.Маріупіль та його округу. В свою чергу Дон відмовився від претензій на певні частини Харківської та Луганської губерній. З огляду військової необхідності у протиборстві донських козаків з більшовиками і до остаточного забезпечення цілісності територій України і Дону від загрози з півночі донським військовим формуванням тимчасово дозволялося перебувати по українським залізничним смугам Чертково [нині Росія] – Ліски [нині Росія] – Поварино [нині Росія]. Україна, однак, з далекоглядних політичних міркувань, змушена була (не без тиску з боку Німеччини) на той момент відступити Донові м.Таганрог [нині Росія] з округою, що в більшості були заселені українцями.

З більшовицькою Росією було встановлено перемир'я, а з травня 1918 року між Українською Державою і РСФРР розпочалися мирні переговори. Одним з питань переговорів було також розв'язання проблеми кордонів та митних взаємин держав. Тимчасово межі гетьманської України на півночі простяглися майже на всю етнічну українську територію, що й мали закріпити підсумки україно-більшовицьких переговорів. В поле юрисдикції гетьманату увійшли Берестя (нині – Брест), Гомель, Старобуб та інші історичні українські міста та місцевості, які нині належать до Білорусі та Російської Федерації. Як відомо, переговори не набули свого завершення через позицію більшовицької делегації, що перервала їхній перебіг, який так і не був відновлений.

З часу проголошення самостійності України у 1918 році IV Універсалом перед її урядами постала нагальна проблема

організації кордонної охорони і обладнання митних пунктів по державній межі з Австро-Угорщиною, Білоруссю, Румунією і Росією. Особливої гостроти набуло питання створення і налагодження роботи митних закладів на кордонах з Австро-Угорською імперією і дезорганізованою революцією Росією. Через військові дії на терені України за Центральної Ради уряд довгий час був неспроможний приступити до виконання цього нагального завдання державної ваги. Лише навесні 1918 року розпочалися заходи у цьому напрямкові.

26 березня 1918 року згідно з постановою Ради Народніх Міністрів УНР за № 439 під опікуванням Міністерства торгу і промисловості Республіки "були утворені на головних кордонних пунктах Комісаріяти-Агентури, завданням котрих було як контролювання експортуємих і імпортуємих грузів і товарів, згідно з існуючими законами Українського Уряду, господарськими умовами з Центральними Державами і окремими розпорядженнями Міністерства Торгу і Промисловости, так і реєстрація кількості експортованих і імпортованих товарів" [78]. 6 квітня 1918 р. радою Народних Міністрів УНР було прийняте рішення асигнувати Департаменту митних зборів Міністерства фінансів 150 тис. крб. "на упорядкування Митницьких інституцій" [292, 8]. Однак через місяць Центральну Раду було усунуто від влади внаслідок державного перевороту вчиненого 29 квітня 1918 року.

У нововстановленому гетьманаті П.Скоропадського Комісаріяти-агентури продовжили своє існування. Паралельно з ними урядом Української Держави приймалися заходи по створенню мережі митних пунктів і організації охорони державного кордону країни. Безпосередньо митними справами при Міністерстві фінансів займався Департамент митних зборів на чолі з директором П.Андреївим. Департамент одразу ж приступив до організації відновлення роботи старих і налагодження функціонування нових митниць. Виясненню підлягало й питання розв'язання кадрової проблеми, в тому числі й щодо колишніх митних службовців, які свого часу були мобілізовані до діючої армії. Сім'ям таких урядовців раніше надавалися визначені кошти на утримання або грошові допомоги. За нових умов це питання було піддано перегляду.

23 травня 1918 року Рада при Департаменті митних зборів по організації митної служби на Україні на своєму засіданні, ”обміркувавши питання що до терміну видачі сем’ям митних урядовців, покликаних до дійсної військової служби, удержання або допомоги, та розглянувши бувші що до цього питання правила та розпорядження, прийшла до висновку, що з точки погляду інтересів Держави було-б зовсім неправильним видавати ранговим урядовцям та сем’ям їх удержання, а також допомоги урядовцям по вільному найму в тих випадках, коли голови цих семей не ходять на службу, бо по згоді Військового Міністерства, викладеній в обіжникові Департаменту Митних Зборів від 30 квітня 1918 р. № 130, армія демобілізована 10 лютого 1918 р. і в цей час в армії не має ні однієї людини з покликаних з запасу, які-б залишилися на військовій службі без свого на те особистого бажання та за особливу винагороду” [70].

10 червня 1918 року П.Андреївим було випущено *Обіжник в справі питання що до терміну видачі сем’ям митних урядовців, покликаних до дійсної військової служби, удержання або допомоги*, в якому з огляду на вищевикладене говорилося, що тому “є зовсім справедливим та відповідним позбавити з 1 червня 1918 року в загальному порядку сем’ї всіх урядовців, котрі не явилися до цього часу з військової служби до своїх посад, належного їм удержання або допомоги” [70]. Разом з тим грошові утримання та допомога зберігалися сім’ям тих урядовців митної служби, які (за підтвердженням відповідними державними органами) загинули в ході воєнних дій або знаходяться у полоні чи є без вісти пропавшими тощо. Таким чином митне відомство уникнуло даремного витрачання коштів на “мертві душі” своїх працівників і, одночасно, не залишило на одинці з життєвими проблемами родичів службовців, які з поважних причин не змогли з’явитися на службу або загинули у вирі війни.

Митники Української Держави згідно з ухваленням Радою Міністрів *Законом про урочисту обітницю* [66], та обіжника директора Департаменту Митних зборів П.Андреїва давали обітницю на вірність Українській Державі: “Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну

владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси й добробут” [192]. З приводу вищезазначеного Департамент митних зборів пропонував всім співробітникам митних установ зложити урочисту обітницю через підписання такої ж за вищевказаним змістом, і цей документ з підписами повертати назад Департаментові після його підписання.

Вже починаючи з третього і на подальших своїх засіданнях (Журнал Малої Ради Міністрів від 7, 10, 11, 14, 17, 19 липня 1918 року. Реєстр №3) Мала Рада Міністрів ухвалила відпустити “асигнування 250.000 карб. на улаштування митного нагляду на кордоні з Великоросією” [238; 244]. Невдовзі це питання було представлено до уваги Кабінету Міністрів. У пояснюючій записці до урядовців міністра фінансів А.К.Ржепецького з цього приводу, зокрема, зазначалося: ”З заключенням перемир'я України з Великоросією, необхідно організувати митний нагляд, окрім відновлюваних установ на кордоні з Австрією і новозакладаних на кордоні Бесарабії, теж на кордоні з Великоросією, а на улаштування того нагляду взагалі потрібно невідкладне додаткове, коли придержуватися вже прийнятих Радою Міністрів обрахунків [*мається на увазі постанова Ради Народніх Міністрів УНР від 6 квітня 1918 року (журнал №13, виписка з якого додавалася А.Ржепецьким на розгляд уряду), якою передбачалося виділити для подібної мети цю грошову суму – П.Г.-Н.*], асигнування 250.000 карб[ованців].

Так як відкриття діяльності перепускних пунктів на кордоні з Великоросією повинно наслідувати в найблизчих днях, то прохається про асигнування потрібної для цього суми 250.000 карб. в екстренному порядку” [287]. До записки міністра додавався також Перелік місцевостей на кордоні України з Великоросією, в районі яких передбачено у найближчі дні відкрити митні установи. Згідно з ним на початок липня 1918 року на україно-російському кордоні передбачалося відкриття митних пунктів у місцевостях в районі українських поселень і міст: Бугаз, Овідіопіль, Берестечко, Ганцевичі [нині Білорусь], Жлобин [нині Білорусь], Гомель [нині Білорусь], Торчин, Хутор Михайлівський, Ворожба, Конотоп, Валуйки [нині Росія], Каменська [нині Росія], Лиха, Сатанів, Тарноруда [нині Польща] [288]. 29 червня 1918 року П.Скоропадський затвердив

ухвалену Радою Міністрів *Постанову про асігнування 250.000 карбованців на відкриття митних установ на кордоні України з Великоросією*, які передавалися в розпорядження міністра фінансів [52].

Щодо пропуску товарів через російський кордон, директор українського митного відомства окремим обіжником пояснював своїм службовцям: “Департамент митних зборів об’ясняє, що аж до заключення мирного договору між Українською Державою і Російською Соціалістичною Федеративною Союзною Республікою, митні установи повинні відносно пропуску товарів через Російський кордон керуватись загальною митною тарифою від 1903 р., а також Уставами, виданими до 27 жовтня 1917 р., у розвиток і відміну цієї ж тарифи, законами і розпорядженнями, в тому числі розпорядженнями міністра фінансів від 18 березня і 14 листопада 1915 р. [...] про стягнення 100% додатку до мита по загальній європейській тарифі за товари, представляючі собою витвір ґрунту і промисловості воюючих з Росією держав або проходячі по їх території” [285].

Раніше, як повідомляв уряду міністр фінансів А.К.Ржепецький, було створено низку митних пунктів на західному кордоні Української Держави. Свого часу Рада Народніх Міністрів УНР (згідно з журнальною постановою уряду УНР від 6 квітня 1918 року під №13) планувала витратити 150 тис. крб. на відкриття десяти таких пунктів. За гетьманату цю суму було виділено Департаменту митних зборів “на відкриття митного догляду на кордоні України – з Австрією і Німеччиною... не в 10, як це було пропоновано, а в 12 місцях, а саме: в Ісаковцях, Гусятині, Волочиськах [мається на увазі містечка *Волочиськ та Підволочиськ – П.Г.-Н.*], Збаражі, Радивілові, Голобах, Маневичах, Луїнінці [нині *Білорусь – П.Г.-Н.*], Ямполі, Рибниці [нині *Молдова – П.Г.-Н.*], Могилеві-Подільському і в Тирасполі [нині *Молдова – П.Г.-Н.*]” [287]. На ремонт же раніше існувавших будинків митного відомства передбачалося виділити 164.000 крб. (Журнал засідань Малої Ради Міністрів від 2, 5, 8, 9, 11 липня 1918 року. Реєстр №5) [239].

Готуючись до відкриття низки нових митних закладів виконуючий обов’язки директора Департаменту митних зборів

Міністерства фінансів П.Андрєєв за день до затвердження вищевказаної постанови (28 червня 1918 року) випустив під №1672 *Обіжник в справі оповіщення місцевих влад і населення про відкриття діяльності митниць*, який призначався всім "митним установам на сухопуттю" [70]. В Обіжникові, зокрема, зазначалося, що "для налагодження на місцях митної служби, зменшення випадків провин супроти митних законів, а також ухилення від усяких непорозумінь при виконанню митних обрядів, необхідно, щоби всі місцеві і повітові влади, а також людність прикордонної смуги були як можна ширше оповіщені про існування ново-відкритих митних установ". З огляду на це департамент пропонував митним установам "сповістити про своє існування всі місцеві і повітові влади, а також населення, посліднє шляхом вивіски в публичних місцях об'яв і розсилки таких об'яв для оголошення через міліцію, волость і т. п." [70]. На початку липня міністр фінансів в розвиток розбудови митної мережі, на підставі ст.2 додатку до ст.3 примітки Митного Статуту (видання 1910 року по продовженні 1912 року), зробив розпорядження про переміну назви "Південно-західного" митного участку на "Західний" участок з постійним перебуванням його канцелярії в м.Луцьк на Волині [248; 239].

Завершального етапу формування кордонно-митної системи України мало набути восени-взимку 1918 року. Перш за все обладнання митниць вимагало значних коштів. В зв'язку з цим Мала Рада Міністрів в засіданнях 9 та 12 вересня 1918 року постановила відпустити відповідному департаментові Міністерства фінансів 585 тисяч карбованців [282]. Незабаром, 24 вересня 1918 року, *Постанову про асигнування в розпорядження Департаменту митних зборів на різні потреби 585.000 карбованців* було ухвалено Радою Міністрів і затверджено Гетьманом. Постановою визначався і поділ коштів, а саме: на опалення скарбових будинків і найманих помешкань для митних установ в Україні – 250 тис. крб., на придбання для митних установ необхідних господарських та канцелярських предметів, меблів тощо – 150 тис. крб., на задоволення подорожніми грошми службовців у відрядженнях – 75 тис. крб., на закупівлю штампів і машинок для таврування крамів і крамничих місць – 100 тис. крб. і на видачу службовцям

митного відомства допомог у різноманітних випадках – 10 тисяч карбованців [280].

На кінець вересня 1918 року митниці було запроваджено майже по всіх пропускних пунктах вдовж кордону Української Держави. З цього приводу потреба у діяльності Комісаріатів-агентур, що були підлеглими Міністерству торгу і промисловості, цілковито відпала, в зв'язку з чим було прийнято рішення про їхнє закриття. 28 вересня 1918 року *Обіжником про ліквідацію Комісаріатів-Агентур* директор Департаменту митних зборів Міністерства фінансів П.Андрєєв, зокрема, повідомив, що “позаяк в сучасний мент майже по всьому кордоні Української Держави установлена Кордонна Охорона і розпочали свою діяльність Митні Установи, тому встнування згаданих Комісаріатів-Агентур Міністерство Торгу і Промисловости вважає за непотрібне” [78]. Одночасно Міністерство торгу і промисловості видало циркулярне розпорядження, в якому всім Комісаріатам-агентурам наказувалося припинити свою діяльність, а всі затримані ними товари з усім відповідним справоведенням (діловодством) передати для подальшого вирішення до найближчих митниць [78]. З свого боку Департамент митних зборів Міністерства фінансів доручив митним установам прийняти від комісарів-агентів Міністерства торгу і промисловості всі затримані ними товари з належним до них справоведенням для подальшого їхнього розв'язання та зобов'язав і надалі виконувати обов'язки по контролю та реєстрації товароруху, які раніше належали вищевказаним комісарам [78].

Митна політика Української Держави тимчасово мала в своїй основі загальноросійську правову базу, яка корегувалася поточними законами, постановами, обіжниками і розпорядженнями українських урядів, а також новими політико-економічними угодами державної України з іншими державами, які було заключено протягом 1918 року як представниками Центральної Ради УНР, так і гетьманату.

Основними торговельно-економічними партнерами Української Держави у 1918 році, в силу військово-політичних обставин, були країни Пochвiрного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина). Економічні відносини

України з провідними державами цієї коаліції відбувалися на базі загального “Господарського договору” між УНР, Німеччиною і Австро-Угорщиною від 23 квітня 1918 року. З переворотом 29 квітня 1918 року і до заключення остаточної торгівельної угоди, економічний обмін гетьманської держави з Німеччиною, зі змінами за Берестейським договором, здійснювалися на основі Російсько-Німецького договору про торгівлю і мореплавство 1894-1904 років, а з Австро-Угорщиною по договору цієї країни з Російською імперією від 12 лютого 1906 року [53, 363-364].

Берестейською угодою урядові УНР було нав'язано застосування певних пільг та привілеїв до товарів і підданих Центральних держав, визнати які вимушена була, як і взагалі умови цього договору, й гетьманська влада. Однак, договір з Центральними державами, як повідомляло Департамент митних зборів ще Народне Міністерство закордонних справ УНР листом за №1409 від 17 квітня 1918 року, мав набрати чинності лише з дня обміну ратифікаційними грамотами, що мав відбутися в Відні [70]. Наголошуючи на цьому, *Рада при Департаменті митних зборів для розгляду питань по організації митних справ на Україні* визнала застосування його митних домовленостей українськими службовцями до моменту ратифікації небажаним, невірним і незаконним. У *Обіжникуві про закони й розпорядження, якими повинні керуватись митні установи при виконанні своїх обов'язків* (№235 від 26 квітня 1918 року), що направив їм виконуючий обов'язки директора Департаменту митних зборів П.Андреєв, з цього приводу наголошувалося: “митні установи повинні в точності керуватись при виконанні своїх обов'язків митним уставом вид[ання] 1910 р. і продов[женого] 1912 року, загальним митним тарифом вид[ання] 1903 р., а також всіма виданими до 27 жовтня 1917 р. у розвиток і відміну зазначених законами й розпорядженнями, уставами й тарифу, а також з окрема всіма виданими по обставинах воєнного часу законами й розпорядженнями” [70].

Одночасно з метою вдосконалити і спростити митний прохід, Департамент *Обіжником про догляд товарів на місцях в митницях* за № 347 від 11 травня 1918 року доручив митницям на місцях, в пояснення §3-б. протоколу Ради при Департаменті

митних зборів від 21-23 березня 1918 року, за можливістю, іти на зустріч вимогам інституцій та приватних осіб й доглядати товари і приймати платню митних зборів за привезені товари – на місцях, а не відсилати їх для догляду до внутрішніх митниць. Догляд повинен був відбуватися у присутності експерта-техніка, який після відповідного оповіщення про його необхідність у департамент, мав негайно прибути до призначеної митниці. Охорона товарів і платня за перетримку вагонів при цьому, у випадковій відсутності на пункті митної охорони, накладалася на прохачів [70].

Щодо неспланих митом товарів, то, згідно з затвердженою 10 серпня 1918 року П.Скоропадським і ухваленою Радою Міністрів *Постановою про представлення в місячний строк в митні установи Української Держави закордонних чужоземних товарів, які не були вчасно оплачені митом*, Міністерством фінансів пропонувалося “всім особам і інституціям, які мають торговельну професію та торговельне посередництво і у яких перебувають де-які закордонні чужоземні товари, вчасно не оплачені митом, ...на протязі місяця, з дня оголошення цієї постанови у “Державному вістнику” [тобто з 15 серпня – П.Г.-Н.], представити ці товари до одної з митниць Української Держави для догляду, оплати митом³, а в належних випадках, для таврування” [72]. У випадковій ж невиконання цієї вимоги до чужоземних товарів, які були б знайдені в межах Української Держави, повною мірою застосовувалися всі карні постанови “Устава митного” (том VI Своду законів Російської імперії, видання 1910 року) про пачкарство. Торгівля ж неоплаченими митом закордонними товарами безумовно заборонялася, а до всіх випадків продажу таких товарів застосовувалися “постанови про пачкарство” (згідно артикулу 1045 і далі “Устава митного”, том VI Своду законів Російської імперії, видання 1910 року) [72].

Розроблялися й двобічні митно-тарифні угоди, як наприклад, у зносінах з Німеччиною. Так, 27 травня 1918 року

³ Митні пошлини (збори) – грошовий збір з товарів, майна та цінностей, що пропускаються через кордон під контролем митниці; різновид непрямого податку. Діляться на вивізні, ввізні та транзитні. Стягуються по ставках, встановленим митним тарифом на одиницю товару або ціну.

в Києві в приміщенні Управління Південно-Західних залізниць розпочала роботу змішана німецько-українська комісія з питань залізнично-шляхової тарифної угоди. До складу комісії увійшли відомі фахівці: представники Німеччини: таємний урядовий радник Шольц від Міністерства залізниць, президент Гальке від Бромбергської залізниці, урядовий радник доктор Борн від Бромбергської залізниці, таємний урядовий радник Зерінг від Данцигської залізниці, таємний урядовий радник фон-Ризен від Кенігзберзької залізниці, урядовий радник Гінч від Варшавської воєнно-генеральної залізниці, урядовий радник доктор Мейснер від Українського залізничного поста, урядовий радник Фуке від Бромбергської залізниці та інші; й представники Української Держави: від Південно-західної залізниці інженер Е.В.Радович, пан Ромишевський та М.Б.Лутцау, від Міністерства шляхів сполучення інженер А.А.Коркушко, від Міністерства торгу і промисловости пан Вишоватий та інженер К.Ротерт [91, 5].

В рамках нового Економічного договору між Центральними державами і Україною, 10 вересня 1918 року було заключено й *“Угоду про мито”*, яка являла собою додаток № 10 до договору і була підписана у Києві вісімкою представників від всіх сторін, серед яких, зокрема, були такі відомі на той час особи як Відфельдт, Гоффінгер, Шіллер, Дюре, Матусевич, Дарочі та інші. Сторони домовилися на тому, що з 1 червня 1918 року Центральні держави мали сплачувати лише договірні мита і оплати, а саме: “1) В зносінах між Німеччиною і Україною служуть за підставу постанови торгового і мореплавного договору від 10 Лютого /29 Січня/ 1894 р. включно до доданої до него частини кінцевого протоколу від 9 Лютого 1897 р. в змінім додатковим договором і протоколом від 28 Липня /15 Липня/ 1904 р. виді, а також мировий договір від 9 Лютого 1918 р. заключений між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одного, а Українською Народньою Республікою з другого боку. 2) В зносінах між Австро-Угорщиною і Україною служуть за підставу постанови торгового і мореплавного договору від 15 Лютого 1906 р., а також мирового договору між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одної, а Українською

Народньою Республікою з другої сторони. 3) В зносінах між Болгарією і Туреччиною з одної, а Україною з другої сторони служуть за підставу постанови мирового договору від 9 Лютого 1918 р. про права найбільше приязної нації, заключеного між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одного, а Українською Народньою Республікою з другого боку” [250].

Ставки сплат, що були вищими за нововизначені “Угодою про мито” і які сплачували Центральні держави до 1 червня 1918 року відповідно (згідно §2 угоди) поверненню не належали. За товари ж, які були ввезені до України до 1 червня 1918 року і за які ще не було сплачено мито, слід було оплатити вищі ставки, згідно з постановами російських законів від 15 лютого та 18 березня 1915 року. Країни-учасники угоди зобов’язалися (§3) негайно приступити до спільних переговорів, щоби в інтересі товарообміну між всіма державами впровадити спрощення і полегшення українських митних формальностей. На цей аспект угоди⁴ (а саме на її §2-й) *Обіжником про пристосування пільгового тарифу до товарів, які привозяться з Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини* за № 6241 від 24 вересня 1918 року особливо звертав увагу митних установ директор Департаменту митних зборів Міністерства фінансів П.Андрєв, наголошуючи, що “1) виплачені Центральними Державами після 1 червня ц. р. більш високі, в порівнянні з встановленими згодою, ставки не підлягають зверненню і 2) за товари ввезені до 1 червня ц.р., повинні бути виплачені ставки, згідно з законом 15 лютого і 18 березня 1915 року і, по скільки це не мало ще місця, ця виплата повинна бути зроблена додатково” [78].

З заключенням перемир’я між Україною та більшовицькою Росією і початком україно-російських переговорів, між інших питань двобічних відносин, було покладено початок розгляду й митно-тарифної проблеми. В рамках переговорного процесу при Міністерстві торгу і промисловості Української

⁴ Митна спілка (союз) – угода двох або кількох держав про усунення митних кордонів й утворення території з єдиним митним тарифом. Товари кожної держави, що входить до митного союзу, ввозяться на території інших членів митного союзу безпошлинно.

Держави було створено митно-тарифну підкомісію, що з 28 червня 1918 року розпочала перегляд митно-тарифного статуту 1903 року, який гетьманська сторона прагла покласти в основу при товарообміні України з Росією [271]. Однак згодом більшовицька делегація перервала переговори з Україною і виїхала до Петрограду, які так і не було завершено.

У питанні про розподіл залізничного майна між Українською Державою і РСФРР, сторони дійшли згоди щодо застосовування при перевезеннях Бернської конвенції з заключенням окремого російсько-українського договору [237]. Крім того, згідно з *Умовинами Мирної Делегації від Російської Східної влади з одного боку і Української Держави з другого боку об безпересадкових пасажирських вагонних зносах на протязі обох названих Держав на підвалині §3 договору від 12/VI про припинення бойових подій між Українською Державою і Російською Східною Федеративною Республікою* від 4 липня 1918 року переговорні сторони узгодилися, згідно §11 умов, що "на кордоні митний догляд багулля і ручних пакунків пасажирів виконується пристосовуючись до митного уставу і додатками до його і правилами виданими до 1-го жовтня 1917 року, а також з повним виконанням додатків по цьому питанню постанов договору про перемир'я про меж Російською Східною владою і Українською Державою" [291].

Пропуск же чужоземних громадян через українське порубіжжя визначав *Обіжник про порядок пропуску через кордон пасажирів* (№633) директора Департаменту митних зборів від 27 травня 1918 року, звернений до митних установ країни [70]. Пропуск від'їжджаючих з України і прибуваючих до неї осіб відбувався, до часу видання з цього приводу окремих правил, на підставі ст.ст.700 і далі "Устава митного" від 1910 року шляхом паспортної перевірки на митних установах. Крім того, пропуск за кордон і повернення в Україну всіх осіб, окрім співробітників митниць, міг бути допущений "тільки по виданих відповідними владами документах, на котрих будуть поміщені написи німецьких влад, котрі виїзд за кордон розрішають", а пропуск іноземних громадян допускався лише за наявності документів, виданих відповідними зарубіжними владами [70]. Департаментом митних зборів також

наголошувалося, що ”видавати дозволи на виїзд за кордон прикордонним мешканцям, окрім співробітників митниць, ніколи не було обов’язком Управителів митниць”, а тому й за української державності “Управителі митниць ні в яким разі не можуть видавати цих дозволів прикордонним мешканцям” [70]. Обіжником також зазначалося, що митні установи не мають ніякого права та підстав вимагати і брати ніяких податків за перевірку паспортних документів від осіб, що перетинають кордон.

Гетьманській Україні довелося вести і дві відносно успішних для неї митних війни. Ще до гетьманського перевороту між Україною і Румунією в березні 1918 року виник дипломатичний конфлікт, що розгорівся через анексію Румунією українського історичного краю – Бессарабії. Центральна Рада не змогла вплинути на румунський уряд, війська якого незаконно захопили територію приналежної Україні Бессарабії, через політичні і воєнні прорахунки уряду УНР як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Після перевороту 29 квітня 1918 року уряд П.Скоропадського одразу ж зайняв з цього приводу жорстку і однозначну позицію з твердим наміром “настоювати на приналежності політико-автономної Бессарабії до Української Держави, до чого вона, Україна, має всі права” [84, 205]. Гетьманатом було розпочато політичний тиск і економічну війну з Румунією.

11 травня 1918 року було заборонено вивозити товари до Румунії і Бессарабії. У відповідному наказі з цього приводу зокрема вказувалося: ”Зважаючи на те, що Бесарабія анексована Румунією і, що умови політично-господарських відносин ще не встановлені, вивіз... всяких товарів в Румунію та Бесарабію, безумовно, забороняється” [64]. 14 травня 1918 року від виконання своїх обов’язків було звільнено колишнього посла УНР в Румунії, а 5 червня того ж року урядом Української Держави було надіслано ноту протесту до Бухаресту. Гетьманська Україна розпочала проти Румунії митну війну. Урядом гетьмана було, крім того, видано розпорядження про закриття будівничих операцій товариства Бессарабських залізниць, припинено суходольне й водяне сполучення з агресором, румунське майно підлягало вивезенню

з України, а українське з Румунії. Такі заходи Української Держави примусили Румунію вдатися до спроби налагодження переговорного процесу з гетьманським урядом. 7 серпня 1918 року для пошуку примирення і компромісу до Києва прибула надзвичайна румунська місія на чолі з повноважним міністром П.Концеску.

Для стимулювання переговорів наприкінці липня Рада Міністрів тимчасово призупинила митну і економічну війну з Румунією. З гетьманського боку в Бухаресті дипломатичні зусилля мав розгорнути надзвичайний дипломатичний місія Української Держави В.Дашкевич-Горбацький. Перший етап переговорів закінчився 13 жовтня 1918 року підписанням *Тимчасового торгівельного договору між Україною та Румунією*, після чого сторони мали приступити до розгляду бессарабського питання. Проте україно-румунські відносини так і не було влаштовано, а бесарабське питання не набуло розв'язки, через осінні події 1918 року (протигетьманське повстання в Україні, розвал Австро-Угорщини, революція в Німеччині, ануляція більшовицькою Росією берестейських угод тощо), що дозволило Румунії наважитися ще й на окупацію в листопаді 1918 року українських Хотинщини і Північної Буковини [53, 376 - 377]. Уряд відновленої УНР, яка змінила гетьманат, не був у силі зайнятися вирішенням бессарабського питання через важкі і невдалі бойові дії проти росіян і поляків.

Іншу митну війну, шляхом застосування економічної блокади, гетьманською Україною було успішно проведено проти приналежного їй Кримського півострів, владу на якому ще за Центральної Ради УНР захопили російські сепаратисти на чолі з генералом Сулькевичем. З Кримом було припинено торгівлю, залізничний і морський зв'язок тощо, що невдовзі призвело до прелімінарного приєднання Криму до України на правах автономного краю. В листопаді 1918 року, коли митна війна принесла свої результати, Кабінет С.Гербеля, який після появи гетьманської Грамоти про федерацію з Росією повів до того ж відповідну зовнішню політику, вирішив припинити блокаду півострова.

15 листопада 1918 року на урядовому засіданні під головуванням

С.Гербеля розглядалася доповідь міністра фінансів А.Ржепецького “про зроблене ним у зв’язку з новим напрямком політики Кабінету по відношенню Росії розпорядженні про припинення митної війни з Кримом” [236]. Урядовці (у засіданні взяли участь міністри А.Ржепецький, І.Кістяківський, Г.Афанасьєв, Д.Шуцький, А.Покровський, В.Косинський, С.Мерінг, В.Науменко, В.Рейнбот, В.Любинський, М.Воронович, С.Петров, Є.Лансберг та держсекретар С.Завадський) ухвалили розпорядження А.Ржепецького припинити митну війну. Український уряд зосередив в своїх руках політико-адміністративні, воєнні та економічні важілі влади в Криму, зокрема фінансову, внутрішню і зовнішню, митну системи, керівництво використанням залізничного та водяного транспорту тощо.

Установи митного догляду запроваджувалися на кордонних пропускних пунктах. При всіх кордонних пропускних пунктах Української Держави від Міністерства внутрішніх справ призначалися комісари голови Ради Міністрів. Так, наприклад, комісаром голови Ради Міністрів на Ростовському кордонному пропускному пункті (КПП) [*нині Росія*] наказом міністра внутрішніх справ Ф.Лизогуба за № 173 від 8 липня 1918 року було призначено урядовця особистих доручень VIII класу цього міністерства В.П.Родзянка, 23 липня на Гомельському КПП [*нині Білорусь*] з 15 липня (наказ № 212) – Є.П.Лашкевича, 26 липня 1918 року на Жлобинському КПП [*нині Білорусь*] (наказ № 221) – В.О.Лілов тощо [72].

Завдання контролювати безпеку українського державного помежжя з іншими країнами мав Окремий Корпус кордонної охорони. Його формування тривало до листопада 1918 року. На прикінєць літа 1918 року витрати на організацію і утримання українських прикордонних військ вже обійшлося державній скарбниці у досить значну на той час суму – 9 млн. 028 тис. 170 карбованців. Однак цих коштів виявилось замало для налаштування хоча б відносного стеження за величезним по довжині порубіжжям країни та на її численних кордонних пропускних пунктах. В зв’язку з цим в липні Малою Радою Міністрів (Журнал Малої Ради Міністрів від 16, 17 липня 1918 року. Реєстр №6) було вирішено запропонувати урядові

додатково виділити на утримання прикордонників ще 5 млн. карбованців [241, 15 зв.]. З свого боку міністр фінансів А.Ржепецький в доповіді перед Радою Міністрів від 6/7 вересня 1918 року, зауважуючи що отримані раніше 9 млн. 028 тис. 170 крб. гроші майже всі витрачені, зазначав, що “виникає потреба в відпуску коштів на дальше існування Корпусу”. Виходячи з вказаного, він просить уряд “в як найскорійшій часі затвердити і видати в лік кошторису на різні потреби утримання Корпусу на Вересень місяць тим часом поки кошторис буде затверджений ще п'ять мільйонів карбованців (5.000.000 карб.)” [281]. Урядовці пішли на зустріч міністру, а вже 28 вересня 1918 року П.Скоропадський затвердив ухвалений Радою Міністрів *Закон про асигнування в розпорядження міністра фінансів 5.000.000 карбованців на утримання Окремого Корпусу кордонної охорони*, які виділялися з коштів Державної скарбниці в рахунок сміти 1918 року на місяць вересень. Того ж дня, 28 вересня 1918 року, *Обіжником про ліквідацію Комісаріятів-Агентур* директор Департаменту митних зборів П.Андреєв, між іншим, повідомив відповідні прикордонні служби країни, що “в сучасний мент майже по всьому кордоні Української Держави установа Кордонна Охорона” [78].

Однак, восени 1918 року перебіг формування прикордонних військ ще не було остаточно завершено. Про це свідчить й те, що ще 7 листопада 1918 року міністром фінансів було представлено на розгляд уряду (Журнал Ради Міністрів №130 від 7 листопада 1918 року) *Законопроект про штати Окремого Корпусу кордонної охорони* [231, 31–31 зв.]. Урядове засідання відбувалося на чолі з головою Кабінету Ф.Лизогубом, в засіданні взяли участь міністри: А.Ржепецький, О.Лотоцький, М.Славинський, П.Стебницький, Б.Бутенко, В.Любинський, С.Гербель, В.Рейнбот, А.Вязлов, В.Леонтович, С.Мерінг, С.Петров; товариші міністрів: О.Палтов, Ю.Корнієнко, державний секретар С.Завадський та спеціально запрошені К.Замен, генерал-хорунжий Савельєв, С.Варун-Секрет. Секретарствували В.Діятін та І.Толлі. Учасники урядового засідання затвердили штати Корпусу, запровадивши їхню чинність з 1 липня 1918 року, а також постановили присвоїти його чинам ставки в розмірі на 18 тис. 600 крб. більшому від тих, що пропонувалися асигнувати Бюджетовою комісією.

Крім того, урядовці запропонували міністрові фінансів “успішному порядку” представити на розгляд Ради Міністрів законопроект про нову систему призначення премій за поїмку контрабанди чинам Окремого Корпусу кордонної охорони, прийнявши до уваги побажання Ради Міністрів про прискорення видачі премій чинам, що відзначилися та їхнім начальникам” [281]. Тим часом, 20 листопада 1918 року П.Скоропадський затвердив ухвалену Радою Міністрів *Постанову про асигнування в розпорядження міністра фінансів 6.160.000 карбованців на канцелярські й господарські видатки й на улаштування людського й кінського комплексу Окремого Корпусу кордонної охорони* [272].

Корпус кордонної формувався під безпосереднім патронатом міністра фінансів А.Ржепецького. Гетьман згадував: “Командиром його [Корпусу] було призначено молодого генерала із Георгієм на шії, Васильєва. Справа просувалася туго. У всілякому випадку, як погано це не посувалося через те, що усі платні солдати був той же розпропагандований елемент, все-таки корпус своїми арештами контрабанди себе окуповлював” [169, 194].

Втім, завершити формування прикордонних військ (Окремого Корпусу кордонної охорони) і мережі митних установ України, остаточно вкомплектувати їхні людські та пересувні склади, вивчити новачків цих служб, забезпечити побутову і господарські частини й взагалі відповідно обладнати кордонну мережу по всій її довжині та налагодити повноцінну роботу і варту за гетьманату так і не вдалося. В листопаді 1918 року розпочалося заколот корпусу Січових Стрільців на чолі з Директорією, який невдовзі переріс у масове повстання проти Гетьмана. В країні зацарував безлад і громадянська війна. В оточеному повстанцями Києві П.Скоропадський 14 грудня 1918 року зрікся влади і очолювана ним сім з половиною місяців Українська Держава припинила своє існування.

III.2. Система податкових зборів і політика уряду Української Держави.

III.2.1. Організація державної податкової служби за гетьманату

Одночасно з організацією митної служби уряд П.Скоропадського і Міністерство фінансів з перших днів свого існування одразу ж взявся і за налагодження загальнодержавної податкової системи. Як уже згадувалося загальну організацію і керівництво системою податкових зборів в державі здійснював міністр фінансів, а безпосередньо відповідно до їх різновидів, крім Департаменту митних зборів, департаменти: Простих (прямих) податків (директор – Аполлінарій Маршинський [83, 189]) та Посередніх (непрямих) податків (директор – Андрій Гуменний [74])

Перш за все державою було забезпечено належні умови роботи податківців. Величина платні урядовцям могла коливатися, хоча й без суттєвих відмінностей, в залежності й від департаменту праці урядовців. Так, наприклад, у Департаменті посередніх податків на початку червня 1918 року урядовці I ряду отримували щомісяця платню у 300 крб., II ряду – у 250 крб., III ряду – у 200 карбованців [66]. Щоправда, із зростанням цін заробітня платня урядовцям підвищувалася, або надавалися одноразові грошові допомоги. Наприклад, у бурхливі для гетьманату осінні дні міністр фінансів звернувся [274] до уряду з проханням надати службовцям Департаменту простих податків грошову допомогу, “вважаючи на дійсно скрутне становище деяких урядовців, як Департаменту Простих Податків і Гербової Скарбниці, так і урядовців Податкової Інспекції та Начальників Відділів Фінансових Палат, котрі підлягають до цього Департаменту” [274, 4]. 19 листопада 1918 року гетьманом П.Скоропадським було затверджено асигнування 64 тис. 06 крб. для видачі грошових допомог у виключних випадках урядовцям Департаменту простих податків та Податкової інспекції [273]. Такої платні було достатньо, зважаючи на порівняно набагато гірші умови життя поза Україною в найближчому зарубіжжі, для

нормального утримання сім'ї. Ціни в Україні були відносно терпимі, а для приїжджаючих з Росії здавалися навіть низькими⁵.

Перш за все керівники податкових відомств Міністерства фінансів розпочали працю з налагодження й відновлення мережі державної податкової служби на місцях – в провінції. У рефераті, що аналізував діяльність уряду Ф.Лизогуба, з цього приводу, зокрема зазначалося: ”За час революції населення достеменно відвикло від сплати податів та податків. Слабке надходження їх вимогло створення більш твердої організації збору їх, для чого видано закон про скарбових зборчих і розсильних та особливо про волосних зборчих для сільського населення” [226, 27].

Вже в перший місяць існування гетьманату Малою Радою Міністрів було ухвалено *Законопроект про скарбових зборчих і розсильних* та додаток до *Закону про волосних зборчих* [240, 1 зв.], а відповідний закон регулював порядок призначення та звільнення волосних зборчих, їхню службу і видатки на утримання [255].

В загальному ж у статуті, завдання і повноваження волосного зборчика регулювалися ”Правилами о волосном сборщике”, що були 17 червня 1917 року затверджені Тимчасовим урядом, до яких 14 червня 1918 року було приєднано ухвалену Радою Міністрів *Постанову про доповнення ”Правил про волосного збірчика”* [263]. Постановою до вищенаведених правил додавався артикул, в якому зазначалося, що ”в тих податкових районах де волосні зборчі zostались не призначеними тим порядком, який заведено в ”Правилахъ о волосномъ сборщикъ”, впродовж двох місяців після дня Нового Року, Податкові Інспектори представляють обраних ними кандидатів на посади волосних зборчих на затвердження Губерніяльної Земської Управи”, а також, що необхідні кошти

⁵ Так, наприклад, університетського викладача Г.Ігреньова “приголомшувала дешевизна цін на з’їсні припаси” і їхня велика кількість на ринках Катеринослава, а його ставки у 450 крб. на місяць “з лишком ставало на життя” [89, 234]. У Мелітополі на 29 липня 1918 року фунт білого хліба коштував 60 коп., а стакан молока – 30 копійок. Щоправда, північніше, на прикордонні з більшовицькою Росією, приміром у Харкові, ціни були дещо вищими і становили на 27 липня 1918 року за фунт білого хліба вже 1 крб. 20 коп., а абрикосів – 80 копійок [1, 253].

на утримання таких зборчих і на їхні поїздки по волостях виділяються губернськими Земськими управами до того часу, допоки ці видатки не будуть затверджені губернськими Земськими зборами [264, 1].

Повноваження ж і діяльність скарбових зборчих та розсильних встановлював закон від 14 червня 1918 року та додані до нього *Постанова про скарбових зборчих та розсильних на території Української Держави та Порядок діяльності скарбових зборчих і податкових розсильних* [264; 262]. Законом наказувалося вищенаведені правові акти "затвердити і здійснити їх негайно" [264, 1]. Згідно вже згаданої вище постанови, посади таких зборчих і розсильних запроваджувалися "за для правіжки недоїмок державних податків та зборів в містах і усіх місцевостях, які не підлягають волостним земствам" [264, 1 зв.]. Таких службовців призначали і звільняли управителі Фінансових палат. В своїй діяльності скарбові зборчі і розсильні повинні були керуватися вказівками управителя Фінансової палати та підлеглих йому податкових інспекторів. Крім того, "поступаючий на службу скарбовий зборчий повинен внести заставу в 600 карбованців" [264, 1 зв.] і лише в окремих випадках управитель Фінансової палати міг звільнити його від внеску застави, перебираючи тоді на себе грошову відповідальність [264, 1 зв.].

Обов'язками скарбового зборчого було: "а) виконувати доручення розпорядчих установ про правіжку податків і зборів порядком і способом, які зазначені для кожного податку в законі, а рівно-ж усякого роду другі доручення, котрі стосуються до правіжки податків і зборів; б) приймати гроші від платників податків і зборчих і вчасно здавати їх в належні каси; в) провадити грошові книги і здавати рахунок" [262, 1 зв.]. Скарбові розсильні мали обов'язок допомагати зборчим, "здавати до рук, кому належить, усякого роду окладні листи, оповістки, оголошення, а також блянки в тім разі, коли достачання блянків встановлено законом з доручення податкових установ і зборчих" [262, 1 зв.]. Грошове утримання службовців визначалося розписом платні скарбовим зборчим і розсильним [265; 266], величина якого залежала від ряду місцевості, рангу посади і пенсійного розряду. Річна ставка,

наприклад, зборчого: у місцевості І ряду – 3 тис. 900 крб. (3 тис. 600 крб. – утримання, 600 крб. – канцелярських, 300 крб. – роз’їздних), ІІ ряду – 3 тис. 600 крб., ІІІ ряду – 2 тис. 600 крб.; розсильний отримувач загалом: І ряду – 2 тис. крб. (1 тис. 800 крб. – утримання, 200 крб. – роз’їздних), ІІ ряду – 1 тис. 600 крб., ІІІ ряду – 1 тис. 600 крб. на рік [265].

Бюджетні податкові надходження за гетьманату налагоджувалися, перш за все, не шляхом їхнього структурного вдосконалення, а в основному підвищенням ставок вже існуючих податків та відновленням системи їхнього збору. Податкова база бюджетних надходжень, як ми побачимо нижче, спиралася в своєму підґрунті на правову базу Російської імперії та республіки часів Тимчасового уряду.

ІІІ.2.2. Прості податки.

Першим же кроком у податковій політиці уряду стало підвищення ставок простих податків і сплат. Законом від 25 травня 1918 року було вдвічі підвищено ставки кріпосної оплати [285; 64]. Зокрема, в законі вказувалося: ”Рада Міністрів гадала [*вважала – П.Г.-Н.*]: на підставі артікулів 2 і 31 законів про тимчасовий Державний устрій України, в відміну, доповнення і скасування відповідних законодавчих актів, постановити: Артікул 253 Уставу про Пошлини⁶ (Св. Зак. т.V, від 1914 р.) висловити в такій спосіб: арт.253. У всіх взагалі випадках, де на підставі попередніх (232-252) артікулів вимагається кріпосна оплата, вона повинна братися з ціни маєтку, що переходить по акту, чи з суми показаної в акті по шість відсотків незалежно від числа осіб, які беруть участь в утворенні акта” [285]. Пояснював у доповідній уряду необхідність такого кроку А.Ржепецький його потребу ”в цілях підвищення прибутків скарбу”, додаючи, що ”Міністерством Фінансів зараз розробляється законопроект про реформу кріпосної оплати” і ”з огляду на те, що вищезгадана праця

⁶ Пошлини – грошові збори, що збираються державними органами з громадян, установ та організацій за певні види послуг. Найбільш розповсюджені пошлини реєстраційні, гербові, поштові, судові, спадкові. З товарів, що провозяться через кордон держави, стягуються митні збори (пошлини).

забере де-який час, я вважаю необхідним, на якийсь час підвищити негайно ставки кріпостної оплати на 50%” [286].

В червні 1918 року до Ради Міністрів надійшов законопроект, згідно з яким Міністерство внутрішніх справ просило передати стягнення податку з прилюдних вистав та гулянок в його завідування на добродійні потреби, з внесенням податку дл депозитів згаданого міністерства [284, 6]. На цей факт одразу ж з’явилася реакція Міністерства фінансів, яке, в свою чергу, запропонувало уряду власний законопроект і виступило проти передачі цього податку в розпорядження МВС [284]. В пояснювальній записці, доданій до законопроекту, з цього приводу зазначалося: ”З таким законопроектом Міністерство Фінансів не може згодитися, позаяк прибуток від показаного податку являється вельми значним і позбавлення тої частини його, котра спадала на долю скарбу, буде вельми значною втратою. Втрата ця збільшується вдвоє, позаяк скарб повинен покривати кошти шкіл і установ бувшого *”Въд.[омства] Учр.[режденные] Имп.[ератрицей] Мариі”*,⁷ котрі існували на кошти відкреслені від податка на користь згаданого відомства. При таких умовах Міністерство Фінансів мусить висловитися проти передачі податку в депозит М.[іністерства] В.[нутрішніх] Спр.[ав], для того що для наवरстання недобора, котрий повинен повстати по

⁷ Податок на всі платні прилюдні вистави і гулянки вперше було запроваджено законом від 5 травня 1892 року на користь добродійного ”Ведомства учрежденного Императрицей Марией”. Його обкладанню підлягали всі спектаклі, концерти, бали, маскаради тощо у театрах і цирках, клубах і садах, різні вистави (окрім сільськогосподарських), базари з музикою, приватні музеї (за винятком лекцій, народних читань тощо), перегони, біги, звіринці, тири, каруселі і гойдалки. Такий збір збирався окремими марками, що клеїлися на квитки і поділялися на п’ять розрядів (2, 5, 10, 25 і 50 коп.). Догляд за цим покладался на поліцію, а продаж марок провадився скарбницями. Під час світової війни, законом від 22 листопада 1915 року, було встановлено й тимчасовий військовий податок, який разом із добродійним збором мав надто великий розмір, чим викликав занепад, зокрема, театральної діяльності, а тому вже 30 серпня 1916 року його було зменшено. Половина такого податку поступала до державного скарбу як військовий податок, а інша – на користь ”Ведомства учрежденного Императрице Марии”, при чому особи, які порушували цей закон, каралися штрафом в розмірі належного збору, що збільшувався у 30 разів [284, 6].

затвердженню законопроекта Мін.[істерства] Внут.[рішніх] Спр.[ав], – необхідно буде шукати нові джер[е]ла доходів. З свого боку Мініст[ерство] Фін.[ансів] склало свій законопроект про збір зазначеного податку виключно в прибуток скарбу, передачу завідування ним в відомство Департ.[аменту] Прост.[их] Податків і притягнення для догляду за ними урядовців Податкової Інспекції і Акцизного Надзору. Мета такого законопроекту – збільшити прибуток з того податку” [284, 7]. У власному законопроекті Міністерством фінансів зазначалося, що ”існуючий до сього часу догляд міліції не відповідає завданням догляду, що дуже значна сума податку не поступає до скарбу. Доказом сього, – говорилося в записці, – може послужити той факт, що ніякі штрафи за порушення вищенаведеного закону зовсім не поступають” [284, 7].

Міністерство фінансів пропонувало внести деякі додатки і поправки в існуючий закон як щодо догляду за його виконанням, так і щодо притягнення до відповідальності його ж порушників. Міністерство внесло в законопроект артикул, який дозволяв би здійснювати й фактичну перевірку квитків та пропонувало запровадити штрафи для порушників, які встановлені за порушення закону про гербову оплату із збільшенням їхнього розміру (справи, які мали розглядати Фінансові палати) до 100 крб. [284, 8]. Наприкінці травня - на початку червня 1918 року законопроект було розглянуто заступниками урядових міністрів, які постановили: ”Законопроект ухвалити з тим, щоб половина поступаючих від зазначеного податку грошей була в рівних частинах призначена на потреби народньої освіти і державного опікування” [240, 2]. 14 червня 1918 року *Закон про оподаткування прилюдних вистав та гулянок* затвердив гетьман [283]. Ним постановлялося, що ”податок з прилюдних вистав та гулянок і пеня за невиплату податків, що збираються в розмірі, який установлено законом 22 листопаду 1915 року та 30 серпня 1916 року, поступають в прибуток Державної Скарбниці” [283, 2]. Величину цього податку дізнаємося з пояснювальної записки Міністра фінансів, в якій вона зазначена: з квитків, ціною менше 50 коп. – 5 коп., з 50 коп. до 1 крб. – 10 коп., з 1 крб. до 1 крб. 50 коп. – 20 коп., 1 крб. 50 коп. до 2 крб. – 35 коп., з 2 крб. до

3 крб. – 50 коп., з 3 до 4 крб. – 80 коп., з 4 до 5 крб. – 1 крб., з 5 до 8 крб. – 1 крб. 50 коп., з 8 до 10 кр. – 2 крб., з квитків, що коштують більше 10 крб. – 1/5 ціни всього квитка [284, 6].

Законом також затверджувалося, що "загальне на Україні завідування справами, що стосуються до вищезгаданого податку, належить Міністру Фінансів по Департаменту Простих Податків" [283, 2]. Безпосередньо збір цього податку покладався на Фінансові палати, податкових інспекторів та інших урядовців, що підлягали Фінансовим палатам. При погодженні між управителями Фінансових палат і Акцизних податків, ним могли займатися й урядовці акцизного догляду. Марки для оподаткування мала виготовляти ЕЗДП по замовленню Департаменту простих податків [283, 2 зв.]. Доглядачі отримували право безпосередньої перевірки квитків і, у випадкові виявлення порушення вказаного закону, ними складалися відповідні протоколи, які подавалися на розгляд щодо міри оштрафування до місцевих Фінансових палат. "Постанова Фінансової Палати, – як зазначав §8 закону, – за порушення законів про податок з прилюдних вистав та гулянок в розмірі не більш 200 карбованців лічиться остаточною і виконується владою Фінансової Палати в беззаперечному порядку" [283, 2 зв.]. Втім, покарання могло й перевищувати суму в 200 крб., але як в першому, так і в другому випадках оштрафований міг оскаржити розмір пені у двотижневий термін [283, 2 зв.]. Законом визначалося також доповнити ст.5553 "Уложенія о наказаніях" словами: "карі в цій статті установленій, підлягають особи, винуваті в фальшуванні марок по стяганню державного податку з прилюдних вистав та гулянок" [283, 3].

Підвищилися також ставки гербової оплати. У пояснювальній записці до Законопроекту про підвищення ставок гербової оплати [261] з цього приводу говорилося, що на цей крок уряду необхідно піти "в зв'язку з вишукуванням коштів для збільшення прибутків скарбу", а тому, "вважаючи на зниження курсу карбованця і на високу заготовчу вартість гербових марок, цінність найменшого знака гербової оплати встановлена законопроектом в 15 коп., замість давніших 5 коп[ійок]" [261, 18]. Відповідно до закону проста гербова сплата

підвищувалася від 2 1/2 до 5 разів [261, 18]. Ставки також збільшилися: для вексельної оплати – на 50%, для актової оплати, в тому числі і збору з цінних паперів – на 100%, через те, що такий засіб обрахунку їх у відсотковому відношенні до суми активів, усуває вплив різниці грошового курсу на прибуток скарбу від подібного роду зборів [261, 18].

Змінилося обкладання гербовою оплатою і на розписки за грошовими внесками: за розписками в прийомі грошей на поточний рахунок, за розписками, білетами й свідоцтвами на грошові внески на термін і без призначення терміну та на внески на збереження, крім внесків на поточний рахунок [261, 18 зв.]. Підвищено було і суми виплати гербовими марками за домовими актами і документами з 30 крб. до 50 крб., суми гербового штрафу з 30 крб. до 200 крб. На 300% підвищено суми ”законної оцінки земель, при чому в тім разі, коли дійсна оцінка землі буде нижча від законної більш ніж на 25%, інтерновані особи мають право клопотатися в Фінансових Палатах про зниження оцінки”, при чому пояснювалося, що ”підвищення оцінки зроблено через загальне падіння курсу грошей, а значить і відповідає підвищенням цін на землю” [261, 19]. Ціна ж землі в Україні на той час збільшилася втричі [260, 17 зв.]. Законопроект було ухвалено 30 липня, а вступав він у дію з 15 серпня 1918 року [260]. Пізніше, 10 вересня 1918 року, відповідним законом всі ставки гербового збору було підвищено ще у 2 та 3 рази [129, 159].

З 15 серпня 1918 року вступив в дію затверджений 10 серпня того ж року *Закон про зміну, доповнення й скасування деяких артикулів Статуту про паспорти* [72]. Ним, зокрема, визначалося: 1) збирати за бланки свідоцтв на проживання в межах Української Держави їхню заготівельну вартість: а) за паспортні книжки – по 3 крб. за кожну, б) за інші бланки свідоцтв на мешкання – по 50 коп. за кожний виданий бланк; 2) з кожного закордонного паспорта, не обмежуючи чисельності осіб, що у нім зазначені, у кожне півріччя: а) за заготівельну вартість паспортної книжки – 5 крб., б) за виданий паспорт – 20 крб.; 3) скасувати артикул 179, примітки 1, 2 артикулів 200 і 201 та артикул 203 Статуту про паспорти (Св. Зак., т. XIV по продовженні 1913 р.) [72]. Закон вводився в дію з 15 серпня 1918 року [72].

Законом від 23 серпня 1918 року було підвищено ставки оплати за страхування майна та встановлено пені за невчасну або неповну виплату їх. Зокрема законом встановлювалося: "... з 15 серпня 1918 року розмір оплати зі страхування майна збільнити вдвоє з тим, щоб по страхуваннях, де ця оплата через таке підвищення складатиме більш од сорока відсотків по полісу, оплата виправлялася лише в розмірі сорока відсотків премії", до чого додавалася примітка, що "до 15 серпня 1918 року страхова оплата виправляється в розмірі, який встановлено законом від 4 жовтня 1914 року ("Собр. Узак. и Расп. Прав." 1914 року арт.2870)" [73]. За невчасне або неповне внесення оплати наказувалося нараховувати пеню в 1% на місяць з невикраденої суми, рахуючи неповний місяць за повний. Що стосувалося представників страхових товариств, правління яких знаходилися за межами України, то вони повинні були "внести в місцеві Скарбниці не пізніше від 1 вересня 1918 року всі суми, котрі одержані ними як страхові або гербові оплати по страхуваннях, складених на майно, що знаходиться в межах України, і які суми ще не відіслані ними до місця перебування Правлінь Страхових Товариств" [73].

30 серпня 1918 року П.Скоропадським було затверджено Закон про доповнення, відновлення й відміну деяких постанов про прості податки (Статуту про прості податки Св. зак. Рос. имп., т. V, вид. 1914 р.) [74]. Згідно з цим законом, податок з нерухомого майна в містах, посадах та містечках визначено збирати в розмірі 8% з середнього чистого прибутку зазначеного майна протягом 1918-1919 років, з якого 7/8 прибутку перераховувалося до Держскарбниці, а 1/8 – місцевим самоврядуванням. На 1918-1919 роки на 50% підвищувалися оклади основного промислового податку на торгівельні підприємства I, II і III розрядів та на промислові I-IV розрядів, на ярмаркові підприємства і на пароплави, а також на особисті промислові заняття експедиторів, біржових маклерів і біржових нотарів. Податково стягувалося також: за свідоцтва купецького стану, що обиралися на 1918-1919 роки: I гільдії – 100 крб., II гільдії – 40 крб. до прибутку Держскарбниці; за промислові свідоцтва (1918-1919 рр.) – "встановлені в земські і міські прибутки і на губерніяльні земські повинності оплатки,

а також і всякі інші місцеві оплатки з ціни промислових свідоцтв без збільшення такої на 50%” та ”місцеві оплатки з сословних свідоцтв купецького стану виправляти з вартости цих свідоцтв: по першій гільдії – в сімдесятя п’ять карбованців і по другій гільдії – в тридцять карбованців” [74].

Податок з капіталу для підприємств, що були зобов’язані публічною звітністю, встановлювався: для тих, чий чистий прибуток не перевищував 3% від основного капіталу – 15 коп., а решті – 20 коп. з кожної повної сотні крб. основного капіталу підприємства. Цей розмір податку з капіталу, а також ставки відсоткового збору з прибутку підприємств, які були зобов’язані оголошувати свої звіти, наказувалося ”затримувати, на протязі 1918 і 1919 років, в півтораразовому розмірі, але з тим, щоб ставки відсоткового збору не перевищували тридцяти відсотків з прибутку зазначених підприємств” [74]. Підвищення ставок обкладання промисловості (основного промислового податку – на 50%, а додаткового з підзвітних підприємств – на 150% [57, 20]) викликало негайну реакцію з боку промислових кіл, які одразу ж почали заявляти з цього приводу протести урядові Ф.Лизогуба. На початку вересня 1918 року делегація від ”Протофісу”, ”Суозіфу”, ”Гірноз’їзду”, Товариства цукрозаводчиків і Союзу купців розпочала домагатися зниження податку на приріст прибутків. В підсумку, уряд поступився вимогам промисловців, які, до того ж, були однією з головних підпорок гетьманського режиму, і, поряд з встановленням окремих пільг, зменшив податкові ставки для підзвітних підприємств – до 75%, а для непідзвітних – до 40% від прибутку [129, 159]. Законом від 30 серпня 1918 року скасовувалися підвищені розміри відчислень на сплату вартості майна, що було встановлено законом від 13 травня 1916 року, і які з 1 січня 1918 року поверталися до розцінок 1914 року [74].

З 1 вересня 1918 року було збільшено платню по поштово-телеграфному відомству за пломби та сургуч для приватних цінних пакунків і листів: за пломби – 20 коп., за печатку – 15 коп. [76], а наприкінці листопада 1918 року ще раз підвищено (після збільшення його на 100% Цетральною Радою і обкладання телефонних апаратів податком в 25 крб. [129, 157])

й поштово-телеграфний тариф [57, 20]. Відповідним законом від 10 вересня 1918 року було піднято в півтора рази стягнення з грошових капіталів, а саме з 20 до 30 коп. зі 100 крб. на кожне півріччя [129, 159]. Постановою, що була затверджена 30 вересня 1918 року [75; 277], міністрові торгу і промисловості було дозволено "для поповнення збитків Державної Монополії торгу Донецьким мінеральним паливом, а також для покриття витрат по розподіленню палива", встановити попудовий збір не більш 20 коп. з пуда вугілля й антрациту і не більш 30 коп. з пуда кокру й брикетів. З цієї суми 3/4 збору зараховувалося до фонду для поповнення збитків по дермонополії, а 1/4 – в розпорядження Головноуповноваженого по паливу для "поповнення витрат по утриманню інституцій, котрі видають розподіленням палива" [75; 277].

Постановою від 20 жовтня 1918 року було змінено артикул 82 Статуту про подохідний податок, що був затверджений 6 квітня 1916 року, про термін на подання в участкові по подохідному податку Присутствія заяв. В ній зазначалося, що іноземці, які прибули в країну 1918 року і набули українського підданства, на підставі закону від 2 липня 1918 року про громадянство Української Держави, у випадкові придбання помешкання, одержання служби чи заробітків, або переведення промислів чи інших робіт, які дають їм дохід, повинні були в місячний термін з дня оприлюднення вказаної постанови "подати безпосередньо в місцеві участкові по подохідному податку Присутствія, або через скарбниці, земські міські, купецькі, міщанські та ремесницькі управи або через волосні управи заяви про той дохід, якого сподіваються за цей рік, а також зазначити час, коли саме вони прибули на Україну" [78]. Якщо ж такі особи прибули в Україну після оголошення цієї постанови, то такий термін їм продовжувався до 1 грудня 1918 року, а господарі осель, які здали свої приміщення прибулим особам, зобов'язані були, якщо останні поселилися до оприлюднення вказаної постанови, протягом місяця заявити про них в місцеві участкові з подохідного податку Присутствія, якщо після – протягом тижня [78].

Чи не найважче було отримати подохідний податок з робітництва. Як зазначалося в *Обіжникові №2 міністра праці*

в справі прибуткового податку від 8 серпня 1918 року, у його відомство часто надходили скарги від Міністерства фінансів про те, "що робітники того чи іншого району ухиляються від подачі до районних по подороховому податковій присутствій заяв про свої прибутки за 1917 р., гадаючи, що подороховий податок встановлено виключно для заможної кляси населення і що робітників він не торкається" [77; 249]. При цьому міністр праці наголошував, що зарплатня є тим же прибутком і що всі, хто заробляє більше 1 тис. крб. на рік, повинні подати відповідні заяви до встановлених законом місць. Невиконання цієї вимоги загрожувало порушникам штрафом до 300 крб., а податковий догляд був "обов'язан правити несплачений податок за п'ять років" [77; 249].

На початку листопада 1918 року в Міністерстві фінансів, як сказано у пояснювальній записці А.Ржепецького, "з огляду на те, що Україна визнана самостійною і незалежною Державою, ...виникають питання про порядок обкладання доходним і промисловим податками чужоземних акційних суспільств [товариств – П.Г.-Н.] і компаній[,] і чужоземних суспільств взаємного забезпечення (у тому числі і тих із встановлених в бувшій Державі Російській суспільств і компаній, управління яких знаходяться по-за межами Української Держави), які проводять операції як за кордоном, так і в межах Української держави" [276]. Саме такі компанії та товариства, як зазначали у фінансовому відомстві України, фактично належали тоді до найбільш великих платників прибуткового й промислового податків, але на практиці уникали цих сплат завдяки відсутності основних правових норм, які б встановлювали порядок їхнього податкового обкладання в Україні. Міністр фінансів наголошує, що саме тому "виникає необхідність негайного видання особливого закону, який обов'язав би зазначені суспільства [товариства – П.Г.-Н.] і компанії, для притягнення їх до обкладання зазначеними податками, змінити відповідним робом порядок складання ними звітів і балянсів по операціям, які провадяться в межах Української Держави і виділити за-для переведення цих операцій визначену частину належних до них капіталів" [276].

Виходячи з подібних міркувань, 19 листопада 1918 року

гетьманом було затверджено *Закон про порядок оподаткування державним промисловим і подохідним податками іноземних товариств і компаній* [275], в якому, в першу чергу, зазначалося: "Обов'язати чужоземні акційні товариства і компанії, а також і чужоземні товариства обопільного страхування, які провадять свої операції як на Україні, так і за кордоном, в тому числі і ті з утворених в бувшій Російській Державі товариств і компаній, яких правління знаходяться по-за межами України, щоб вони виділили на 1-ше січня 1919 року з основних капіталів визначені суми для провадження операцій в межах Української Держави" [275, 1].

Закон зобов'язував вказані товариства і компанії в зазначений ним термін подати до відповідних участкових Присутствій з подохідного податку та Фінансових палат як окремі звіти і баланси по операціям, що здійснюються ними в Україні, так і загальні звіти й баланси взагалі з усіх операцій. До часу ж, поки цими товариствами та компаніями не будуть виділені з основних капіталів визначені суми для провадження операцій в межах України, вони підлягали оподаткуванню подохідним і промисловим податками як підприємства, що не зобов'язані публічною підзвітністю [275, 1]. Останній розділ закону завершував документ таким: "Оподаткування державним промисловим і подохідним податками визначених... товариств і компаній... провадиться, починаючи з 1918 окладного року" [275, 1 зв.]. Немає сумнівів, що закон цей не було втілено життя з причин далеко не фінансово-економічних. Здійснити подібне, коли столиця України знаходилася в оточені повсталих її ж громадян, було практично неможливо. Як неможливо було вже стягнути належний з колишнього Персидського Шаха подохідний податок, з доповіддю про який 6 грудня 1918 року виступив перед урядом міністр фінансів і з приводу чого Рада Міністрів ухвалила: "Належний з б[увшого] Персидського Шаха подохідний податок за минулий час скласти" [233, 80 зв.]. Бо сама вона вже перебувала в передсмертній агонії, а через вісім днів гетьманат перестане існувати.

Що стосується простих податків, то підвищення їхніх ставок на фоні загального подорожчання всіх продуктів і товарів за

час війни та революції виглядає не лише виправдано, а й досить скромно. До того ж, кошти від них поступали до Держскарбниці в надзвичайно мізерній кількості (порівняно з видатками і потребами країни) внаслідок розладу економічного життя, недосконалості податкової структури, відсутності жорсткого і постійного державного контролю, що давало можливість досить легко приховувати прибутки. Ось яку картину надходжень від простих податків змальовує сучасник тієї доби і дослідник українських фінансів: "Надходження від прямих податків відігравали вкрай незначну роль в прибутковому бюджеті української скарбниці. Навіть податковий податок, не говорячи вже про інші, вносився дуже туго; поземельний податок майже не надходив; промисловий податок теж надходив погано і, в решті решт, надходження по деяким податкам обраховувалися сотнями тисяч карбованців, тоді як видатки обраховувалися сотнями мільйонів" [129, 160]. Проте, не слід забувати, в якому стані успадкував податкову систему гетьманат після світової війни, революцій, навали більшовизму і господарювання Центральної Ради, та й, власне, про те, що проіснував він ледь більше півроку в надзвичайно важкій, неоднозначній і суперечливій внутрішній та зовнішній соціально-політичній, економічній і військовій ситуації.

III.2.3. Посередні податки.

З самого початку утворення гетьманського уряду ним першочергово було звернено увагу на налагодження збору посередніх податків. Причиною тому було те, що державі необхідно було якомога швидше отримати кошти до бюджету та урядової скарбниці, а такий різновид оподаткування припадав, у першу чергу, на предмети першої необхідності і продукти масового споживання, від сплати за які було практично неможливо ухилитися. Вже 8 травня 1918 року на урядовому засіданні були розглянуті питання, які були внесені міністрами до негайного вирішення. По Міністерству фінансів негайними були визнані: "про негайне підвищення цін на цукор, про введення цукрової монополії, про введення винокурення міляса і про підвищення цін на дріж[д]жі" [227].

Першочерговим тут слід було поставити цукрову монополію.

Продаж українського цукру ще за царських часів давав вагомі прибутки до імперської скарбниці [54, 358]. 7 травня 1918 року в Україні було *запроваджено державну монополію на продаж цукру* [66]. Для переведення в життя закону про цукрову монополію урядом було виділено Міністерству фінансів кредит у 140 млн. крб., який було цілком використано для розрахунку з цукрозаводчиками [235, 18 зв.]. Тоді ж було підвищено (на зміну примітки до §11 закону Тимчасового уряду про цукрову монополію від 14 вересня 1917 року) постійні і продажні монопольні ціни на цукор, що вводилися з 15 травня 1918 року [66] і які було піднято майже вдвічі [54, 358 - 359]. Зокрема, було встановлено: для цукрового піску – від 37 крб. 20 коп. до 60 крб. та від 40 до 80 крб. – для рафінаду за пуд. Крім того, законом зазначалося: ”скарбовий цукор продавати без карток, надавши право Міністрові фінансів організувати цей продаж в населених пунктах і містах на комісійних умовах, а також з скарбових скарбниць, плян же розподілу складається Міністром продовольчих справ по згоді з Міністром фінансів” [66].

Державна цукрова монополія зобов’язувала державу й до допомоги цукровиробникам. Вже 30 травня 1918 року було затверджено *Закон про цукрову промисловість*, згідно з яким вона кредитувалася у формі заліку векселів цукрозаводчиків, що були доповнені бланками Міністерства продовольства. Крім того, стаття 13-та закону гарантувала прийом виробленого заводами цукру за період 1918-1919 років до скарбниці за цінами не нижчими його собівартості [129, 179], що на той час було досить прогресивним урядовим кроком і безперечно підтримувало вітчизняних виробників.

Гетьманом було затверджено й *Закон про фінансування посівів буряка* [235, 20]. Державною підтримку цукрових заводів було виділено кредит на перші два терміни до викопки в розмірі 700 крб. на десятину, що з огляду на площу засіву (яка передбачалася у 300 тис. дес.) складало 210 млн. крб. На ці кошти було бланковано векселі цукрозаводчиків, а їхнє кредитування здійснювали Державний (у розмірі 70 млн. крб.) та приватні банки (у розмірі 140 млн. крб.). Відсоток по заліку векселів було встановлено в 7% річних для Державного банку,

для приватних банків – у 8% при 6-місячних векселях та 8,5% для 9-місячних [129, 180]. Цей крок у підтриманні цукрової промисловості схвально відзначався і в рефераті-аналізі діяльності уряду Ф.Лизогуба [226, 27]. Втім, векселів було зараховано не так вже й багато, на суму близько 195 млн. крб.: Держбанком на суму близько 64 млн. крб., приватними банками – на близько 131 млн. крб. Це, властиво, пояснюється здійсненням заводчиками більш вигіднішого нелегального фінансування шляхом вільного продажу цукру чи через ніби-то німецькі реквізиції, які, проте, здійснювалися за попередньою умовою між окупантами та господарями цукроварень тощо [129, 180].

14 червня 1918 року затверджено *Закон про забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 року* [258; 67; 86, 13-15], який мав доповнити виданий 27 травня того ж року *Закон про право на врожай 1918 року* [257; 64; 86, 9-11]. Ним касувалися ”умови про приставку буряків, які було складено земельними Комітетами чи другими організаціями після видання III Універсалу” [258, 7 зв.], а основний його зміст відображав §1: ”врожай буряків, посіяних на власних землях цукрових заводів, чи ними арендованих, незалежно від підстав, на котрих посів переведено, являється власністю відповідних цукрових заводів” [258, 7].

Постановою від 26 червня 1918 року знову підвищено ціни на цукор (попереднє підвищення встановлювалося відповідним законом від 7 травня 1918 року): для цукру-піску – від 37 крб. 20 коп. до 80 крб. і від 40 крб. до 94 крб. для рафінаду за пуд [68]. Такий крок було здійснено на вимогу міністра фінансів, який у записці до Ради Міністрів так пояснював його необхідність: ”В дійсний же час, коли ціни на всі предмети першої необхідності сильно зросли, звичайно зростають і ціни на цукор, який населення залюбки купляє без карток у приватних торгівців по 2-3 карбованця за фунт. З огляду на те, що може явитися необхідність призначити монопольні ціни на цукор пісок та рафінад вище меж, встановлених Радою Міністрів [згідно з *Законом про підвищення постійних і продажних монопольних цін на цукор* від 7 травня 1918 року, продажну монопольну ціну за фунт цукру було встановлено:

на цукор-пісок – 1 крб. 20 коп. і на рафінад – 1 крб. 80 коп. [66] – П.Г.-Н.], я вважав би ці межі підвищити, щоби я мав свого часу можливість скористатися цим для підвищення продажних цін на цукор” [269]. Невдовзі цю можливість А.Ржепецьким було використано – з 1 липня 1918 року ціни були доведені до 80-100 крб. за пуд, а з 1 вересня 1918 р., у зв’язку з загальним підвищенням цін, необхідністю наповнення бюджету тощо, їх було підвищено до 100-120 крб. за пуд [129, 173]⁸. З цього приводу слід зауважити, що в тогочасній Україні поряд з монопольними цінами діяли й вільні (ринкові) ціни, які на цукор завжди були на 30-40 крб. вищими від державних [129, 174]. Таким чином, підвищуючи монопольні ціни, влада прагнула лише наблизити їх до ринкових.

На початку вересня 1918 року розглядалися також питання про ухвалення законів про зміну ставок акцизу з вина, спирту, горілчаних виробів та сивушних масел, про відміну загального безакцизного відрахунку та встановлення граничних втрат при охороненні (збереженні) спирту, котрі звільняються від оплати акцизом, про доповнення установи про скарбовий продаж цукру, за яким, зокрема, передбачалося дозволити приватним особам провозити через кордон до 5 фунтів цукру на кожну особу [282]. З метою підтримки цукрової промисловості 2 серпня 1918 року було затверджено *Закон про відкриття Міністерству продовольства кредиту в сумі 280 млн. крб. в рахунок кошторису цукрової промисловості* з метою допомогти цукроварним заводам покрити заборгованості Державному та приватним банкам, недоїмки акцизу, земського і гербового збору тощо [90, 8]. Зазначена заборгованість, як повідомлялося урядові Міністерством продовольства, на той час складала 285 млн. 448 тис. 099 крб., з яких: борг по фінансуванню (без %% за просрочку) – 225 млн. 464 тис. 226 крб., недобір акцизу – 57 млн. 329 тис. 621 крб., земського збору – 2 млн. 372 тис. 134 крб. і гербового збору – 282 тис. 118 карбованців [235, 19]. Передбачалося, що ця позика “ще більше облегшить цукрову промисловість і дасть їй можливість стати на ноги після перенесених нею в ланці інших галузей промисловості економічних потрясінь” [226, 27 зв.].

⁸ Додамо, що Директорією УНР незадовго до приходу радянської влади в Україні ціни на цукор було підвищено до 120-140 крб. за пуд [129, 173-174].

Кредит було відпущено й міністрові землеробства для придбання насіння і на видачу позик селекційним станціям та насіннєвим господарствам на роботи по засіву плантацій [226, 27 зв.]. Законом від 23 серпня 1918 року міністрові фінансів надавалося ”право знижати розмір пені з власників цукроварень з суми всієї недоплати акцизу за цукор, яка лічиться на кожнім власникові цукроварні, до 1% на місяць з цієї суми, але лише в виключних випадках, з умовою, щоб акциз, вкупі з пенею, належав затриманню з власників цукроварень з перших платежів, належних їм за цукор” [73]. 4 жовтня 1918 року набрав чинності *Закон про деякі зміни та доповнення до існуючих законів про продаж цукру* [256; 76], який регулював правила виробництва й продажу цукру, встановлював більш жорсткий правовий контроль над його виробництвом тощо. Наприкінці гетьманату, коли Київ перебував в оточенні повстанців, 3 грудня 1918 року урядом на таємному засіданні було ухвалено внесений А.Ржепецьким (очевидно, також таємний) *Законопроект про вилучення з обігу на ринку цукру вільного продажу* [232, 73], який однак вже не встиг увійти в дію.

Цукрова монополія дала найбільше прибутків (понад 1/3 всіх надходжень) до бюджету країни – 354 млн. 926 тис. 041 крб. 64 коп., тобто виручку з 1/3-тьої (приблизно з 4 млн. 900 тис. пудів) випущеного на ринки країни цукру [129, 189]. Цифри ці не можна вважати вдалими, адже за бюджетом очікувалося отримати прибутків від скарбової цукрової операції 1 млрд. 321 млн. 479 тис. крб. [84, 278; 58, 170]. Отже, можна підсумувати, що здійснення цукрової монополії не було налагоджено достатньою мірою та не дало очікуваних результатів як з фіскального, так і з господарського боку зору. Провина ця, втім, лягає зовсім не на Міністерство фінансів. На думку дослідників, у підсумку, подібне сталося ”завдяки цілковитій негосподарности Міністерства Харчових Справ, яке провадило цукрові операції”, і які дали дефіцит у 32 млн. карбованців [57, 20].

Значну долю прибутків уряд сподівався отримати й від винокурної (горілчаної) монополії. Вже 9 травня 1918 року було прийнято *Закон про дозвіл винокурення з кормової патоки*

з травня поточного року, за яким (згідно з уставом про акцизні податки) без дозволу, проте, виробляти викурене вино у продаж до ухвалення відповідного на те закону було заборонено [66]. В країні були великі запаси кормової патоки, яку урядом передбачалося використати у винокурній сфері, а тому спеціальним циркуляром від 30 травня 1918 року й було заборонено її вивезення [129, 160]. *Винокурну монополію* було запроваджено 31 липня 1918 року [57, 20].

Урядова законодавча праця в цьому напрямку не обмежилася єдиною монополізацією. Ще до її запровадження Малою урядовою Радою на початку липня 1918 року [239] було розглянуто законопроект про надання йому права розпорядження всією годівлянною патокою. Проект було ухвалено з дододком: "доповнити ст. 2-гу вказівкою, що Міністр Фінансів по згоді з Міністром Продовольчих Справ має визначити умовини та порядок предоставління в розпорядження Міністра Продовольчих Справ частини продукту для годівляних потреб" [239, 11]. Рада Міністрів ухвалила *Постанову про надання міністрові фінансів права розпорядження всією чорною годівлянною патокою*, а 6 серпня 1918 року її затвердив гетьман [71]. А.Ржепецькому надавалися повноваження встановлювати умови й порядок придбання такої патоки державою у цукровиробників та використовувати її для потреб винокуріння і частково, після узгодження з міністром продовольства, для кормових. Крім того, міністрові також визначалося "прийняти до свого розпорядження для вироблення потрібного для казенної горілчаної операції спирту всю чорну годівлянну патоку як ту, що зісталась від цукрової кампанії 1917-1918 року, так саме й ту, що належатиме до вступу від цукрової кампанії 1917-1918 року" [71].

Згідно з планом, що був вироблений в Міністерстві фінансів, передбачалося викурити до 1 січня 1919 року 4 млн. 900 тис. відер спирту. З них для внутрішнього споживання планувалося випустити не більше 4 млн. відер 40° вина, відпуск якого мав відбуватися за картками дорослому населенню віком від 18 років по 1/20 відра (тобто, по 1 пляшці) на місяць [129, 160]. Продажна ціна вина встановлювалась у 200 крб. за відро або 10 крб. за пляшку, в зв'язку з чим передбачалося на 1 січня 1919

158

року отримати чистого прибутку від винокуренної монополії 528 млн. крб. При уьому всі готові запаси приватного спирту повинні були бути передані державі за такими цінами: ректифікований спирт І гатунку – 10 крб. за відро 40° спирту, сирий спирт – 8 крб. за відро, спирт ІІІ гатунку, що принагідний для денатурату – 6 крб. за відро [129, 161].

В середині серпня 1918 року малою Радою Міністрів було ухвалено для втілення в життя з 1 вересня поточного року *Законопроект про звільнення від акцизних та митних податків виноградового вина, що привозиться з-за кордону християнськими церквами та монастирями для релігійної мети* [242, 27], а на наступному засіданні (на початку вересня 1918 року) нею були схвалені: проект *Закону про реквізицію шклянного посуду, корків та смоли, необхідних для потреб скарбової горілчаної монополії* та *Законопроект про заснування при Міністерстві фінансів Ради по справах скарбових монополій* [243, 30 зв.]. Додамо принагідно, що крім цих законопроектів, малою Радою Міністрів було також ухвалено проект *Закону про встановлення патентного податку з місць виготовлення й продажу квасу, овочевої води, морсів, штучних мінеральних вод та інших безалкогольних напоїв*, до якого, зокрема, додавалося, ”б) що заклади, котрі відкриваються у другому півріччі, підлягають податку в розмірі половини річної вартости, і в) що з 1918 р. усі заклади платять патентний податок в розмірі половини річної вартости”⁹ [243, 30 зв.]. Чи були вищезазначені законопроекти переведені в життя невідомо. Втім реально вступити в дію вони, з огляду на подальші історичні події, напевно не встигли.

Тим часом, як згадував Павло Скоропадський, державна монополія на винокурення ”почала давати значний дохід” [169, 194]. За кілька місяців на жовтень 1918 року (включно) прибутки від винокуренної монополії склали 87 млн. 602 тис. 600 карбованців [129, 161]. Щоправда, і в цій монополії прибуткові перспективи ще були попереду, адже за бюджетом вони мали б становити 350 млн. 900 тис. крб. валового доходу

⁹ Проти ухвалення цього законопроекту висловився лише представник Міністерства народного здоров’я, “позаяк зменьшення ціни безалкогольних напоїв з’являється значним засобом у боротьбі з алкоголізмом” [243, 30 зв.].

[84, 278]. Відзначаючи в аналізі-рефераті політику уряду, тогочасний експерт зазначав, що запровадження винокурної монополії дозволило не лише збільшити державні прибутки, але й дало "можливість боротися з безпорядочним винокурением, що набувається в дійсний час у широких розмірах на селі" [226, 26 зв.].

Щодо інших посередніх податків, то, як вже зазначалося вище, ще 8 травня 1918 року серед питань, які необхідно було винести до негайного урядового розгляду, було й питання про підвищення цін на дріжджі [227]. Того ж дня до уваги Ради Міністрів Міністерством фінансів було подано пояснювальну записку до Законопроекту про підвищення акцизу на згнічені дріжджі, в якій ним пропонувалося підвищити вищевказаний акцизний збір вдвічі, а саме: на дріжджі вітчизняного виготовлення – до 80 коп., на імпортні – до 1 крб. 20 коп. за фунт [290, 3 зв.].

Такого підвищення вимагало саме життя. Останній раз вказаний акциз було підвищено за часів царату (6 вересня 1915 року) з 32 до 40 коп. за фунт дріжджів внутрішнього виробу, і з 40 до 60 коп. – з закордонного. При цьому, до світової війни продажні ціни (включно з акцизом) не перевищували 60 коп. за фунт, тобто, якщо продукт оцінювався у 28 коп. за фунт, то накладалося акцизу в 32 коп., що складало 114% його вартості [290, 3]. Таке співвідношення вважалося нормою тому, що за загальноприйнятим принципом акциз з предметів, що ним обкладалися зазвичай складав до 120% їхньої вартості в залежності від життєвості та ступеня розвитку промисловості, яка ці продукти виробляє.

На 1918 рік, однак, продажні ціни на згнічені дріжджі піднялися до 2 крб. 40 коп. – 3 крб. за фунт на заводах, а в роздрібній торгівлі – до ще більшого рівня. Таким чином, на травень 1918 року акцизний збір, що досі зберігався на рівні 1915 року, складав лише 15-18% вартості продукту і був надзвичайно низьким, через що держава несла вагомі збитки й факт чого виніс на порядок денний необхідність його підвищення [290, 3]. При цьому міністерський доповідач зазначав, що "за бажання дотримати загальноприйняте відсоткове співвідношення акцизу на дріж[д]жі і вартість

самого продукту у розмірі... до 120% довелося б підняти акциз на дріжжі до 2-3 крб. на фунт. Обставина ця настільки б вздорожчала цей загальноновживаний і необхідний предмет, що він став би недоступним для більшої частини населення. Тому визнаючи, що дійсні високі на дріж[д]жі ціни є явище тимчасове, що викликане обставинами моменту і що із зміною цих обставин вони значно впадуть, вважаю однак, що у данному випадкові акциз на дріж[д]жі необхідно підвищити, але принцип вирахунку його дещо змінити” [290, 3 зв.]. При цьому зазначалося, що в 1917 році акциз з гнічених дріжджів дав скарбниці близько 6 млн. руб. і що міри підвищення акцизу, які щойно пропонувалися Міністерством фінансів, до кінця року дозволять отримати бюджетного прибутку на зайвих 3-4 мільйони [290, 3 зв.].

На початку червня 1918 року відповідний законопроект було розглянуто і схвалено малою Радою Міністрів [238; 244], а 29 червня 1918 року *Закон про збільшення акцизу на згнічені дріжджі*, який втілювався в життя з 1 липня 1918 року, було затверджено гетьманом [289; 69]. Як і пропонувалося Міністерством фінансів, акцизні збори на згнічені дріжджі було підвищено: для продукції вітчизняного виготовлення – до 80 коп. за фунт, для іноземних дріжджів – до 1 крб. 20 коп. за фунт [289; 69].

За гетьманату було підвищено й норми зборів з інших видів посередніх податків. 26 червня 1918 року було затверджено *Постанову про збільшення акцизу з сірників (запалків) і патентного збору з сірникових фабрик* [251; 68]. Нова величина зборів запроваджувалася з 1 липня 1918 року, як і скасовувалося обмеження продажної ціни на запалки (сірники), що було введено законом від 15 вересня 1915 року [251, 2; 68]. При цьому цілком слушно виникає питання в необхідності такого кроку і яким чином це збільшення акцизного збору вплинуло на сірникові ціни, а внаслідок останнього й на купівельну спроможність населення. Обґрунтовану відповідь на нього дає пояснювальна записка міністра фінансів до вказаного законопроекту, що була подана до відома уряду [252]. До 1914 року, як пояснюється в записці, акциз на запалки складав не менше 50% продажної вартості, наприклад, пакунка, що містив

до 75 сірників. З 1914 року цей акцизний збір було підвищено вдвічі, а у 1915 році його було доведено до 1,2 коп. за пакунок. Однак, після двох російських революцій ціни на сірники значно зросли, в той час як податок з них залишився незмінним. Такий розвиток подій призвів до того, що, якщо на початку 1917 року акцизний збір складав 60% продажної вартості сірників, то на червень 1918 року він становив лише близько 6% від тієї ж вартості [252, 3]. З вищенаведеного стає зрозумілим необхідність підвищення акцизу. Нововстановлене підняття податкового збору не завдавало удару виробникам, продавцям і споживачам сірників, проте мало суттєво збільшити державні бюджетові прибутки.

Постановою уряду від 26 червня 1918 року акциз з сірників на пачку, наприклад на 75 сірників, було піднято від 1,2 коп. до 3 коп., що складало лише 15% її продажної вартості, на відміну від колишніх 60%, і не могло призвести до збільшення цін на них. Держава ж очікувала отримати від збору нового акцизу 20 млн. крб. загального прибутку на рік [252, 3 зв.]. Щодо ставки патенту з сірникових фабрик, то він, порівняно з 1914 роком, зріс у 6 разів і склав: для фабрик з ручними станками – 300 крб. замість 50 крб., для фабрик з використанням кінної сили – 600 крб. замість 100 крб. і для фабрик, що працювали на паровій енергії – 900 крб. замість 150 крб. попереднього податкового стягнення [252, 4]. Однак очікуваного прибутку повністю стягнути не вдалося (ще не було достатньою мірою налагоджено систему податкових зборів, що, очевидно, не дозволило зібрати його повною мірою, та й гетьманат, власне, існував менше року) і до бюджету поступило лише 12 млн. 7 тис. крб. сірникового прибутку [84, 278; 58, 170].

Того ж таки 26 червня 1918 року було затверджено й ідентичну попередній *Постанову про підвищення акцизу з папіросних гільз і покраяного (порізаного) папіросового паперу, стягнення податку з фабрик і майстерень, які виготовляють цей папір* [253; 68]. Вперше, як пояснював урядові міністр фінансів [254], подібний акциз в Російській імперії було встановлено у 1909 році (зі 100 гільз збиралося 2 коп., з книжки папіросного паперу, а це не більше 50 листів, – пів копійки), який було подвоєно в 1914 році. Тоді його

ставка складала відповідно 25-33% та 10-12,5% від їхньої продажної ціни. На червень же 1918 року "завдяки" інфляції і збільшенню цін вона автоматично знизилася до 4% продажної вартості. [254, 4]. Нове підвищення (в три рази) мало дати державній скарбниці з 30 млн. сотень гільз акцизу на 3 млн. крб., а з 40 млн. книжок папіросного паперу – акцизу на 800 тис. карбованців. Крім того, регламентація виробництва дозволила вже на той час притягнути до акцизування 1/2 виробництва папіросового паперу, що уникав досі оподаткування, а отже, приймаючи це до уваги і також й те, що нове обкладання збільшено втричі, акцизу з розрізного паперу очікувалося отримати на суму до 4 млн. 800 тис. крб. на рік [254, 6 зв.]. Вартість патентного збору з гільзових фабрик оцінювалася на 35 тис. крб. та з майстерень для розрізу паперу – на 48 тис. крб., тобто разом патентного збору очікувалося отримати на суму 83 тисяч карбованців. Загальна ж сума прибутків від такого податкового обкладання, до часу виходу постанови, становила 2 млн. 6 тис. крб., нові ж його ставки обіцяли дати до бюджету країни 7 млн. 883 тис. крб. на рік [254, 6 зв.]. В дійсності ж бюджет отримав прибутку від цигаркових гільз та розрізаного цигаркового паперу на суму в 4 млн. 614 тис. карбованців [84, 278; 58, 170].

За лаштунками Міністерства фінансів готувалася й пропозиція щодо розширення суб'єктів накладання посереднього податку (у вигляді акцизу) і його підвищення для вже підпорядкованих урядом його сплаті галузей народного господарства. Міркування з цього приводу було викладено Раді Міністрів у пояснювальній записці міністра фінансів від 30 липня 1918 року до запропонованого ним проекту *Закону про підвищення патентного збору з місць вироблення і продажу предметів, обкладених акцизом* [259]. Перш за все передбачалося встановити замість 5-ти лише 3 розряду місцевостей, з яких до I розряду належали б Київ, Одеса, Харків та Катеринослав, до II-го – всі решта міст, а також деякі великі посадні торгово-промислові містечкові поселення і до III-го – інші місцевості. При цьому всі заводи, фабрики та заклади, що виробляли предмети обкладені акцизом, передбачалося розділити на дві категорії: I) винокуренні, ректифікаційні, цукробурякові,

рафінадні заводи і тютюнові фабрики, які виробляли продукти або з фіксованими цінами (як-от тютюн), або ті, що складали предмети скарбових монополій (як-от спирт чи цукор) [259, 1]. Ці виробництва, крім патентного збору, несли всі додаткові стягнення (як-то промисловий, подохідний та інші податки), що вираховувалися досить точно, адже продукти, які ними вироблялися не лише знаходилися на обліку по скарбовим книгам, але й вартість їхня була конкретно встановленою. А отже, прибутки цих підприємств не вислизують від обкладання. В зв'язку з цим, підвищення патентного збору з таких виробничих закладів, на думку Міністерства фінансів, "не відповідало б необхідності, а тому такий запропоновано підвищити тільки вдвічі" [259, 1 зв.].

До другої категорії відносилися всі решта заводів, фабрик і закладів, які виробляли предмети обкладені акцизом, ринкова вартість яких коливалася в залежності від попиту та пропозиції, спекуляції та цілої низки інших причин, що давали підприємцям можливість вільно підвищувати ціни і отримувати прибутки, що не піддаються ніякому контролю. З огляду на це патентний збір з таких підприємств пропонувалося підвищити в 10 разів [259, 1 зв.]. Разом з тим, передбачалося запровадити патентні збори з закладів, що до того часу були його позбавлені, і що виробляли продукцію, обкладену акцизом. Серед них підприємства, що виготовляли виноградні вина, і заклади, які використовували у своєму виробництві винний спирт (заводи геленових та інших складних фармацевтичних препаратів), заводи, що виробляли духи-парфуми (їх було віднесено до особливого типу як тих, що виготовляли предмети розкоші) з виділенням таких з типу лакових і політурних заводів, до яких вони раніше належали.

До типу заводів, що виробляють духи-парфуми, пропонувалося перекваліфікувати і заводи (що раніше не обкладалися патентним збором), які виготовляли зі спирту мило та інші парфумні вироби [259, 1 зв.]. Для горілчаних та спиртоочищувальних заводів, а також тих, що виробляли родзинкове вино, передбачалося запровадити поділ за розрядами місцевостей, через те, що "вигода від продажу виготовлених виробів не зменшується в залежності від місцевості їх виробу,

а навпаки підвищується, позаяк витрати виробництва і робітничі руки у невеликих містах дешевше, ніж в великих центрах” [259, 2]. Щодо ставок патентного збору з торгових закладів, які продавали вироби і були обкладені акцизом, то їх передбачалося підвищити вдвічі, в п’ять і в десять разів в залежності від роду закладу, умов місцевості, кількості збуту, який очікувався, та існуючих цін. Удвічі підвищувався збір (I категорія) з дрібних підприємств, яким виборка патенту потрібна була не з фіскальною метою, а за для реєстрації та більш надійного контролю; до II категорії, з підвищенням збору в 5 разів, було віднесено підприємства з середніми обігами, які не могли б витримати більш сильного обкладання; до III-ої (із збільшенням патентної ставки в 10 разів) – найбільш вигідні підприємства, які давали їхнім господарям значні бариші, що вислизували від обкладання податками, і не були обтяжливими для підприємств, на які ці податки накладалися [259, 2].

Новий поділ місцевості країни на патентні розряди мало бути здійснено з 1 січня 1919 року, а ”до того часу, – зазначалося у записці міністра, – підвищений патентний збір повинен стягуватися відповідно до існуючого поділу місцевостей на розряди” [259, 2–2 зв.]. В середині серпня 1918 року закон розглянула мала Рада Міністрів, яка одноголосно (за винятком представника Міністерства народного здоров’я, який ”залишився при окремій думці, гадаючи не встановлювати патентного податку з закладів, виробляючих галенові й інші складні фармацевтичні препарати з спирту”) постановила: ”Законопроект ухвалити та провадити до життя з 1-го вересня ц[ього] р[оку]” [242, 26 зв.], а 22 серпня 1918 року його було вже прийнято [259, 1].

Як бачимо, Міністерство фінансів шукало нові шляхи отримання бюджетних коштів, що не зашкодили б ні населенню, ні підприємцям, ані самій державі. Звичайно ж, за умов, що склалися на тоді в Україні, шляхи ці вимушено (але виправдано для державності, яка не ставала на власні ноги) вели уряд у напрямку підвищення податкових ставок, що, однак, не могло суттєво ”вдарити по кишнях” пересічного громадянина.

За гетьманату підвищено було й ставки інших посередніх податків, зокрема, акцизу на пиво, бібулу, нафтові продукти. Останній акциз, як висловився один з дослідників, "дав сміхотворну суму в 120 тис. карбованців"¹⁰, що знов таки, пояснюється тим, що внаслідок розладнання транспорту та відсутності яких би то не було зносин з бакинським нафтовим районом керосину в приватному продажі на Україні не було" [129, 162]. Було встановлено акциз на виноградне вино та чай, який через відсутність його в Україні дав державі лише 1 млн. 207 тис. крб. прибутку [129, 162].

6 вересня 1918 року міністр земельних справ В.Колокольцов запропонував з 13 вересня 1918 року встановити нові норми відсоткового збору з промислової худоби [279]. Міністр зазначав, що "відсотковий збір, який до сього часу збирається не може лічитися нормальним. Норми його були встановлені тоді, коли вартість худоби була у десять раз менше існуючих зараз цін" [279, 4]. Таке підвищення необхідне, наголошував В.Колокольцов, і з огляду на скрутний фінансовий стан держави, до того ж за нього висловилися майже всі самоврядування України [279, 4 зв.]. 24 вересня 1918 року було затверджено *Постанову про встановлення нових норм відсоткового збору з промислової худоби та птиці*, які додавалися до вказаного законодавчого акту і запроваджувалися з 13 вересня 1918 року терміном на один рік [278].

Значно підвищено було й акциз на тютюн. В Україні того часу під тютюновими посівами було 50 тис. десятин землі, з яких переважав тютюн низького гатунку – 3/4 його складав простий махорковий [169, 289]. 15 жовтня 1918 року урядовцями Міністерства фінансів було підготовлено пояснювальну записку з приводу необхідності зміни акцизу продажних цін на тютюн та вироби з нього [270]. 23 жовтня 1918 року А.Ржепецький дав свою згоду на подання її з відповідним законопроектом голові Ради Міністрів для урядового розгляду [270, 5]. Наголошуючи на необхідності зміни акцизної ставки і продажної ціни, Міністерство фінансів зазначало, що попередні їхні межі, встановлені Центральною

¹⁰ Д.Дорошенко в бюджетовому зведенні Української Держави за 1918 рік подає суму в 150 тис. карбованців [84, 278].

Радою 24 березня 1918 року, не відповідають сучасній тарифній вартості тютюну, гільз і різних матеріалів, що використовуються при виробленні тютюну та цигарок. До того ж, існуючі ставки вже не відповідали також й вартості робітничих рук, які за останній час зросли настільки, що продаж вказаних виробів за призначеними цінами не покриває зроблених витрат, ”і фабриканти, без явного збитку для себе, не можуть відпускати товар не лише з встановленою знижкою, а навіть й по повній межевій ціні” [270, 5]. Таким чином, говорилося в записці, подальше застосування вказаного тарифу загрожує закриттю низки тютюнових фабрик з очевидним падінням скарбового прибутку від акцизу і з залишенням без зарплатні численного шару працівників, що обслуговують цю галузь промисловості, а одже, необхідним є його підвищення [270, 5].

З метою встановлення дійсної собівартості тютюну та тютюнових виробів, Департаментом неокладних зборів через Акцизний нагляд було зібрано 26 вересня 1918 року на фабриках, а потім (4 жовтня) під головуванням заступника міністра фінансів та за участю тютюнових фабрикантів особливі наради, на яких розглядалися ці свідчення і було вироблено нові граничні продажні ціни. При цьому було визнано за необхідне тютюн ”Бакун і Швіцент”, які раніше випускалися під махорочною бандеролею, виокремити в особливу групу, з призначенням на них окремого акцизу та окремої ціни з причини, що ”за останній час ціни на ці тютюни сильно зросли і обкладати їх акцизом нарівні з махоркою є вже ненормальним” [270, 5 зв.].

На підставі зібраних матеріалів вартість одного пуду жовтого тютюну було визначено у 340 крб., його переробки – в 119 крб. (загалом – 459 крб.); вартість ”Бакуна і Швіцента” – в 76 крб. 94 коп., обробки – в 47 крб. 07 коп. (в готовому вигляді – в 124 крб. 01 коп.), махорки – в 51 крб. 85 коп., її обробки – в 47 крб. 07 коп. (загалом – 98 крб. 92 коп.). Відсоток на обіговий капітал було прийнято в 6%, підприємницький прибуток – 5%, а знижку, яку фабриканти повинні були надавати торговельникам з цінової межі, призначено від 20% до 11%. Відповідно, старі ставки акцизу, що складали 90-110% вартості тютюну, були змінені й встановлені: для вищого гатунку

– 100%, середнього – 90% і нижчого – 80% від їхньої вартості [270, 5 зв.]. При визначенні вартості готових цигарок приймалося на увагу, що на тисячу штук цигарок вживається в середньому $1\frac{1}{4}$ фунту тютюну і саме на цю кількість й було вираховано відповідний акциз з тютюну та гільз з додатком вартості робіт і матеріалів. Таке обчислення істотно різнилося від раніше прийнятого, коли акциз на тютюн у цигарках накладався у великих розмірах проти встановленого для цього гатунку тютюну, якщо він вживався до цигарок. Цей обрахунок було зроблено з метою збільшення виробництва цигарок і уникнення вигід від купівлі окремо цигарок і гільз [270, 5 зв.-6].

На підставі нових обрахунків, акциз для вищих гатунків тютюну та цигарок було підвищено до 100%, а для середніх і нижчих від 30% до 50%. Ставку акцизу та межу продажних цін сигар і цигарок було підвищено, відносно ставок 1917 року, втричі. При цьому середня ставка акцизу за таких розцінок склала досить поважну суму – 407 крб. 20 коп. з пуда. Шляхом такого підвищення Міністерство фінансів очікувало ”дати скарбниці за рік зайвих 120.000.000 карбованців” [270, 6]. До законопроекту додавався *Тариф акцизу та граничних цін на тютюн та тютюнові вироби* [268] у вигляді таблиці зі шпальтами назви виробів і їхніх гатунків, висоти акцизу та найвищих продажних цін з акцизом. На своєму засіданні 18 листопада 1918 року Кабінет Міністрів ухвалив відповідний законопроект [270, 5], а 25 листопада 1918 року *Закон про зміну ставок акцизу й граничних цін на тютюн та тютюнові вироби* затвердив П.Скоропадський [267]. Акциз та вища межа продажних цін на тютюн і тютюнові вироби вказувалися у доданому до закону вищезгаданому тарифі [267, 1]. Кількість тютюну та цигарок третіх гатунків, які вироблялися на кожній фабриці протягом року, не повинна була бути меншою: для паливного тютюну III гатунку А – 8% від загальної кількості тютюну всіх гатунків, що були вироблені фабрикою за цей час; для тютюну III гатунку Б – 32%, для цигарок III гатунку А – 18%, для цигарок III гатунку Б – 27% від загальної кількості цигарок всіх гатунків, що були вироблені фабрикою за цей-же час [267, 1].

Тютюнові ж фабрики, які не виконували такої вимоги, втрачали право одержання патенту на наступний рік. При

цьому зазначалося, що міністр фінансів мав право звільнити деяких фабрикантів від вищевказаних вимог щодо кількості вироблення тютюну та цигарок третіх гатунків, ”коли перепонами до того явилися причини, які не могли бути передбачені, абож усунені фабрикантами” [267, 1]. Крім того, законом вказувалося, що коли у вазі листяного тютюну, що перевозиться, а також при загальній ревізії фабрик та комор виявиться нестача, яка перевищує розмір припущеної усушки, тоді з виробника стягуватиметься: за нестачу махорки – по 80 крб. з пуда, за бракуючий ”Бакун і Швіцент” – по 96 крб. з пуда і за нестачу тютюну всіх інших гатунків по 408 крб. з пуда [267, 1]. Таким чином, акциз на тютюн зазнав чи не найбільшого зростання і був доведений до 250-532 крб. на пуд жовтого тютюну і до 25 крб. 60 коп.-64 крб. на пуд махорки [129, 161].

Тютюновий акциз дав до бюджету держави по жовтень 1918 року переважну суму посередніх податків (не враховуючи прибутків від цукрової та винокуренної монополій), а саме 148 млн. 380 тис. крб. з 180 млн. 591 тис. крб. загальнопосередніх надходжень. Разом з тим відмітимо, що за бюджетом тютюнового прибутку очікувалося отримати на 200 млн. 686 тис. крб. державного доходу, а загалом від посередніх податків – 468 млн. 946 тис. 762 карбованці [84, 278; 58, 170]. З огляду на вищенаведене можна дійти висновку, що й посередні податки, незважаючи на помісячне збільшення їхнього надходження до бюджету, були недостатнім джерелом накопичення скарбових коштів державою. Причиною цьому можна вважати ще до кінця неналагоджену оптимальну систему оподаткування, загальний економічний занепад, з якого країна щойно почала вибиратися, товарний голод, політичну дестабілізацію, що особливо зросла восени 1918 року, інфляційні процеси, які виявились наприкінці літа – початку осені, і, звичайно, факт самого нетривалого існування гетьманату.

Налагодження роботи податкової служби та відновлення структуризації вітчизняної податкової системи, в комплексі з стабілізацією фінансового-економічного життя, дозволили урядовцям Міністерства фінансів, зокрема членам Бюджетової комісії, приступити до укладання державного бюджету країни. За відсутності тимчасової нової законодавчої бази юридичною

основою при укладанні бюджету Української Держави (як і за УНР) стало бюджетне право Російської імперії. Воно, в свою чергу, складалося з загальних кошторисних правил від 22 травня 1862 року та правил від 8 березня 1906 року про порядок розгляду державного розпису прибутків і видатків та про асигнування з скарбу видатків, розписом непередбачених [57, 13]. Таким чином, як цілком слушно відзначає Л.Неманов, “і податкова політика гетьманського уряду, і бюджетна будувалися за тими рутинними зразками, які були добре знайомі колишнім чиновникам міністерства фінансів” [129, 166 - 167]. В червні 1918 року урядом було ухвалено *Правила про порядок розгляду державного бюджету й фінансових кошторисів на 1918 рік*, згідно з якими такі кошториси мали бути надіслані до Держскарбниці не пізніше 5 липня¹¹ 1918 року [84, 277; 57, 18-19].

Основна маса кошторисів, проте, надійшла лише наприкінці вересня поточного року, а отже лише з тієї пори стало можливим приступити до їхнього розгляду і розпочати працю над укладанням бюджету [84, 277]. За таких обставин Бюджетова комісія, установлюючи фактично зроблені видатки за 1918 рік, розпочала обчислювати очікувані прибутки і розробку бюджету вже на рік 1919-й [129, 164]. Це підтверджується і журналами Ради Міністрів. 19 жовтня 1918 року урядом було прийнято законопроект про виділення 40 тис. крб. на видатки для утримання Бюджетових комісій [229, 19], а 5 листопада 1918 року міністр фінансів доповідав урядові щодо питання про укладання бюджету на 1919 рік [230, 28; 245, 2]. За тиждень до падіння гетьманату (6 грудня 1918 року) урядом було ухвалено проект *Правил про закінчення рахунків по кредитах кошторисів 1918 року та провадження видатків у 1919 році* [233, 79]. Комісія закінчила свою роботу 30 грудня 1918 року, вже після падіння гетьманату, в зв'язку з чим й представила проект бюджету до розгляду Директорії.

Л.Неманов вираховував, що прибутки за 1918 рік принесли бруutto до 1 млрд. крб. [129, 166]. Загальна ж сума прибутків Української Держави за 1918 рік, згідно з укладеним бюджетом,

¹¹ Д.Дорошенко вказує іншу дату, пишучи, що “Рада Міністрів постановила зобов’язати відомства надіслати фінансові кошториси не пізніше 7 липня” [84, 277].

дорівнювала 3 млрд. 249 млн. 731 тис. 092 крб., з яких звичайних було 3 млрд. 179 млн. 680 тис. 984 крб. та надзвичайних – 70 млн. 050 тис. 108 карбованців [84, 278-282]. Більш детально прибутки від різного роду податкових зборів і стягнень до державного бюджету виглядають наступним чином:

ДЕРЖАВНІ ПРИБУТКИ:

Звичайні прибутки Відділ I. *Прості податки*

§§ роспису Обрахунок на 1918 в карбованцях:

1. Податки поземельні з нерухомого майна та податі	22.261.000
11. Державний доходний податок	75,000.000
2. Державний промисловий податок	53.495,000
3. Побір з прибутків від грошових капіталів	7.300,000
<i>Разом:</i>	158 056 000

Відділ II. *Посередні податки*

4. Побо́ри з трунків	18.738,000
5. Тютюновий прибуток	200.686,000
6. Прибуток з цигаркових гільз та розрізаного цигаркового паперу	4,614.000
7. Цукровий прибуток	80,401.000
7.1. Чайний прибуток	1,200.000
7.2. Прибуток від продажу гральних карт	50.000
8. Нафтовий прибуток	150.000
9. Сірничковий прибуток	12,007.000
10. Митний прибуток	37,737.000
10 ¹ . Побо́ри з товарів, що видані Центральним державам	13,364.062
<i>Разом:</i>	468,946.762

Відділ III. *Оплати*

11. Гербові, судові, канцелярські та з запису документів	52,816.300
--	------------

12. З переходячого майна	27,025.000
13. З товарів і суден в портах	3,000.000
14. З пасажирів та ладуну, які перевозяться залізницями і тимчасовий податок з пасажирів, пакунків і ладунку, а також з перевезеної бавовни	23,675.000
15. З убезпеченого від огню майна	600.000
16. Оплати різних назв	12,116.000
<i>Разом:</i>	119,232.000

Відділ IV. Державні регалії

17. Гірничий прибуток	
18. Монетний прибуток	
19. Поштовий прибуток	24,569.000
20. Телеграфний і телефонний прибуток	40,030.000
21. Прибуток від скарбової горілчаної операції	350,900.000
21.1. Прибуток від скарбової цукрової операції	1.321,749.000
<i>Разом:</i>	1.734,248.000

Відділ V. Скарбове майно та капітали

22. Оброчні статті та промисли	18,427.346
23. Лісовий прибуток	36,770.000
24. Скарбові залізниці	693,290.000
25. Скарбові заводи, технічні заклади та склади	11,334.561
26. Прибутки від скарбових капіталів та банкових операцій	1,001.500
27. Прибутки від участі скарбу в доходах приватних залізниць	
<i>Разом:</i>	760,823.769

Відділ VI. Вивласнення державного майна

28. Прибуток від продажу нерухомого майна	918.000
---	---------

Відділ VII. *Викупні оплати*

29. Незнесене викупне з селян	401.000
-------------------------------	---------

Відділ VIII. *Повернення видатків Державної Скарбниці*

30. Обовязкові виплати залізничних товарів	
31. Повернення позичок та інших видатків	24,785.619
32. Допомога Державній Скарбниці зі сторонних джерел	5,311.626
33. Військова винагорода	
<i>Разом:</i>	30,097.245

Відділ IX. *Різнородні прибутки*

34. Ріжні дрібні та випадкові прибутки	3,975.858
--	-----------

Разом звичайних прибутків: 3.179,680.984

Державні прибутки.

I.

Звичайні прибутки

	Карбованців.
1. Прості податки	158,056.000
2. Посередні податки	368,946.762
3. Оплати	119,232.350
4. Державні регалії	1.737,248.000
5. Скарбове майно та капітали	760,823.769
6. Вивласнення державного майна	918.000
7. Викупні оплати	401.000
8. Повернення видатків Державної Скарбниці	30,097.245
9. Різнородні прибутки	3,957.858

Разом звичайних прибутків 3.179,680.984

Перевищення звичайних видатків
над такими ж прибутками

1.085,671.282

II.

Надвичайні ресурси.

10. Різниця між прибутком та операційними видатками Головноуповноваженого по управлінню і ліквідації Організацій воєнного часу	33.000.000
11. Ліквідація майна інституцій воєнного часу Міністер- ства Військового та Продовольчих Справ	7,630.143
12. Різниця між прибутками та видатками по операціям б. Удільного Відомства, а також готівка грошей цього Відомства	12,586.473
13. Від Управління по забудуванню міста Києва за роботи та матеріали	1,000.000
14. Продаж одібраних від людности пограбованих коней, що їх власників не знайдено	1,000.000
15. Продаж затриманої мануфактури, махорки і тютюну	2,833.501
16. Від відділів комунікації за продовольчі продукти для військово-полонених	1,500.000
17. Експлоатація Черноморської та річної флотилії	10,500.000

Разом надзвичайних ресурсів: 70.050.108

Перевищення надзвичайних видатків над такими ж прибутками	1.011,333.206
--	---------------

Загальний дефіцит по бюджету: 2.097,004.542

Всього: 5.346,735.634

Покриття дефіциту:

18. Випуск згідно законам 27. травня і 9. липня 1918 р. ("Держ. Вістн.", № 8 і 23) 40 серій білетів Держав- ної Скарбниці	1.004,650.000
19. Від майбутніх кредитових операцій	1.092,354.542

Разом: 2.097,004.542

Всього: 346 735 634 [крб][43; 84, 277–282; 83, 192–195; 58, 169–173].

Попри все, бюджет цей, незважаючи на те що йому були притаманні усі риси виконавчого кошторису, як зазначає І.Кабачків, мав "велику близькість до дійсних витрат і влат до скарбниці" [57, 19]. Нова республіканська влада (Директорія УНР¹²) затвердила його 24 січня 1919 року як державний бюджет УНР на 1919 рік [84, 277].

Аналізуючи політику гетьманського уряду щодо податкової галузі, попри очевидні успіхи та істотний поступ на краще після краху вітчизняної фінансової і податкової систем за час революції й господарювання Центральної Ради та більшовизму, слід, проте, зауважити, що тут разом з тим фактично не було реформовано структури податкових зборів, яка існувала за часів царату та Тимчасового уряду. Зміни обмежилися лише збільшенням вже існувавших раніше ставок оподаткування. Одночасно зауважимо, що подібного збільшення вимагав сам стан української економіки, факт якого не міг негативно вплинути, скажімо на "стан кишень" підприємців чи пересічного громадянина, і який, натомість, передбачав зростання надходжень до скарбниці держави. Констатуючи подібні факти, не слід забувати, що на час

¹² Що стосується податкової політики уряду Директорії УНР, то тут говорити про її провадження можна лише до певної міри умовно. 17 січня 1919 р. було встановлено свого роду "репресивно-конфіскаційний податок", а саме – випущено декрет про примусову здачу населенням золота й срібла до Держбанку, а також постановлено конфіскувати пам'ятники для того, щоб придбати метали для карбування монети [112]. З 1919 року УНР вела затяжну, нерівну, хоча й звияжну, війну на кілька фронтів проти більшовиків, денікінців та поляків при фактичній відсутності тилу. Як і всі війни, вона несла з собою розруху, замирання торговельно-промислового життя тощо. Внаслідок частої зміни території та лінії фронтів, відсутності організованого державно-фінансового апарату та деморалізації населення, податки перестають надходити до державної скарбниці. 5 лютого 1919 р. Рада Міністрів УНР залишила Київ. Уряд переймається переважно налагодження шляхів отримання коштів з-за кордону та необмеженої емісії паперових грошей. Як цілком доручно зазначає Є.Гловінський, в таких умовах "питання податкової політики, питання бюджету не могли стояти на порядку денному" [57, 22]. Відмітити можна хіба-що лише реформу митного тарифу, визначену законами від 26 червня та 31 липня 1919 р. Проте й вона обмежилася, власне, мажоритацією ставок російського дореволюційного тарифу. На практиці ж ці закони так і не були втілені. Загалом фінансову політику Директорії можна змалювати двома словами: реквізиції та емісії.

установлення гетьманату фінансова і податкова системи в Україні були в стані суцільної руйнації, як і її економічний організм, а сама Українська Держава на чолі з П.Скоропадським проіснувала лише сім з половиною місяців, що з історичного погляду є лише політичною миттю.

IV.

Податкова політика більшовицького уряду в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР)

1919-1930 рр.

Назва “Українська Соціалістична Радянська Республіка” (УСРР), як уособлення та визначення маріонеточного більшовицького адміністративно-територіального утворення в Україні, було надано зазначеній формації так званим Тимчасовим робітничо-селянським урядом України на початку 1919 року [172, 15]. Проте історія виникнення, а вірніше було б сказати виклонування російськими більшовиками, так званих “радянських” органів влади в Україні бере свій початок з грудня 1917 року.

Саме тоді, 7-8 грудня 1917 року, пробільшовицьки настроєні 127 делегати від 49 місцевих рад робітничих і солдатських відмовилися продовжувати свою участь в засіданнях I Всеукраїнського з’їзду рад в Києві та переїхали до Харкова. 9 грудня 1917 року до розкольників приєднався (43 голоси – “за”, 11 – “проти”) III з’їзд рад Донецького та Криворізького басейнів. Делегати-інтригани, переважна більшість з яких належала до Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків), проголосили своє зібрання I з’їздом рад робітничих та солдатських депутатів України “при участі частини селянських депутатів”. Він тривав два дні (11 та 12 грудня 1917 р.), за які це нелегітимне зібрання прийняло низку протизаконних і деструктивних документів.

Перш за все Україну було проголошено Республікою рад робітничих, солдатських та селянських депутатів як федеративної частини Російської Республіки [100, 26-28]. Як наслідок – в Україні одразу почали запроваджуватися декрети на розпорядження більшовицького Совета Народних Комісарів, а між урядами Петрограду та Харкова відтоді встановлювалася “цілковита погодженість у цілях і діях, необхідна в інтересах робітників і селян усіх народів Російської Федерації” [96, 214]. Уся повнота влади передавалася обраному на вищевказаному харківському зібранні Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітетові (ВУЦВК). 17 грудня 1917 року було

оголошено про створення уряду радянської України – Народного секретаріату.

Невдовзі розпочалася І українсько-більшовицька війна, а в січні 1918 року услід за “червоними” військами Муравйова до Києва прибув й Народний секретаріат. Втім невдовзі контрнаступ союзницьких Центральній Раді німецьких та австро-угорських військ змусив більшовицький уряд України залишити столицю¹ й перебратися спочатку до Полтави, Катеринославу, а згодом аж у російський Таганрог. 19 квітня 1918 року – перед самим взяттям Таганрога німецькими військами – повноваження вищих органів української більшовицької влади було надано так званому Повстанському бюро² (“революційній дев’ятці”), що проіснувало до липня 1918 року [5, 122].

5-12 липня 1918 року в Москві було офіційно утворено КП(б)У як “складову і невід’ємну” частину РКП(б). Там же, на зібраному партійному з’їзді, було розпущено раніше оформлений як незалежний від більшовицької партії вищий український радянський державний орган. На зміну йому прийшла цілковито партійна інституція у вигляді Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету (ВЦВРК) під головуванням російського більшовика А.Бубнова [5, 125, 418–419; 101, 7-8]. Проте вже 19 листопада 1918 року, під час збройного виступу в Україні проти гетьманської влади корпусу січових стрільців під проводом Директорії, що переріс у масове повстання, більшовиками у Курську терміново було створено нову маріонеткову державну структуру – Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. До його складу увійшли Г.Пятаков від Києва (голова), К.Ворошилов (від Луганська), А.Сергєєв (Артем) (від Харкова), Е.Квірінг (від Катеринослава), В.Затонський (від Києва), Ю.Коцюбинський (від Чернігова) [173, 1]. Невдовзі з рознарядки В.Леніна та ЦК РКП(б) цей “уряд” очолив Х.Раковський, який вважав, що вирішення питання радянізації України можливе лише в “утвердженні пролетарської

¹ Війська УНР і уряд Центральної Ради вступили до Києва 1 березня 1918 року.

² Іноді Повстанське бюро називало себе й Народним секретаріатом.

диктатури”, а запровадити її вдасться “тільки за допомогою Радянської Росії і Російської Комуністичної партії при тісному об’єднанні господарсько-економічного апарату, тобто при централізації обліку та розподілу як живих сил, так і матеріальних багатств Росії та України” [113, 113].

Офіційно Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР) було проголошено 6 січня 1919 року, а 29 січня того ж року вищевказаний тимчасовий більшовицький уряд переіменував себе на “Рад у народних комісарів УСРР” (РНК УСРР) [172, 15]. Однак і він проіснував недовго.

Хронологія втрати прокомуністичною Україною суверенітету виглядає послідовною і ґрунтовно юридично нормованою. 1-6 березня 1919 р. III з’їзд КП(б)У, яким безпосередньо керував російський більшовик Я.Свердлов, ухвалює перейняти для УСРР Конституцію РСФРР 1918 року з урахуванням змін “залежно від місцевих умов” [170, 131]. 10 березня 1919 р. III з’їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів приймає “в основному” проект Конституції УСРР, а 14 березня того ж року її текст без обговорення затверджує ВУЦВК [152, 101; 174, 274-280]. 28 травня 1919 р. РНК приймає ухвалу про визнання наркомів РСФРР “союзними наркомами”, а наркомів України – “їх обласними уповноваженими” [92, 163].

Отже, ще у 1919 р. радянський уряд України задекларував своє прагнення до федеративного об’єднання з РСФРР. Всеросійський Центральний ісполнітельний комітет (ВЦИК), в свою чергу, постановою від 1 червня 1919 р. вказав на необхідність об’єднання радянських республік. При цьому така злука, на його погляд, мала б призвести до сполучення керівництва найважливішими галузями державного функціонування в руках єдиних загальних колегій. В липні 1919 р. партійна нарада в Москві схвалює підпорядкування партійних організацій КП(б)У Центральному комітетові РКП(б). 11 вересня 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) за участю В.Леніна розглянуло “Питання про український уряд” і ухвалило “ліквідувати весь урядовий апарат, зберігаючи існування уряду номінально” [93, 159], а 21 вересня ЦК РКП(б) затверджує це рішення й визначає: “З в. Весь урядовий апарат

УСРР ліквідується. Від імені уряду виступає, коли потрібно, Раковський, який переїздить до Москви і зберігає лише невеликий секретаріат з українських справ” [172, 163].

Перший крок до добровільної відмови від державного самоврядування зробив 28 січня 1920 р. Всеукраїнський революційний комітет, який ухвалив постанову, згідно з якою усі декрети Російської Соціалістичної Федерації у сферах військових, фінансово-економічних, транспортних, поштово-телеграфних набували чинності також і на території УСРР. Свою політичну та економічну незалежність Україна офіційно почала швидко втрачати після IV Всеукраїнського з’їзду Рад, який 25 травня 1920 р. заявив, що відтоді Радянська Україна стає суб’єктом всеросійської федерації. У своїй резолюції про державні взаємини між УСРР та РСФРР з’їзд, зокрема, вказував: “IV Всеукраїнський з’їзд рад, стверджуючи умови між центральними виконавчими комітетами УСРР і РСФРР про об’єднання комісаріятів військового, фінансового, залізничного, народного господарства, пошт і телеграфів та праці – доручає наступному центральному виконавчому комітетові провадити і надалі ту саму політику найщільнішого зближення” [153, 73]. Саме з цього часу говорити про будь-яке самоврядування уряду УСРР у царині фінансів не доводиться, а розгляд вітчизняної політики у грошовій сфері, в тому числі й в області податків, можливий лише в контексті загальносоюзної історії. 28 грудня 1920 р. між РСФРР та УСРР було підписано договір про господарський та військовий союз.

Саме кінець 1920 року був періодом найбільшого розквіту ідей так званого воєнного комунізму.

IV.1. Податки в УСРР за часів воєнного комунізму.

Воєнний комунізм – це назва, що відповідає формі більшовицького режиму для періоду 1917–1921 рр. на підпорядкованих владі Ради народних комісарів територіях. То був час ліквідації всіх рештків старого економічного устрою й періоду непримиренних і кривавих громадянської та зовнішніх воєн. Таку назву цьому періодові було надано дещо пізніше; більшовицькі історики прагли нею підкреслити, що всі господарчі

заходи того часу було подиктовано лише надзвичайними умовами громадянської війни. В дійсності ж справа виглядає дещо інакше. Воєнні обставини лише частково впливали на втілення в життя тих чи інших заходів господарчої політики. Проте, в будь-якому випадкові, то був період спроби негайного здійснення соціалізму, спроби, що безпосередньо впроваджувалася в розрахунку на вибух світової революції.

Для України, власне, повномірне запровадження воєнно-комуністичної моделі повносяжно припадає на другу половину 1920 року, коли на її терені припиняються активні і тотальні бойові дії. УНР програв війну і на її території встановлюється більшовицька влада, керована з Росії. Щоправда проголошена більшовиками Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) де-юре була суверенною аж до грудня 1922 р., проте де-факто, як ми вже мали змогу перевпевнитися, вона являла собою цілком маріонеточне територіально-адміністративне утворення (одиницю) РСФРР.

Тотальну загальну мету нової влади було викладено у програмі партії більшовиків, що була затверджена на її VIII з'їзді (18-23 березня 1919 р.). В ній, зокрема, зазначалося: “Замінивши приватну власність на засоби виробництва й обігу на усупільнену та запровадивши пляномірну організацію суспільно-виробничого процесу для забезпечення добробуту й всебічного розвитку всіх членів суспільства, соціальна революція пролетаріята знищить поділ суспільства на класи й тим звільнить всю пригнічену людність, бо покладе кінець всім видам експлуатації однієї частини людства через другу” [56, 25]. При цьому було розроблено цілу низку далекосяжних заходів на кардинальну перебудову всієї господарської структури країни. Разом з тим, справедливості заради, мусимо зауважити, що на певних відрізках чіткої системи розпланованого впровадження цих радикальних реформ все ж не було. Перебіг історичних подій таки вносив свої корективи до комуністичної теорії і в окремих випадках (яких було чимало) конкретні заходи справді були результатом надзвичайних подій того буремного часу.

Так чи інакше, незважаючи на теорії, а сам факт існування державного організму і потреба у підтримці його функцій-

нальних можливостей вимагали пошуку шляхів отримання державних прибутків. Основних джерел таких державних прибутків у більшовицького уряду було не так вже й багато, а схему їхнього отримання було зпрощено до максимуму.

У планах комуністичного уряду вже на тоді була остаточна ліквідація грошей та зміна їх розрахунковими знаками. При цьому необмежена емісія паперових грошей вважалася за один з радикальніших і дієвіших засобів до руйнації буржуазного устрою й створення соціалістичного ладу [150]. Крім того, розроблялася схема й підстави матеріального бюджету. В його основу мало бути покладено розрахункову одиницю, як загальний вимір оцінки, що найбільш відповідає трудовому устрою [180]. За воєнного комунізму необмежена емісія паперових грошей була однією з складових частин програми соціалістичного будівництва. Вона ж являла собою одне із джерел отримання державних прибутків.

Встановивши свою диктатуру в Україні більшовиками було скасовано всі види грошових знаків, які на цій території емітували їхні попередники – уряди УНР, П.Скоропадського, А.Денікіна тощо. Здійснено це було без жодної компенсації чи еквіваленту для населення. Єдиними законними платничими засобами на теренах України стали гроші РСФРР – так звані совзнаки. Проте, цей совітський рубль вже наприкінці 1920 р. був значно знецінений. Відповідно до індексу вільних цін (при прийнятті за одиницю цін 1913 р.) знецінення рубля у 1920 р. сягнуло рівня 8.220,00, а наступного 1921 р. – аж 39.751,00 [347, 51]. За цей же час випуск паперових грошей зріс з 943 млн. руб. до 16 млрд. 370 млн. рублів, але реальні прибутки від цих емісій з року в рік падали. Фінансово-економічний стан такої політики комісарів призводив до того, що знецінення рубля відбувалося швидше, аніж динаміка зростання емісії. З початку листопада 1917 р. й по, наприклад, 1 липня 1921 р. номінальна сума грошової маси зросла в 119 разів, а ціни на товари піднеслися в 7 тисяч 911,8 разів (тобто в 66,5 разів інтенсивніше зростання номінальної емісії [347, 77]. Падіння вартості совзнака продовжувалося й за часів НЕПу.

Втім більшовицькі вожді та їхні провідні економісти не переймалися проблемою неймовірного обсягу урядової

емісійної політики. “На наш вік паперового обігу математичних величин вистачить, а не вистачить – їх можна вигадати”, – зазначала з цього приводу одна програмних більшовицьких економічних публікацій [180, 21]. Соціалісти були переконані в тому, що грошове господарство, як таке, доживає свої останні дні і що на зміну йому має прийти новий вимір вартості. Один з провідних радянсько-більшовицьких економістів Є.Преображенскій в своїй праці “Бумажные деньги в эпоху пролетарской диктатуры” (Москва: Госиздат, 1920.) навіть висловлював надію, що, поруч з іншими пам’ятниками революції, буде зведений пам’ятник друкарському верстатові, який найбільше зпричинився до знищення головних підвалин буржуазного устрою.

Цілком доречно погодитися із твердженням професора Українського наукового інституту (Варшава) Є.Гловінського, що подібна необмежена емісія стала свого роду надто важким, нерівномірним і згубним податком для нормального функціонування господарчого життя. В першу чергу від нього постраждали власники помірних капіталів, службовці та робітники, які отримували свої заробітки готівковими грошми від держави. Тримачів же великих коштів вже не існувало в природі взагалі, позаяк такі особи були знищені фізично, а їхні капітали – націоналізовано. Втім, за таких обставин, існував й інший бік “медалі”. Втрати частково компенсувалися тим, що за цілу низку послуг населення сплачувало в твердих розцінках (помешкання, комунальні послуги). У твердих цінах також отримували частину харчів, одягу та інших продуктів. За тогочасних темпів знецінення рубля така тверда розцінка дуже скоро почала означати безкоштовність цих послуг і продуктів. Щоправда видача населенню продуктів і матеріалів була обмежена до мінімуму; причина банальна – їхня елементарна відсутність. Отже фактична безкоштовність комунальних послуг за незначної їхньої ролі у бюджеті та повної руїнації комунальних підприємств відігравала примітивну роль в житті держави. Так само мінімізувалося значення й податків з помешкань: новобудови не зводилися, старі будівлі не ремонтувалися. Ще під час світової війни великі міста були перевантажені населенням, а під час революції брак житла ще

більше зріс. Владі довелося застосовувати так зване “уплотнення”. Виходячи з ситуації, що склалася, фактично населення міст нічого не сплачувало за житло, але й нічого з цього й не мало, окрім колосальної тісниви і зuboжіння. За воєнного комунізму безмежна емісія грошей була однією з складових частин програми соціалістичного будівництва, але грошова система не поспішала відмирати.

Іншим різновидом своєрідної податкової політики “совітів” було запровадження *монополії на продукти сільського господарства*, що більше відома в історії під назвою продрозкладки.

“*Продрозкладку*” було накинута українцям силоміць без застережень із завоюванням України російськими більшовиками. Тому в цьому напрямкові законодавчих актів власне українського радянського уряду було вобмаль; продрозкладка запроваджувалася автоматично по мірі опанування Україною “червоним” військом. 24 серпня 1920 р. РНК УСРР видає постанову з ультимативною вимогою: “Сільське населення України, яке виробляє зернові продукти, зобов’язується під загрозою рішучої відповідальності здати державним продовольчим органам по встановлених твердих цінах 160 млн. пудів” [10]. Незважаючи на те, що до Першої світової війни українські губернії експортували поза свої межі 340 млн. пудів зернових, на 1920 рік – рік загальної руїни економіки, розгрому поміщицьких господарств, мізерних посівів та врожаїв – обсяг контрибуції у 160 мільйонів пудів набуває поважної ваги. До того ж подібні стягнення з українського населення були завимоговані більшовиками відповідними постановами й щодо відбирання “лишків” картоплі (Постанова Ради народніх комісарів УСРР від 24 серпня 1920 р.), про обов’язкову поставку свійської птиці (Декрет Ради народніх комісарів УСРР від 10 серпня 1920 р.), про обов’язкову поставку худоби на м’ясо (Декрет Ради народніх комісарів УСРР від 20 серпня 1920 р.). Оглядаючи зміст “продрозкладкових” актів, їх можна ідентифікувати як запровадження жорсткого монопольного права держави на сільськогосподарську продукцію. Проте сенс та джерела таких заходів українського радянського уряду слід шукати в Росії, позаяк

вони були лише втіленням на теренах УСРР законодавства РСФРР. Засіб – терор.

Ще 24 січня 1918 р. у спеціальному протоколі ЦК РКП(б) під грифом “циркулярно таємно” було безапеляційно вказано: “Ніякі компроміси, ніяка половинчатість шляху недопустима. Тому необхідно:

1. Провести **масовий терор** проти багатих козаків, винищивши їх поголовно; провести безпощадний масовий терор щодо **всіх козаків взагалі**.

2. Конфіскувати хліб та примушувати зсипати всі лишки у вказані пункти, це стосується як до хліба, так і до всіх інших сільгосп. продуктів”*.

Дещо пізніше, у 1919-му, Ленін писав Зінов’єву, що “потрібно заохочувати енергію та масовість терору”.

Формально монополію було встановлено лише для так званих нормованих продуктів, а саме: хлібопродуктів, зернового фуражу та олійних рослин. Реально ж монопольне право було виведено поза законодавчі рамки. В дійсності абсолютне право на отримання і збут продукції поширювалося й на усі інші вироби широкого народного споживання. Фактично на користь держави від розпорядження і збуту харчовими й іншими виробами в Росії ще 24 листопада 1918 р. усунув приватну торгівлю, підприємництво й виробника Декрет Ради народних комісарів РСФРР про організацію постачання населення продуктами й предметами особистого споживання і хатнього господарства. На всі продукти, що виробляла держава, було встановлено тверді низькі ціни. Остаточо ж (юридично) монополію на сільськогосподарські продукти в більшовицькій Росії було запроваджено декретом Ради народних комісарів від 24 січня 1919 року. Пізніше, у 1930 році, в офіційній збірці “Основы финансовой системы Союза ССР” з цього приводу, зокрема, вказувалося, що “завдяки низьким твердим цінам та дуже низьким нормам продуктів сільського господарства, що залишалися сільським господарям, всі заготовки треба розглядати, як примусові натуральні збори з населення” [149, 57].

Тут, проте, доречно зауважити, що такі примусові міри

* Всі підкреслення зроблені В.Леніним – П.Г.-Н.

впроваджувалися без будь-якого планового чи системного механізму. Доволі частими були випадки, коли у селян під лічиною “лишків” забиралася вся наявна продукція, окрім рештків на скупе харчування, кормління худоби і майбутні засіви. Бували й випадки, коли для певних регіонів (областей, місцевостей) встановлювався певний означений розмір збору т. зв. “лишків” (свого роду контрибуція), який згодом розподілявся між окремими господарствами. Так, наприклад, у вищезазначених декретах РНК УСРР ми бачимо зразок цих означених контрибуцій – хліба (як продукту монополії, що визначався владою заготівельним), а також конфіскації “лишків” – картоплі (на яку, до речі, офіційно монополії встановлено не було). Розподілялися ці збори також без жодної систематизації чи зразка. В одних місцевостях їхні норми залежали від розмірів господарств, в інших – від кількості споживачів у родині. Все це сприяло розгулу безмежного свавілля заготівельних органів, на допомогу яким було залучено також комітети незаможників.

Природньо, що така політика влади зустріла рішучий опір населення, яке не бажало знову потрапити у новітнє кріпацтво. Саме на цей час, завдяки поразки в Україні армій УНР, Денікіна і Врангеля, припадає ліквідація на її терені воєнних фронтів і потужна відрегульована й здисциплінована військова машина більшовизму обертає свої багнети проти народного спротиву. Виникає новий фронт – фронт продовольчий. Починається справжня війна між продовольчими, “заградітельними” та іншими збройними частинами з одного боку і селянством з іншого. Звітуючи на XII з’їзді РКП(б), один з провідників більшовиків В.Зінов’єв визнавав, що їхня “державна – це організована війна”. В Україні вона набула пекельного загострення: населення, що ще не позбулося зброї і не забуло визвольної боротьби здійснювало цілу хвилю повстань.

19 березня 1922 року В.Ленін у листі до В.Молотова, як завжди під грифом “строго таємно”, з приводу цієї нової тривалої війни писав: “Якщо потрібно для здійснення відомої політичної мети піти на низку жорстокостей, то потрібно здійснювати їх найенергійнішим чином і у найкоротший термін, бо довгого запровадження жорстокостей маси не

витримують”. І далі, як обумовлення: “Потрібно саме тепер провчити цю публіку так, щоб на декілька десятків років ні про який опір вони не сміли й думати”. В Україні саме тоді вже тривав перший голодомор.

В період опанування більшовиками владою від 1918 по 1921 роки обсяг державних заготівель сільськогосподарських продуктів зростали не лише у загальних цифрах, але й у відносних, щодо кількості пудів, які припадали на одне господарство (за підрахунками К.Шмельова) [347, 63]:

Роки (сільсько-господарчі з 1.VIII по 1.VIII)	Разом млн. пудів	Пересічно на гос- подарство в пудах
1917/18	47,5	5,6
1918/19	107,9	12,4
1919/20	212,5	16,2
1920/21*	367,0	20,4

А.Сухов з приводу впливу продрозкладки на хлібний баланс тогочасної України, наводить наступні цифри: “1920 р. приніс Україні надзвичайно малий збір у 684 млн. пудів. Правда, посівної площі і врожаю з огляду на продрозкладку було затаювано мінімум 25%, але, зробивши відповідну поправку, ми все ж дійдемо лише до 870 млн. пудів. З цього треба було видати:

170 млн. пуд. на насіння,

145 ” ” на годівлю худоби,

400 ” ” на потреби сільського населення при зменшеному раціоні харчування.

715 млн. пуд. ” [183, 66].

Таким чином лишки (на 1920 р.) становили 150 млн. пудів, у той час як Москва вимагала продрозкладкою – 160 млн. пудів.

Проте новий 1921 р. приніс в Україну справжню трагедію.

* Цифри за роки 1920/21 містять в собі також заготовки по Україні, Закавказзю, Середній Азії та Криму – П.Г.-Н.

Крім продовольчих стягнень більшовицьких окупантів, до господарчих ускладнень долучилася природа: з 16 млн. десятин посівної площі майже 9 мільйонів були охоплені гострим недородом. Згідно з розрахунками Центрального статистичного управління у 1921 році весь збір сільськогосподарських продуктів становив лише 444,7 млн. пудів. З цього обсягу подрозкладкою було забрано і вивезено до Росії понад 80 млн. пудів. Для потреб населення було залишено 350 мільйонів (при мінімальній нормі у 400 млн. пудів). При цьому на засів було виділено близько 100 млн. пуд. при нормі у 170 млн. пудів. На утримання людей і худоби залишалося 10 пудів на душу, а на Півдні лише 7 пудів. Це при тому, що за норму вважається мінімум 15-16 пудів без урахування продуктів, що мали б йти на годівлю худоби (в середньому 7 пудів на душу населення орієнтуючись на 1916 р.) [183, 66]. Наслідком, як вже зазначалося, виявився голод 1921-1922 рр. із мільйонами жертв серед українського селянства.

Ще одним джерелом отримання прибутків більшовицької влади з України за часів воєнного комунізму було *споживання (використання) решток запасів і матеріалів промисловості та транспорту (залізниць)*.

Націоналізацію промисловості і транспорту, яку було запроваджено в РСФРР у 1918-1919 роках, більшовики поширили на теренах України протягом 1920-1921 років. Втім, взаємини держави і промисловості були доволі дивними. Штампуючи, в повному розумінні цього слова, паперові гроші, уряд витрачав певні суми на заробітню платню робітникам і адміністрації; проте, одночасно, держава стягувала на свої, зокрема військові, потреби та для роздачі населенню ті вироби й матеріали, що зберігалися на сховищах (складах) вцілилих фабрик та заводів. Виготовлення ж нової продукції було майже припинено (бракувало робочих місць, відбулося падіння виробництва, повсемісна відсутність сировини тощо). За таких умов доводилося, що називається, проїдати старі запаси. І хоча фабрики та заводи припинили свою роботу, промисловість ще була спроможна надавати державі й населенню мізерну долю продукції за рахунок використання старих запасів, що були нагромадженні за колишніх часів. Проте такий стан не

міг тривати довго. “Ця система (використання промисловості для цілей совєтської держави), – як доповідав Г.Сокольніков на II-й сесії ВЦВК, – в дійсності призвела до того, що промисловість, маючи старі запаси, проїдала свій основний і оборотний капітал, а держава, маючи більш ніж нуждені засоби в своїй скарбниці, жила за рахунок проїдання основного і оборотного капіталу промисловості” [6].

Загальний економічний стан погіршувався й через те, що не лише держава “проїдала” запаси довоєнного часу. Міське населення (вціліла дрібна буржуазія, інтелігенція, робітництво, державні службовці) жило з продажу всього, що лиш можна було збути або обміняти на харчі – одягу, взуття, білизни, меблів, родинних реліквій тощо. Заробітної місячної платні державних службовців, що видавалася у совзнаках, що постійно знецінювалися, вистачало лише на кілька днів життя впроголод. Таким чином, можна цілком погодитися з висновком берлінського дослідника фінансово-економічної системи СРСР А.Маркова, який, підсумовуючи визначив, що “проїдання майна й самою державою, і громадянами було найголовнішим джерелом існування, що замінило для держави податки, для громадян – їхні заробітки” [110, 26].

Четвертим джерелом прибутків воєнного комунізму були *натуральні повинності*. У законодавчих актах (декретах) більшовицької влади загальній трудовій повинності надавалося доволі важливе місце. Саме загальна трудповинність розглядалася як основний засіб перебудови суспільного ладу, соціальної реформи, як соціалізм – де б експлуатовані позбулися експлуататорів. Проте, все залишилося лише на рівні виголошень. Загальна трудова повинність не піднесла продуктивності праці. Певне значення для народного господарства і фінансової системи мала лише накладена обов’язкова повинність на селян для виконання певних короткотермінових робіт (ремонт шляхів, рубка лісу для залізниць і державних закладів, різні гужові повинності, які були особливо великими в зв’язку з воєнними подіями, що ще тривали). Такі роботи мало коли оплачувалися державою, але навіть за умов сплати, вона була незначна через низькі розцінки і постійним падінням вартості рубля.

На сільське населення трудова й гужова повинності лягли дуже тяжким тягарем. Досить яскраво це змальовують розрахунки А.Вайнштейна, який здійснив облік чистої втрати³ сільського населення від трудової і гужової повинності у 1920-1921 рр. на одне господарство (у довоєнних рублях) [3, 70]:

Продукційна смуга

1. Ввесь умовно чистий прибуток сільського населення (в руб.)	320,8
2. Трудо-гужова повинність:	
а) ціла чиста втрата від повинностей (в руб.)	53,1
б) у відсотках до умовно-чистого прибутку	16,5
в) мінімальна втрата від повинностей (1/3 цілої чистої втрати) (в руб.)	17,7
г) теж у %% до умовно-чистого прибутку	5,5

Загалом, разом з продрозкладкою і деякими грошовими податками, які ще вносило селянство (при цьому не враховувалися ще й втрати народу від емісійного податку та усялякого роду тягарі, покладені на селянство), податкових зборів держава отримувала [347, 65]:

Пересічно по продукційній смузі на 1 господарство (в руб.)

I. Прибуток:

1) гуртовий	415,8
2) від сільського господарства	390,9
3) умовно-чистий	320,8

II. Вилучення:

1) Продрозкладка	71,2
2) конфіскація коней	9,8

³ Тут під мінімальною втратою А.Вайнштейн має на увазі втрату, яку зазнає селянське господарство незалежно від праці самого господаря та його родини (псування інвентаря, падіння худоби тощо) – П.Г.-Н.

3) грошовий податок.....	1,3
4) разом вилучень (1+2+3).....	82,3
Усі вилучення до умовно-чистого доходу в %%	26,7

III. *Трудгужповинність:*

чиста втрата від трудгужповинности (в руб.).....	53,1
мінімальна втрата (в руб.).....	17,7

IV. *Разом вилучень і втрат:*

на одне господарство.....	13,4
на одну душу.....	25,1
В %% до умовно чистого прибутку.....	33,3

К.Шмельов у своїй праці “Финансы в период гражданской войны”, подаючи розрахунки А.Вайнштейна, доходить висновку, що ці цифри вилучень достеменно вищі за цифри всіх сплат селянства в дореволюційний період, включно як з різного роду податками, так і сплатами за землю (аренда, виплати банкам). “Відносно ж (у %% до свого доходу), – вказував дослідник, – селянство в 1920/21 р. несло тягар, більш-менш, в $1\frac{1}{2}$ – 2 рази більший, ніж всі плати його в довоєнний час” [347, 65].

Серед обов’язкових трудових натуральних повинностей слід також згадати й про т. зв. “суботники” або “недільники”, які було запроваджено саме за часів воєнного комунізму. Суботники (недільники) встановлювались примусово для мешканців міст раз на тиждень, під час яких населення змушене було займатися безоплатною фізичною працею (замітання вулиць, прибирання снігу, розвантажування вагонів, пиляння дерев тощо). Втім, дуже скоро примусові “суботники” було замінено (під час першої п’ятирічки) безкоштовною примусовою працею величезних концентраційних таборів для політичних (чи – псевдополітичних) противників (чи – псевдоворогів) існуючого режиму, що мали вже цілком інший характер, увійшовши до системи загально-кримінальних покарань.

Черговим джерелом отримання державою прибутків під час воєнного комунізму, які здебільшого постачалися в розпорядження місцевих владних структур, були *конфіскації і контрибуції*. Щоправда безсистемність, надмірність та випадковість і свавільність цих заходів викликали з боку центральної влади намагання обмежити надто велику активність місцевих влад. Так, з одного боку здійснюються спроби впорядкувати місцеве господарство, з іншого ж – встановити загально-державний надзвичайний податок. Цей податок мав за своєю суттю бути конфіскатом майна у тієї частини заможного населення, яка після проведеної націоналізації промисловості, вилучення сейфів, золота і т. п., ще зпромоглася якось мірою його зберегти. Заходи ці, однак, не дали бажаних владою наслідків. Місцеве господарство так і не було впорядковано, а, навпаки – більшовикам довелося взагалі скасувати місцеві бюджети. Всі місцеві потреби задовольнялися спочатку шляхом дотацій з державного бюджету, а потім – через внесення до бюджету всіх тих видатків, що раніше значилися в бюджетах місцевих органів. Заплановано було запровадження й надзвичайного податку, та за умов швидкого знецінення грошових знаків сума надходжень від нього не змогла відіграти істотної ролі.

Всі вищенаведені заходи, що були спрямовані на знищення приватної власності і приватних форм господарювання, натуральні податки і повинності, що було накладено на найбільшу частину населення – селянство, безупинне падіння вартості советських грошей, економічна і адміністративна руїни, призвели до натуралізації всього господарчого життя цілком. Із відживанням фінансової системи завмирили й прибутки держави, що були встановлені у грошових знаках. Крім того, завдяки вказаним процесам і заходам, катастрофічно зменшувалися прибутки населення, а значить зникали й самі джерела оподаткування. При цьому вже не доводиться говорити про фактично винищені так звані буржуазний клас, торгівельні та ремісничні верстви. Заробітня платня (в знецінених рублях) інтелігенції та робітництва не могла служити сталим джерелом податків. На цьому тлі головним постачальником національного прибутку могло стати (і стало)

селянство. Таким чином вимальовується загальне значення для виживання більшовицької влади запровадженої ними продрозкладки і особливе місце у цих процесах України.

Отже, реальних підстав і, власне, ґрунту для інших зборів з населення зубожілої країни вже не було. Податки один за одним касуються як на терені РСФРР та і на території УСРР. В більшовицькій Україні декрети, видані урядом формально незалежної УСРР, елементарно дублювали раніше випущені в РСФРР законодавчі акти. Протягом 1918-1919 років було скасовано податки: на грошові капітали (Постанова Народного комісаріату фінансів від 13 жовтня 1918 р.), різного роду поземельні податки (жовтневий 1918 р. Декрет Всеросійського Центрального виконавчого комітету), основний промисловий податок (Декрет Ради народних комісарів від 29 грудня 1918 р.), податок на міську нерухомість (постанова Народного комісаріату фінансів від 19 лютого 1919 р.). У 1920 р. касуються акцизи, що прийняли форму надбавок до цін націоналізованої промисловості (Декрет Ради народних комісарів РСФРР від 17 січня 1920 р.), гербова оплата (15 жовтня 1920 р.), податок з грошових капіталів та інші. Врешті, постановою ВЦВК від 3 лютого 1921 р. було припинено стягнення всіх, як державних, так і місцевих, податків [56, 35]. Відбулося це за кілька тижнів до оголошення Нової економічної політики (НЕПу).

У 1921 р. процеси офіційно-правової ліквідації, хоч і прокламаційної, фінансово-економічної суверенності України набули завершальної стадії, що неминуче мали б призвести й до наслідків політичного характеру. В березні 1921 року курс на повне і беззастережне об'єднання з більшовицькою Росією підтвердив V Всеукраїнський з'їзд Рад: "Відновлення господарства пролетарської Української Республіки повинно вестися в повній згоді з розвитком господарства інших радянських республік, для чого загально-господарчий план УСРР повинен бути складовою частиною єдиного господарського плану Союзу Федерації Радянських Республік, що стоять єдиним фронтом перед світовими імперіялістами" [11]. Посилено форсували цю тему, зі свого боку, й російські комуністи. Основною тезою, наприклад, на VIII з'їзді РКП(б)

було: “максимальне об’єднання цілої господарської діяльності в одному загальнодержавному плані” [7, 22–23]. Відтоді ілюзорна самостійність УСРР набуває ясного вираження, а в області фінансовій абсолютної відсутності [167, 84]. Проте остаточно підпорядкував українську економіку диктату Москви VIII з’їзд Рад робітничих і селянських депутатів України, що відбувся 10-14 грудня 1922 р., ратифікувавши Конституцію СРСР, після чого УСРР де-юре втратила суверенітет політичний [153, 165].

IV.2. Податки в УСРР у період НЕПу.

Після перемоги у Громадянській війні партія більшовиків, зосередивши всю повноту влади у своїх руках, стала на шлях омріяних її провідниками економічних і соціальних експериментів. Однак політика воєнного комунізму швидко довела країну до господарської розрухи і загрози громадянського вибуху. Воєнізована економіка, в комплексі з суцільною націоналізацією промисловості та торгівлі, ліквідували легальний торговий обіг, а відтак – максимально звузили товарно-грошові операції.

Економіку країни охопила глибока криза. Промислової продукції вироблялося лише десята частина порівняно до довоєнного рівня. У 1921 році з 11 тис. підприємств на терені УСРР працювало лише 2,5 тисячі, та й ті переважно дрібні; тільки третина копалень з тих, що функціонували напередодні громадянської війни, продовжували роботу; видобуток вугілля у Донбасі знизився до 18% порівняно з довоєнним рівнем [345, 226]. Ще менш втішною виявилася ситуація в інших галузях: до 8,5% впало виробництво сільськогосподарського машинобудування; до 4% – машинобудівної; лише 3% – виплавка металу; колись потужна індустрія Кривбасу була доведена до фактичного паралічу; легка і харчова промисловості занепали; зруйновано близько 40 тис. км. залізниці та 748 залізничних мостів [345, 226]. Серед робітництва почало ширитися розчарування революцією та більшовицькою владою. На 1921 рік чисельність робітничого класу скоротилася до 261 тисячі 142 – майже вдвічі порівняно з 1912 роком [186, 167]. Фінансово-

економічне життя увійшло в штопор і завмерло, грошові збори до скарбниці держави падали до нуля.

Катастрофічно не вистачало реманенту і тягової сили в сільській місцевості. На 1920 рік (порівняно з 1913-м) засівні площі зернових культур скоротилися завбільшки як на 30%; виробництво технічних культур – на 75-90% тощо [168, 137]. Як наслідок – валовий збір зерна у 1920 році знизився на 32 % порівняно з 1913 роком [181, 28]. Перехід до продрозверстки потягнув за собою вкрай жорстоке насильницьке і примусове вилучення в населення решток продуктів. Монополія на хлібну торгівлю позбавила селянство останніх можливостей заробітку. Село зубожіло і починало голодувати. В Україні почалися ланцюгові вибухи селянських повстань на Полтавщині, Чернігівщині, Київщині, Катеринославщині тощо.

Внаслідок політики комуністичного терору до повної розрухи було доведено народне господарство. Промисловість, проїдаючи старі запаси, ледь животіла. Транспорт було зруйновано вщент. Радянський рубль падав у вартості з катастрофічною швидкістю. Селянство під тиском продрозкладки скоротило свої засіви до споживчого мінімуму. Національний прибуток зменшився більше ніж на половину. Так, наприклад, якщо у 1912 році він визначався для Росії в 10 млн. 568 тис. руб. (сільське господарство – 6 млн. 117 тис. руб.; промисловість – 4 млн. 451 тис. руб.), то в 1923 році для СРСР у подібних територіальних межах – 5 млн. 055 тис. руб. (сільське господарство – 3 млн. 955 тис. руб.; промисловості – 1 млн. 100 тис. руб.) [118, 10; 56, 37].

Спроби побудови інтегрального соціалізму в державі зазнали краху і більшовицькому керівництву слід було рішуче змінювати економічний курс. Голод в Україні, селянські повстання, заколот матросів у Кронштадті підштовхнули нарешті більшовицьке керівництво до змін.

Внаслідок цього на початку 1920-х років влада була змушена вдатися до відходу від власних партійних принципів і від крайнього лівого шляху економічного розвитку країни. В СРСР, а відтак і в УСРР, розпочався тимчасовий період так званої нової економічної політики (НЕПу).

НЕП бере початок з *Декрету від 21 березня 1921 року про заміну продрозкладки продподатком*. Декретом скасовувалася примусова монополія держави на заготівлю продуктів сільського господарства і дозволявся вільний продаж сільгосппродуктів на місцевому ринку. Запровадження цього Декрету започаткувало відхід від крайніх заходів воєнного комунізму. Поштовхом йому прислужилася Постанова Х з'їзду РКП(б) “Про заміну розверстки натуральним податком” (1921 р.).

Декрет про заміну продрозкладки продподатком було оголошено у “Вістях” від 29 березня 1921 року Постановою Надзвичайної сесії Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) від 27 березня 1921 року [11]. Перед цим у відозві ВУЦВК і Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР до селян з цього приводу говорилося: “Загальна сума податку повинна постійно зменшатися в міру того, як відбудова транспорту й промисловости дасть можливість радянській владі одержувати продукти сільського господарства в обмін на фабрично-заводські й кустарні продукти” [12]. Відповідно до заявленого, загальну суму хліба, що збиралася в Україні, було зменшено з 160 млн. пудів до 115 млн. пудів [12]. Заміна продрозкладки продподатком започаткувала скасування монополії держави на продукти сільського господарства. Це означало, що з цього часу селянин дістає право вільно розпоряджатися залишками своєї продукції, може збувати її понад споживчого мінімуму і не боятися, що держава може конфіскувати усі рештки. Зміни продовольчо-податкової політики давали українському селянству життєдайний шанс вилізти із зашморгу голодомору.

Декрет про продподаток визначив об'єктом оподаткування зернові продукти. Надалі натуральний податок було запроваджено й на інші сільгосппродукти: картоплю і олійне насіння (Декретом РНК від 28 травня 1921 р. [13]), продукти бджільництва (24 червня 1921 р.), городництва, баштанні культури (24 червня 1921 р.), сіно (24 червня 1921 р. [14]), соломі (26 червня 1921 р.), вовну (28 червня 1921 р.), молочні продукти тощо [56, 38].

Згодом цю серію окремих натуральних податків було перетворено на єдиний натуральний податок (Декрет ВУЦВК та РНК від 11 квітня 1922 р.). Проте незважаючи на зміну різновиду обкладання селянства, голод в Україні остаточно подолати не вдалося. Адже й нове оподаткування матеріально було дуже важким для селянина. Вітчизняний економіст-емігрант професор Української господарчої академії в Чесько-Словацькій Республіці М.Добриловський справедливо зазначав з цього приводу: “Базою оцінки об’єкта стають зовнішні кількісні ознаки платничої здатності господарства, які можуть і не відповідати дійсній прибутковості. Через це поширюється коло платників – в оподаткування втягуються і малосильні споживчі господарства, на яких спадає частина податкового обтяження за рахунок заможного селянства, у котрого через це залишаються невеликі запаси для продажу на вільному ринку. Цих запасів, однаке, не могло бути багато. Натуральний податок був єдиним надійним джерелом, з якого держава могла діставати реальні цінності, і тому їй тяжко було утриматися, щоб не вичерпати цього джерела до дна. А при недосконалості методів оцінки це вичерпування проводилося дуже нерівномірно і тим самим знесилювало той стимул поширення продуктивності господарства, який радянська влада бажала оживити податковою реформою. Знищення продрозкладкою міцніших господарств відбувалося поволі, слабші ж господарства під впливом натурального податку швидким кроком йдуть до занепаду” [80, 3-4].

Крім того, неналагодженість і неготовність матеріальної бази державних органів призводили до псування продуктів через непристосованість й обмежену кількість відповідних приміщень; зібрані продукти витрачалися непродуктивно і розкрадалися. Разом з тим, обсяг стягнення податку був надто високим – до 40% від усієї суми зібраного податку (у колишній Росії, наприклад, сума стягнення поземельного та інших

198

простих податків не перевищувала 7%) [56, 39]. Натуральний податок до того ж підтримував натуральну (бартерну) систему відносин в економіці. Випускаючи мільярди паперових грошей, держава таким чином сама сприяла їх знеціненню, відмовляючись брати їх у податкову чи іншого роду сплату.

Проте поступово радянському керівництву, завдяки упорядкуванню емісії паперових грошей⁴, певною мірою вдалося взяти під контроль грошовий обіг і стати на шлях приборкання інфляційних процесів. Це дозволило 1923 року запровадити замість продподатку податок, який можна було сплачувати й грішми – сільсько-господарський. Наступного року було встановлено єдиний сільсько-господарський податок, що сплачувався виключно грішми, і який став одним з стовпів радянської податкової системи аж до податкової реформи 1930 року.

Певний час натуральна форма сплати податку зберігалася й в галузі промисловості. Зокрема, це – запроваджений Декретом РНК від 12 липня 1921 року так званий *помолподаток*, який покладався на підприємства, що займалися переробкою зерна.

Одночасно у промисловій сфері тривали й послаблення: дрібні підприємства було повернено їх попереднім власникам або віддано в аренду приватним особам; у певних межах дозволено біржові операції; засновувалися різні торговельні, промислові і транспортні контори; громадську промисловість було переведено на госпрозрахунок; почали з'являтися трести. Із подібними змінами в країні почав виникати й об'єкт оподаткування – промислово-торговельні доходи приватних осіб і соціалістичного сектору, а відповідно й перший за період НЕПу грошовий податок – *промисловий* (Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 26 серпня та 15 березня 1921 р.) [56, 40].

Грошовий промисловий податок до 1928 року структурно був подібним до російського дореволюційного промислового податку. Різниця була лише в тому, що радянський зрівняльний

⁴ Зменшення дефіциту бюджету, запровадження твердої валюти – червонця, обмеження емісії з метою покриття бюджетної недостачі обсягом в 15 млн. руб. в червонцях чи за курсом золота на початок кожного поточного місяця тощо.

податок (на перших порах мав назву “рівноподільний збір”) стягувався у відсотковому відношенні до обороту, а не з чистого зиску. До його реформування у 1928 році продподаток складався з двох частин – патенту та зрівняльного податку.

Патент було встановлено у твердих ставках залежно від місцевості, характеру і розміру торговельного або промислового підприємства. Він мав вигляд свого роду авансу, який виплачували підприємства з початком господарчого року і який потім відраховувався від зрівняльного податку.

Зрівняльний податок вираховувався за минулий рік залежно від суми обороту певного підприємства у відсотках з суми обороту залежно від виду закладу. Податкова ставка стягувалася у відсотках з суми обігу й коливалася: для промислових підприємств – від 0,5% до 2,5%, для торговельних – від 0,5% до 3,5%. Вищими були ставки для підприємств, що працювали на люксові потреби, зокрема: для харчівень, кав’ярень – 6%, тоталізаторів – 8%, більярдних – 5%. Від податку звільнялися: державні й комунальні підприємства, що не займалися громадським добробутом; Державний банк і державне страхування; державні залізниці, інші види транспорту, пошта, телеграф, телефон; дрібна торгівля з возів, з рук виробами власного сільського промислу [56, 40].

У 1928 році Законом від 10 серпня продподаток було змінено: патентний збір скасувався, а замість нього було створено систему реєстраційних свідоцтв. Ці свідоцтва потрібно було викуповувати на кожний заклад (чи то промисловий, чи торговельний), на кожний склад, особисту промислову діяльність тощо. Сам податок обчислювався на підставі обороту за поточний рік. Проте градація ставок для різних секторів була різною: для соціалістичного сектора – від 1,6 до 14,8%, для приватного – від 2,15 до 17,15%. Всього було шістнадцять ставок.

Втімі після реформи 1928 року основним принципом оподаткування залишився податок на суму з обороту. Професор Українського наукового інституту у Варшаві Є. Гловінський зазначав з цього приводу: “Поруч з цим бачимо в цій реформі у зв’язку з відходом від НЕПу, що вже намічався, сильний натиск на приватного підприємця й торговця:

підвищуються ставки для приватного сектора; касуються пільги для дрібного торговця, кустаря, ремісника” [56, 41].

16 вересня 1922 року в РСФРР за часів НЕПу було встановлено й *загально-прибутковий податок*. В УСРР його було введено з 1 березня 1923 року відповідною Постановою ВУЦВК про надання чинності положенню про державний прибутково-маєтковий податок [21]. Завданням його запровадження було притягнути до оподаткування прибутки і, головне, майно вцілілої після революційного терору рештки буржуазних і заможних верств суспільства. Структура його була подібною до тогочасних західно-європейських податків, проте за тогочасних радянських умов він не міг дати великих прибутків до державної скарбниці і ще більш обтяжив життя “недобиткам буржуазії”. Платники податків були поділені на чотири категорії:

- державні службовці, а також особи, які отримували прибуток з персональної найманої праці;
- особи, що мали прибуток від ненайманої персональної праці;
- особи, які одержували прибутки від володіння промисловими та торговельними підприємствами, будівлями, капіталами, а також від аренди майна та інших нетрудових джерел доходу;
- юридичні особи, тобто – акційні товариства, кредитові установи тощо.

У 1924 році система прибуткового оподаткування різко змінилася і набула класового характеру. На різні категорії поділяється не лише населення, але й місцевість. Оподаткування було поступовим, з обов’язковим декларуванням. Втім уже через два роки (24 листопада 1926 р.) загально-прибутковий податок вкотре зазнав реформування знову частково наблизившись до європейських зразків. Прибутки повною мірою оподатковувалися (за малим винятком) і податок мав чітко обліковуватися. Збережено було також його поступовий характер і принцип класовості. Проте класовість оподаткування набула триступеневості, причому ставки стягнень поділялися таким чином:

- розклад № 1 – для трудових прибутків за наймом (робітники й службовці);

- розклад № 2 – для трудових вільних (не за наймом);
- розклад № 3 – для нетрудових прибутків.

Податковий тягар між цими розкладами мав співвідношення у цифрах у середньому як 1 : 3 : 4.

*Розклади ставок загально-прибуткового податку
(за законом від 1926 р.)*

Роз-ряд	Сума прибутку	Оклад податку <i>Розклад №1</i>	Оклад податку <i>Розклад №2</i>	Оклад податку <i>Розклад №3</i>
Д1.	до 2 тис. руб.	0,7%	2,5%	3% з суми прибутку
22.3	більше 1 тис. до 1 тис. 200 руб.	7 руб. + 1%	25 + 3,5%	30 + 5% з суми прибутку, що перевищує 1 тис. руб.
33.	більше 1 тис. 200 руб. до 1 тис. 800 руб.	9 руб. + 1,5%	32 + 5,5%	40 + 7% з суми прибутку, що перевищує 1 тис. 200 руб.
44.	більше 1 тис. 800 руб. до 2 тис. 400 руб.	18 руб. + 2%	65 + 8%	82 + 9% з суми прибутку, що перевищує 1 тис. 800 руб.
О5	більше 2 тис. 400 руб. до 3 тис. руб.	30 руб.+2,5%	113 + 10%	136 + 12 % з суми прибутку, що перевищує 2 тис. 400 руб.
--/--	--/--	--/--	--/--	--/--
117.	більше 24 тис.руб.	4 тис. 360 р. + 30%	5 тис. 960 р. + 35%	7 тис. 460 + 45 % з суми прибутку, що перевищує 24 тис. руб.

Щодо рівня 1924 року найбільше збільшилося оподаткування (понад 30%) для так званих нетрудових прибутків. У 1927 році (14 грудня) для останнього розкладу рівень оподаткування було підвищено аж до 54% із суми оподаткованого прибутку. Податок стягувався з чистого зиску, причому якщо прибуток становив понад 24 тис. руб. оклад податку дорівнювався 8830 + 54% з суми, що перевищує 24 тисячі рублів. Для юридичних осіб ставки було встановлено такі ж, як і для осіб з нетрудовим прибутком.

Втім, фахівці з фінансів тієї доби зазначали з цього приводу, що “специфічною особливістю советського прибуткового податку, яка надає йому виразно класовий характер, є саме те

велике розп'яття ставок, яке бачимо для прибутків, оподаткованих за розкладом № 3. Натомість дискримінація податкових джерел, поділ прибутків при оподаткуванні їх прибутковим податком на фондовані й нефондовані; прибутки з найманої праці майже завжди становлять окрему категорію прибутків, до того ж категорію фаворизовану” [56, 41].

Так, для приватних закладів законом і відповідною до нього інструкцією надавалися вказівки щодо того, яким чином їхній зиск мав вираховуватися. Такий зиск визначався як податковий, лише з тим нюансом, що він не виводився з балансів підприємств. Разом з тим саме з зиск балансовий, як зиск чистий, діяв щодо підприємств з долею державного капіталу (державних, кооперативних та акційних). Для щойно вказаної категорії юридичних осіб величина податку залишалася незмінною – 8% з чистого зиску, а неоподаткований мінімум було встановлено в 1 тисячу 500 рублів [56, 43]. Додамо до цього, що в європейських країнах того часу ці ставки не становили таких високих відсотків. Була й ще одна особливість: в СРСР від оподаткування загально-прибутковим податком були звільненні всі ті, що що сплачували податок сільськогосподарський (тобто сільське населення країни); ті ж, хто сплачував сільсько-господарський податок не сплачував загально-прибутковий.

Податкова реформа 1930 року дещо змінила систему податків в СРСР (а відтак і в УСРР), але то є вже темою окремого дослідження.

Загалом ці три податки (сільськогосподарський, промисловий та загально-прибутковий) і становили основу системи радянських безпосередніх податків. Існувала, щоправда, й низка інших податкових стягнень, які мали однак тимчасовий характер. Так, на початку НЕПу серед тимчасових податків (надзвичайного запровадження у зв'язку з голодомором), зокрема, були:

- податок на користь голодних за проїзд пасажирів і перевезення вантажів залізницею й по воді 10% вартості (Постанова ВУЦВК від 3 вересня 1921 р.) [15];
- загальногромадський податок (Постанова ВУЦВК від 3 квітня 1922 р.), що проіснував до 1924 року.) [18];

- у 1922–1923 роках діяв так званий трудгужподаток на трудову і гужову повинність, який з часів воєнного комунізму було переведено на грошовий рівень⁵. Постановою ВУЦВК від 30 серпня 1922 року запроваджено “грошовий подвірний податок поза міськими селищами для задоволення місцевих потреб” [19]. У 1924 році замість трудгужподатку встановлюється єдиний сільгосподаток. Проте незважаючи на те, що грошові податки було збільшено, надходження від них у 1922–1923 роках, як зазначали офіційні “Вісти” (3 березня 1923 р.) “становили незначну частину, всього $2\frac{1}{2}\%$ суми натуральних податків, а разом з подвірним, фактично ще незібраним, всього 9%” [22].

Ще меншими, але такими, що мали більш тривкий характер, були:

- рентний податок, надходження від якого були незначними і, відповідно, не відігравали істотної ролі в бюджеті країни. 1927 року його було передано в юрисдикцію органів міського самоврядування [108, 207].

- податок зі спадщини й даровизни (який було запроваджено в РСФРР з 1 січня 1923 р., а в УСРР – з 1 лютого 1923 р. згідно Постанови ВУЦВК про спадщинний податок від 14 березня 1923 року [23]), що гальмував можливість нагромадження капіталів у приватних руках.

- податок на надприбуток був останнім податком, запровадженим у добу НЕПу. Його було встановлено 1927 року і скасовано лише в 1934 році [175, арт. 273]. За ним, приватні дістали змогу отримувати досить значні

⁵ Нормативно-правовою базою для цього послужила низка законодавчих актів: 30 серпня 1922 р. ВУЦВК видав *Декрет про лад одбутку трудгужподатку й заміни іншими видами обкладаннями*; 19 вересня 1922 р. вийшла *Постанова РНК про строки стягання грошової заміни трудгужподатку з 19.IX.1922 р.*; з 25 листопада 1922 р. Постановою ВУЦВК було замінено трудгужподаток для міського населення; 5 грудня 1922 р. РНК видала *Постанову про заміну трудгужподатку грошовим оподаткуванням*; 7 березня 1923 р. світ побачила *Постанова ВУЦВК про передачу трудгужподатку з під заряду уповнаркомпраці до уповнаркомфіну*.

зиски, користуючись здебільшого дефіцитом товарообміну між виробами міста й села за рахунок “накрутки” цін тощо.

Більше половини прибутків до бюджету СРСР (до реформи 1930 р.) давала досить широка і розгалужена *система посередніх податків*. Радянські функціонери вважали таке зростання долі посередніх податків в надходженнях до держскарбниці “за певний мінус своєї бюджетної політики, бо посередні податки не враховують в такій мірі платнику здатність населення, як податки безпосередні” [149, 120].

Посередні податки запроваджувалися здебільшого у вигляді акцизів. Установлюючи *акцизну систему* на початку НЕПу, радянська влада практично повністю перейняла її структуру в царській Росії. Їх було запроваджено з 1922 року (Постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 5 квітня, 15 травня, 7 червня, 30 серпня, 25 жовтня, 15 листопада та 10 грудня 1922 р. [20]) з відмінностями лише у тому, що 1925 року було відновлено продаж “хлібного вина” (40°-ної горілки), а в 1928 році скасовано акциз на сіль.

Найвагоміше значення мав *акциз з трунків* – вина, спирту, пива. Тривалий час більшовицька влада дотримувалася прогибівційної системи, яку свого часу (1914 р.) запровадив царський уряд. Проте абсолютна заборона на продаж і виготовлення спиртних напоїв призвела до небаченого розмаху підпільного винокуріння (самогоноваріння), спекуляції і витрат на цю справу зерна. Подолати ці явища силовими методами виявилось не під силу навіть такій тоталітарній системі, як більшовицька. З огляду на це Постановою ВУЦВК про акциз з коньяку та горілчаних виробів від 3 січня 1923 року було дозволено виробництво й продаж легких наливков, пива та вина [21]. Проте Законом від 28 серпня 1925 року в СРСР було оголошено *спиртову монополію*. Згідно з ним державним, кооперативним і приватним гуральням дозволялося виробляти сировий спирт, але готовий продукт мав передаватися правлінню державної спиртової монополії – Центроспирту. Заготівля “хлібного вина” (40°-ної горілки) стала суто державним правом, а торгівля ним могла провадитися як через державні,

так і через кооперативні та приватні підприємства. У 1928 році (Постановою ЦВК та РНК СРСР від 12 грудня 1928 р.) акциз зі спирту був таким:

- на горілку (основний) – 30 коп. зі ступня та додатковий – 6 руб. 60 коп. з відра;
- на горілку найвищого гатунку: основний – 30 коп. зі ступня, додатковий – 10 руб. з відра;
- на горілчані вироби – відповідно 30 коп. і 14 руб.;
- на виноградну горілку – 23 коп. зі ступня і 2 руб. з відра [21].

Подібним до царського був і *акциз з цукру*, ставки якого (на 1928 рік) однак було підвищено до 24 руб. 40 коп. зі 100 кілограмів [176, арт. 252]. Стягувався він централізовано, тобто вираховувався з окремих цукроварень, а виплачувався Цукротрестом, центр якого знаходився у Москві. Втім за НЕПу в Україні, де переважно була сконцентрована цукрова промисловість, цей акциз не давав значних доходів до скарбниці через її занепад під час революційних подій і воєнного комунізму.

Окрему структуру мав *акциз з тютюнових виробів*, у початковій формі запроваджений ще Постановою РНК від 5 жовтня 1921 року [16]. Вирощувати тютюн дозволялося усім, проте весь врожай процуденти тютюну мали збуватися винятково власникам складів і фабрикантам. Податок же сплачували ті заклади, які його переробляли і продавали готові вироби. Ставки податку залежали від якості продукції виробу і змінювалися від 2 руб 30 коп. до 7 руб. 60 коп. за кілограм. Сигари і цигарки також оподатковувалися залежно від їх якості – від 1 руб. 40 коп. до 55 руб. з тисячі. З махорки податок становив 32 коп. з кілограму, а з махор очних цигарок – 80 коп. з тисячі. Подібним чином стягувався й акциз з цигаркових гілз та паперу [177, арт. 439].

Крім того, було запроваджено також *акцизи з чаю, нафтових продуктів, сірників, галош, свічок*, які за часів НЕПу не відігравали будь-якої помітної ролі як в УСРР, та і в бюджеті Союзу РСР.

Новизною у податковій системі СРСР за НЕПу був *акциз з текстильних виробів*, а саме: з прядива лляного, конопляного,

джутового, бавовняного та з готових шовкових і напівшовкових виробів. Оподаткуванню проте підлягали лише вироби фабричних закладів, і податок стягувався у вазі залежно від гатунку волокна й номера прядива за ставкою, яка змінювалася від 2,3% до 10,5% роздрібної ціни [56, 49].

Вказані акцизи дали бюджетові, скажімо 1927/1928 рр., такі суми [56, 49]:

1.	з напоїв.....	769,8 млн. руб.
2.	з цукру.....	280,7 млн. руб.
3.	з тютюнових виробів.....	165,3 млн. руб.
4.	з текстильних виробів.....	125,1 млн. руб.
5.	з нафтових продуктів.....	37,5 млн. руб.
6.	з чаю та кави.....	36,5 млн. руб.
7.	з сірників.....	30,0 млн. руб.
8.	з гумових галошів.....	20,4 млн. руб.
9.	з парфюмерії та косметичних виробів...	10,6 млн. руб.
10.	з солі.....	3,0 млн. руб.
11.	зі свічок.....	2,8 млн. руб.
12.	з цигаркових гільз і паперу.....	0,9 млн. руб.

У 1930 році внаслідок податкової реформи вищезазначені акцизи було скасовано і замінено податком з обороту. Взагалі ж роля акцизних надходжень мала в часи НЕПу тенденцію до зростання. Так, якщо у 1922/1923 бюджетний рік вони склали 103,0 млн. руб., то в 1927/1928 бюджетному році – 1 млрд. 482,6 млн. рублів [56, 50].

До реформи 1930 року в СРСР існували й *одноманітного роду оплати*, найважливішою з яких був гербовий збір. *Гербовий збір*, запроваджений Статутом про державний гербовий збір (Постанова ВУЦВК від 5 квітня 1922 р. [17]), був двох видів: простий та пропорційний і охоплював надзвичайно багато сторін господарського життя країни.

Проста оплата визначалася в твердих ставках за чотирма розрядами:

- I розряд – 1,65 руб. з документа.
- II розряд – 1,00 руб. “
- III розряд – 0,15 руб. “
- IV розряд – 0,06 руб. “

Розряд гербової оплати залежав від характеру документа.

За I-м розрядом оплачувалися: а) договори громадян з урядовими установами або між собою на невизначену суму; б) різного роду поручительства; в) документи щодо права на спадщину.

За II-м розрядом: а) прохання та заяви до урядових установ і відповідей на них; б) довіреності, засвідчені в урядових установах.

За III-м розрядом: а) хатні довіреності й доручення; б) набірні книжки на крам із роздрібних крамниць; в) свідоцтва на право перевозити речі, що оподатковуються акцизом.

За IV-м розрядом: а) розписки та квитанції, що їх видавалися про виконання угод; б) дублікати залізничних накладних.

Пропорційна гербова оплата стягувалася з документів, що носили характер матеріальної угоди між сторонами на визначену суму, і визначалася в певному відсотковому відношенні до цієї суми. Вона мала три розряди, а кожний розряд – звичайну й збільшену ставку.

Документами, що оплачувалися пропорційною гербовою оплатою, були:

- Угоди про перехід різного роду майна; ці угоди сплачувалися звичайною (першого розряду) оплатою; якщо ж перехід майна містив у собі передачу будівель, торговельних чи промислових підприємств, або у випадках заснування торговельних товариств, бралася збільшену оплату першого розряду; у випадку ж, коли угода мала меліораційну мету (наприклад торкалася аренди землі, щоб поліпшити її якість), поновлення зруйнованої будівлі тощо, то бралася знижену оплату.

- Боргові угоди підлягали оплаті другого розряду: звичайній оплаті – векселі, позичкові листи, боргові розписки; збільшеній – всі інші боргові документи.

- Оплату третього розряду зазвичай стягувалося з закладних (запродажних), з договорів на перевіз (коли одна з сторін – урядова установа), з договорів про купівлю та продаж з метою подальшого збуту або переробки (якщо ці договори складалося на біржі), з асекураційних угод.

- Збільшена оплата другого розряду збиралася з закладних, запродажних (в тому випадку, якщо вони відносилися до запродажу будівель чи торговельно-промислових підприємств), перевізочних договорів між приватними особами, договорів про перепродаж (якщо ці договори складалися не на біржах) тощо [56, 50-51].

Як видно з вищенаведеного, гербова оплата обіймала досить поважний спектр господарчо-побутового життя громадян. Широкий обсяг гербового збору фактично робив його не сплатою за послуги, які засвідчує держава третій особі (як то звичайно є чи має бути), а доводив його характер до рівня оподаткування обороту цінностей. Окремий же *податок на оборот цінностей* було запроваджено лише 14 вересня 1927 року, однак проіснував він тільки до 1928 року й був скасований через запровадження нового *Статуту про промисловий податок*.

Крім гербового збору, стягувалися також *судові оплати, канцелярські, збори* за різного роду посвідчення, довідки, папери, які видавалися приватним особам і організаціям за нотаріальні послуги, тощо. Існували ще й такі *оплати*: мисливська, за землевпорядні роботи, консульські, пробірні, цензурні, паспортні, за реєстрацію акційних товариств, за навчання у шкільних закладах.

У 1930 році було реформовано й систему оплат шляхом заміни їхнього різноманіття на єдину державну оплату.

Наведений нарис податкової системи СРСР (а, отже, й УСРР) за часів НЕПу засвідчує, що в цей період більшовицьке керівництво змушене було відмовитися від політики експериментування, якої раніш не знала світова фінансова практика. Податкова політика радянського уряду у своєму загалові пішла випробуваним шляхом, спираючись в основі своїй на досвід Російської імперії, але у її менш досконалому вигляді. Відмінно нових рис набуло лише оподаткування сільського господарства. Разом з тим слід зауважити, що відмінними від звичайних за тих часів у Європі були взаємостосунки держави з великою промисловістю та банковими закладами з огляду на командні методи економічного ладу СРСР. Крім того, цим командним методом

радянська влада спрямувала державну податкову політику на нівелювання прибутків населення, на гальмування приватно-господарчого напряму розвитку економіки і, відповідно, соціальної політики більшовизму, на запобігання можливості накопичення прибутків і власності та нищення приватного капіталу як такого.

Проте НЕП, як перехідний етап, все ж дав новоствореній державі (СРСР) шанс відновлення капіталістичних (чи приватновласницьких) відносин і покращання економіки країни. У цьому випадку більшовицькій партії довелося б відмовитися від втручання в економіку і соціально-господарських експериментів, що, безумовно, призвело б її до політичного самогубства.

НЕП сприяв піднесенню економіки країни і як тільки вона стабілізувалася, а продукція більшості галузей народного господарства досягла довоєнного (тобто до Першої світової війни) рівня, влада знову повернулася на попередній шлях кардинальних економічних і соціальних експериментів. Такий поворот призвів і до крутої зміни соціально-економічної структури СРСР, а відповідно до нового курсу партії слід було й змінити і фінансову політику держави, одним з виявів якої мала стати подальша податкова реформа 1930 року. Набирала обертів кривава доба сталінізму...

Висновки

Оглядаючись з відстані майже століття у далекі революційні та пореволюційні роки і оцінюючи фінансову політику українських урядів взагалі і податкову зокрема, сучасній людині (вченому і просто шанувальнику вітчизняної минувшини) слід розуміти всю складність і заплутаність тогочасної ситуації як в Україні, так і навколо неї; як якісно нову для того часу соціально-політичну обстановку не лише глобального обширу, а й на рівні трансформації (зламу) психології пересічної особи, так і небаченого на тоді руйнування сталих економічних моделей в поєднанні з абсолютним крахом грошового господарства. Всі ці чинники, крім того, були тісно переплетені між собою, взаємозалежними й взаємопов'язаними одне одного, де успіх чи неуспіх у певній сфері дзеркально відображався на решті закутків суспільного та державного організмів.

Діячі, провідники і урядовці Центральної Ради безумовно розуміли важливість і місце фінансів взагалі, і податків зокрема, в життєспроможності державного організму. Проте залишається питанням наскільки глибоко вони усвідомлювали стрижневість цієї проблеми і нагальність її вирішення, чи бачили вони певні (і не лише / не стільки політичні, але й адміністративні, економічні) шляхи розв'язання вузла проблем і протиріч, який зав'язувався десятиріччями царату й був туго затягнутий війною та революцією.

Потреби на відновлення країни зростали, але держава була розореною. Селяни й робітництво сплачувати податки припинили, а примусити їх знов вносити збори до скарбниці держава була не спроможною: по-перше через відсутність контрольованої силової адміністративної структури на місцях; по-друге – через те, що соціалістичні можновладці просто боялися це зробити, позаяк саме на робітництво, як на соціальну базу революції, і на селянство (яке до того ж було озброєне) прагла

обпертися нова влада, а отже від цих же селян вона й залежала. Обкладання заможних же верств не могло дати питомих відчутних надходжень хоча б з тієї причини, що були вони не чисельними і, крім того, через те, що промисловість та торгівля були зруйновані й самі потребували для відродження посиленої підтримки з боку держави, а великі маєткові господарства – розграбовані голотою.

За таких умов залишалося ні що інше як звернутися до монополій, що й спробувала зробити, але досить незграбно, через свою соціальну політику та відсутність адміністративно-владних структур по країні Центральна Рада. Цей процес був згодом налагоджений за гетьманату, але довести його до логічного завершення не вдалося через нетривке існування Української Держави. Як правило за умов державної дезорганізації, попри всі наукові упередження, певного значення набуває першочергове відтворення посередніх податків, чим, на відміну від уряду УНР, досить вміло скористався уряд П.Скоропадського.

Продаж землі селянам – теж міг стати одним з засобів отримання коштів, що лежали “за п’єсами”, і, водночас, стартером до відродження сільського господарства та дрібного промислу. Проте уряд Центральної Ради не міг вдатися до такого рішення, як і до обкладанням податком селянських земель, через проголошену свою популістську соціальну політику та засади III Універсалу, а уряд Гетьмана явно спізнився з парцеляцією латифундій.

Крім того, слід зауважити, що ситуацію з фінансами в Українській Народній Республіці заплутував й ускладнював власне сам підхід і стиль роботи людей від влади. Тут цілком слушною уявляється нам думка Л.Неманова, що підтверджується й нашими дослідженнями та відповідними спостереженнями, який небезпідставно зазначав: “Потрібно до того ж сказати, що ніякого податкового плану тай взагалі ніякого плану фінансової політики в уряді Центральної Ради не було. Він жив з дня у день, за рахунок коштів, що постачалися друкарським верстатом і навіть будь-якої правильної звітності про доходи та видатки за час існування уряду Ради не велося. Не було, тай й не могло бути за такого стану ні бюджету, ані бюджетової політики. Запроваджувалися окремі податки, відновлювалися минулі, але все це робилося

хаотично і випадково” [129, 157]. Дещо категорично, але загалом відповідає дійсності.

Аналізуючи дії керівництва УНР в податковій сфері, досліднику не важко помітити певну метаморфозу, що поволі опановувала державних мужів країни. Провідники Центральної Ради щиро сподівалися (а дехто й був глибоко переконаний) в те, що їхня “політика”, якимось чином сама собою вплине на податково-грошову ситуацію, натомість дуже скоро фінанси (чи, швидше, їхній стан) почали впливати, зумовлювати й скеровувати політику керівництва УНР. Нажаль уряд Центральної Ради став заручником грошового зашморгу, який її лідери власне самі й зав’язали, в тому числі значною мірою за допомогою безпорадності в царині податкової політики.

Прогресивні тенденції, рішення і практичні дії намітилися у справі відродження фінансового ринку країни, створенні та розбудови її податкової системи за час роботи гетьманських урядів. Поряд з цим були помітними й існуючі недоліки в цій нелегкій державотворчій праці, зокрема в дотриманні старих фінансово-економічних стереотипів провадження фінансово-податкових заходів, що очевидно зумовлювалися також присутністю об’єктивних та суб’єктивних складнощів як у внутрішньому, так і у зовнішньому положенні Української Держави [55].

Дозволимо собі взяти за основу висновки щодо роботи гетьманського уряду в грошовій сфері, які раніше були зроблені нами в монографії “Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П.Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)” [Київ, 2004. – 430 с.]. Так, наприклад, щодо податкової галузі, то тут фактично не було реформовано структури податкових зборів, яка існувала за часів царату та Тимчасового уряду. Зміни обмежилися лише збільшенням вже існувавших раніше ставок оподаткування. Одночасно зауважимо, що подібного збільшення вимагав сам стан української економіки, факт якого не міг негативно вплинути, скажімо на “стан кишень” підприємців чи пересічного громадянина, і який, натомість, передбачав зростання надходжень до скарбниці держави. Констатуючи подібні факти, не слід забувати, що на час установлення гетьманату фінансова і податкова системи в Україні

були в стані суцільної руйнації, як і її економічний організм, а сама Українська Держава на чолі з П.Скоропадським проіснувала лише сім з половиною місяців, що з історичного погляду є лише політичною миттю.

Разом з тим, досліджені документи і матеріали показали, що податкова політика гетьманського уряду провадилася енергійно, всебічно і, головне, у виваженому, планомірному руслі, не розділяючи в ньому інтереси держави від інтересів її громадян. Зваження її здобутків і втрат у цій сфері державної розбудови дають проте нам право зтверджувати, що була вона в своїй основі політикою здорового глузду і обмежених можливостей, зумовлених історичними обставинами; плодом консервативної фінансово-економічної думки її провідників, еволюція якої захлинувалася у розбурханому морі соціально-політичних потрясінь, викликаних війною та революційним буревієм, що кривавим виром прокотилися Україною і зруйнували не лише гетьманат, а й втопили згодом у нім і саму українську державність.

Одночасно щодо сфери урядової податкової політики мусимо визнати й наступне. За роки (1917-1918-й) діяльності, наприклад уряду УНР, у сфері потуг щодо створення податкової системи країни, так і не було надано якоїсь означеної й цілеспрямованої системності; проте впродовж чи не всього періоду існування політичного режиму, який уособлювала Центральна Рада, у цій галузі національного державотворення постійно була присутня саме “політика” і, нажаль, щонайменш фінансово-економічного гатунку, а здебільшого – партійного, класового, ідеологічного, кон'юктурного тощо.

Натомість в УСРР, від часів воєнного комунізму, крізь НЕП, аж до 1930-х років, в податковій політиці виразно виявляється домінування “системи”; системи податків не менш класового, проте тотального характеру, “системи”, що згодом поглине будь-яку політику, навіть податкову, в нормальному її розумінні. Система ця чим далі набуде ознак власне не системи податків, а загальної й всеохоплюючої тоталітарної системи, конструкторами якої були Ленін, Троцький і Дзержинський, а удосконалювачами Сталін, Каганович, Єжов та їхні маріонетки в надуманій республіці справжніх кайданів.

Джерела і література

1. А.В. Дневник обывателя // Архив русской революции: В 22 т. - М.: Терра: Политиздат, 1991. - Т.4. - С. 252-246.
2. Андріяшик М.Р. Структура керівних органів культури та мистецтва. 1917-1920. – К.: КДІТМ, 1999.
3. Вайнштейн А.Л. Обложение и платежи крестьянства // Основы финансовой системы Союза ССР. - М.: Госфиниздат, 1930.
4. Василько В. Микола Садовський та його театр. – К., 1962.
5. Великий Жовтень та громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987.
6. Вестник Финансов. - 1923. - № 28.
7. Винар Б. До питання україно-російських взаємин // Розбудова Держави (Торонто, Канада). - 1957. - Рік IX. - березень-квітень. - Ч. 21.
8. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. - грудень 1919 р.]). - Ч. I. Доба Української Центральної Ради. Період перший. Революційна організація державности й морально-правової влади. - Київ; - Відень: Дзвін, 1920. - Київ: Видавництво політичної літератури України, 1990.
9. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. - грудень 1919 р.]). - Ч. II. Доба Української Центральної Ради. Період другий. Організація юридично-правової влади. - Київ; - Відень: Дзвін, 1920. - Київ: Видавництво політичної літератури України, 1990.
10. Вісти ВЦВК Рад Робочих Селянських та Черноармейських депутатів (Харків). - 1920. - 23 вересня.
11. Вісти ВЦВК Рад Робочих Селянських та Червоноармейських депутатів (Харків). - 1921. - 29 березня.
12. Вісти ВЦВК Рад Робочих Селянських та Червоноармейських депутатів (Харків). – 1921. – 30 березня.
13. Вісти ВЦВК Рад Робочих Селянських та Червоноармейських депутатів (Харків). – 1921. – 16 червня.

14. Вісти ВЦВК Рад Робочих Селянських та Червоноармейських депутатів (Харків). – 1921. – 24 червня.

15. Вісти ВЦВК Рад Робочих Селянських та Червоноармейських депутатів (Харків). – 1921. – 8 жовтня.

16. Вісти ВЦВК Рад Робочих Селянських та Червоноармейських депутатів (Харків). – 1921. – 28 жовтня.

17. Вісти ВЦВК Рад Робочих Селянських та Червоноармейських депутатів (Харків). – 1922. – 14 травня.

18. Вісти ВЦВК Рад Робочих Селянських та Червоноармейських депутатів (Харків). – 1922. – 8 червня.

19. Вісти ВЦВК Рад Робочих Селянських та Червоноармейських депутатів (Харків). – 1922. – 29 вересня.

20. Вісти ВЦВК Рад Робочих Селянських та Червоноармейських депутатів (Харків). – 1922. – 21 грудня.

21. Вісти ВЦВК Рад Робочих Селянських та Червоноармейських депутатів (Харків). – 1923. – 5 січня.

22. Вісти ВЦВК Рад Робочих Селянських та Червоноармейських депутатів (Харків). – 1923. – 3 березня.

23. Вісти ВЦВК Рад Робочих Селянських та Червоноармейських депутатів (Харків). – 1923. – 28 березня.

24. Вісти з Української Центральної Ради. - 1917. - № 1. – 19 березня.

25. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – квітень.

26. Вісти з Української Центральної Ради. - 1917. - № 5. – травень.

27. Вісти з Української Центральної Ради. - 1917. - № 6. – травень.

28. Вісти з Української Центральної Ради. - 1917. - № 8. – травень.

29. Вісти з Української Центральної Ради. - 1917. - № 9. - травень.

30. Вісти з Української Центральної Ради. - 1917. - № 10. - червень.

31. Вісти з Української Центральної Ради. - 1917. - № 13. – липень.

32. Вісти з Української Центральної Ради. - 1917. - № 14. – серпень.

33. Вісти з Української Центральної Ради. - 1917. - № 15/16. - вересень.

34. Вісти з Української Центральної Ради. - 1917. - № 18. - листопад.

35. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. - № 22/23. – листопад.
36. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. - № 24. – грудень.
37. Вісти з Української Центральної Ради. – 1918. - № 24, 25. – січень.
38. Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – 1 грудня.
39. Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – 15 грудня.
40. Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – 21 грудня. - № 6.
41. Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1918. - 23 грудня. - № 7.
42. Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. - 1917 - № 9.
43. Вістник Державних Законів. - 1919. - Ч. 95. - Вип. VI.
44. Вістник Краєвого Комісаріату Української Народньої Республіки на Холмщину, Підляше й Полісся. – 1918. – 12 квітня.
45. Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 13 січня.
46. Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 30 січня.
47. Вістник Ради Народних Міністрів Української Народньої Республіки. - 1918. - № 20. - 16 квітня.
48. Вістник Ради Народних Міністрів Української Народньої Республіки. - 1918. - № 24. - 24 квітня.
49. Вітанович І. Історія Українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964.
50. Гай-Нижник П. Від імперіялізму царського до імперіялізму радянського // Розбудова держави.- 1997. - №5. - С. 43-45
51. Гай-Нижник П. П. Фінансові війни: Росія проти УНР (1917-1918 рр.)// Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва: Збірник наукових праць. - Кривий Ріг, 2004. - С. 168-184.
52. Гай-Нижник П. Податки в УСРР у період НЕПу // Вісник податкової служби України. - 2002. - липень-серпень. - С. 58-64.
53. Гай-Нижник П. Торгівельно-промислова політика уряду Української Держави Гетьмана П.Скоропадського 1918 року // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. -

Т.2. - К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1997. - С. 353-396.

54. Гай-Нижник П. Фінансова політика Української Центральної Ради (1917-1918) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. - Т.3. - К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1998. - С. 170-214.

55. Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня - 14 грудня 1918 р.). - К., 2004.

56. Гловінський Є. Фінанси У.С.С.Р. - Варшава: Український науковий інститут, 1938.

57. Гловінський Є. Фінанси України в роках 1917-1920 // Гловінський Є. Фінанси УССР. - Варшава: Український науковий інститут, 1938. - С. 10-57.

58. Гнатишак М. Державні гроші України 1917-1920 років. Ілюстрований історично-іконографічний нарис. - Клівленд: Український музей-архів, 1974.

59. Грушевський М. Велика хвиля // Нова Рада. - 1917. - 25 березня.

60. Грушевський М. Спомини // Київ. - 1989. - № 11. - С. 113-131.

61. Державний архів Харківської області. - Ф. 84, оп. 1, спр. 910, арк. 20.

62. Державний архів Харківської області, ф. 84, оп. 2, спр. 40, арк. 30.

63. Державний архів Харківської області. - Ф. 84, оп. 2, спр. 40, арк. 57.

64. Державний вістник. - 1918. - 10 травня.

65. Державний вістник. - 1918. - 31 травня.

66. Державний вістник. - 1918. - 7 червня.

67. Державний вістник. - 1918. - 16 червня.

68. Державний вістник. - 1918. - 5 липня.

69. Державний вістник. - 1918. - 11 липня.

70. Державний вістник. - 1918. - 29 липня.

71. Державний вістник. - 1918. - 13 серпня.

72. Державний вістник. - 1918. - 15 серпня.

73. Державний вістник. - 1918. - 3 вересня.

74. Державний вістник. - 1918. - 10 вересня.

75. Державний вістник. - 1918. - 5 жовтня.

76. Державний вістник. - 1918. - 13 жовтня.
77. Державний вістник. - 1918. - 16 жовтня.
78. Державний вістник. - 1918. - 31 жовтня.
79. Добриловський М. З історії господарської політики незалежної України (1919-1920 р.р.) // Збірник пам'яті Симона Петлюри. - Прага, 1930. - С. 149-165.
80. Добриловський М. Оподаткування селянських господарств на Радянській Україні // Записки Української Господарської Академії в Чесько-Словацькій Республіки. - 1937. - С. 3-4.
81. Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна (Відень). - 1921. - Кн. III. - Зб. V, VI. - С. 75-104.
82. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.: В 2-х т. - Т. 1. Доба Центральної Ради. - К.: Темпора, 2002.
83. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр.: В 2 т. - Т. 2. Українська гетьманська держава. - К.: Темпора, 2002.
84. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр.: В 2 т. - Т.2. Українська гетьманська держава. - Ужгород: Накладом Осипа Цюпки, 1930.
85. Дорошенко Д.И. Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. - М. - Л., 1930.
86. Закони. Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями. Про право на врожай 1918 року на території Української Держави. Про забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 року. - К.: Державний вісник, 1918.
87. Залесский К.А. Кто был кто в Первой мировой войне. - Москва: ООО "Издательство АСТ"; ООО "Издательство Астрель", 2003.
88. Золотарёв А. Из истории Центральной Украинской Рады (1917 год). - К., 1922.
89. Игреньев Г. Екатеринославские воспоминания // Архив русской революции: В 22 т. - М.: Terra: Полииздат, 1991. - Т.3. - С. 234-246.
90. Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. - 1918. - 18 серпня.
91. Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. - 1918. - 2 червня.
92. Известия ЦК КПСС. - 1989. - № 12.
93. Известия ЦК КПСС. - 1990. - № 2.
94. Известия. - 1918. - 15 травня.

95. Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. – 1918. – 28 (15) квітня. – С. 3-4.

96. Історія Української РСР. – Т.5. – К., 1977.

97. Кабачків І. Структура Державного бюджету на Україні й у Чехословацькій Республіці. Відбитка з II Наукового Збірника Українського Високого Педагогічного інституту ім. Драгоманова. - Прага, 1932.

98. Киркевич В. Київські адреси чехословацької державності // Дзеркало тижня. - 2004. - № 46. - 13 листопада. - С. 21.

99. Коваль Л. Михайло Туган-Барановський, життя і наукова діяльність // Хроніка 2000. Культура і наука світу: внесок України. – 2000. - Вип. 35-36. – Р. IX. – С. 332-365.

100. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР: Сб. документов и материалов. – К., 1962.

101. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій. 1918-1956. – К., 1958.

102. Конституція Української Народньої Республіки. – К., 1918.

103. Кухар І. Бюджетный "Титаник" // Столичные новости. - 1998. - № 28. - 21-28 липня. - С. 10-11.

104. Лебедева І. Неопубліковані протоколи засідань Генерального Секретаріату Центральної Ради // Студії з архівної справи та документознавства. - Т.8. - К.: Державний комітет архівів України; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; Європейський університет, 2002. - С. 215-221.

105. Лебідь-Юрчик Х. Бюджетное право. – Львів, 1927.

106. Лист Ніковського А.В. Чикаленку Є.Х. від 20 вересня 1917 р. // Пам'ять століть. – 1997. - № 5. – С. 39

107. Літературна Україна. - 1990. - 10 травня. - С. 5.

108. Мальцман Б.С. Все налоги. Законы, инструкции и циркуляры по всем обще-государственным и местным налогам, сборам и пошлинам (по 31 октября 1929 г.). – М.: Государственное финансовое издательство СССР, 1930.

109. Марголин А. Украина и политика Антанты // Революция на Украине по мемуарам белых. - Москва-Ленинград, 1930. - С. 359-392.

110. Марков А. П. Советский бюджет и народное хозяйство. - Берлин: Свободная Россия, 1924.

111. Мартос Б. Українська валюта 1917-1920 років // Мартос Б.,

Зозуля Я. Гроші Української Держави. – Мюнхен, 1972.

112. Мартос Б. Українська валюта 1917-1920 років // Наукові записки. - Мюнхен: Український техніко-господарський інститут, 1970. - С. 3-29.

113. Мельниченко В.Е. Был ли Раковский конфедералистом? // Вопросы истории КПСС. – 1989. - № 7. – С. 113.

114. Митниці Слобожанщини: Збірник архівних документів і матеріалів: 1660-1870-1992-2000 / Державна митна служба України. Східна регіональна митниця; Ред. рада: П.В.Пашко, В.В.Резнікова, Л.Є. Поліщук та ін.; Упоряд.: Л.П.Добреля, Л.М.Момот та ін. - Харків: Каравела, 2000.

115. Михайлов И.Д. Состояние железнодорожного транспорта // Народное хозяйство. - 1919. - № 5.

116. Могилянський Н.М. Трагедия Украины. (Из пережитого в Киеве в 1918 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых. - М. - Л., 1930. - С. 115-135.

117. На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660-1870-1992-2000. - Харків: Каравела, 2000.

118. Народное и государственное хозяйство в 1922/23 г. – М., 1924.

119. Народня воля. - 1917. - 17 червня.

120. Народня воля. – 1917. – 29 серпня.

121. Народня воля. – 1917. – 31 жовтня.

122. Народня воля. – 1917. – 12 грудня.

123. Народня воля. – 1917. – 14 грудня.

124. Народня воля. - 1917 – 16, 17, 20 грудня.

125. Народня воля. – 1918. – 22 січня.

126. Народня воля. – 1918. – 26 березня.

127. Народня воля. – 1918. – 7, 9 квітня.

128. Народня воля. – 1918. – 23 квітня.

129. Немановъ Л.М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 - 4 февраля 1919 г.). - К.: Культура и знание, 1919.

130. Нечай Н.В. Нариси з історії оподаткування. - К.: "Вісник податкової служби України", 2002.

131. Нова Рада. – 1917. – 7, 8, 9, 11 квітня.

132. Нова Рада. – 1917. – 15 квітня.

133. Нова Рада. - 1917. – 28 червня.

134. Нова Рада. - 1917. - 1 липня.

135. Нова Рада. – 1917. – 18 липня.

136. Нова Рада. - 1917. - 27 липня.

137. Нова Рада. – 1917. – 15 серпня.
138. Нова Рада. – 1917. – 24 вересня.
139. Нова Рада. – 1917. – 30 вересня.
140. Нова Рада. – 1917. – 3 листопада.
141. Нова Рада. – 1917. – 8 листопада.
142. Нова Рада. – 1917. – 17 грудня.
143. Нова Рада. – 1918. – 13 січня.
144. Нова Рада. – 1918. – 22 лютого.
145. Нова Рада. – 1918. – 24 лютого.
146. Нова Рада. – 1918. – 20 березня.
147. Нова Рада. – 1918. – 22 березня.
148. Нова Рада. – 1918. – 31 березня.
149. Основы финансовой системы Союза ССР. - М.: Госфиниздат, 1930.
150. Преображенский Е. Бумажные деньги в эпоху пролетарской диктатуры. - М.: Госиздат, 1920.
151. Пришляк Я. Шляхами кооперації – до економічного відродження України. – Монреаль-Стрий, 1994.
152. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збірник документів і матеріалів. – К., 1962.
153. Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. - Харків: Партвидав “Пролетар”, 1932.
154. Робітнича газета. – 1917. – 16 квітня.
155. Робітнича газета. - 1917. - 26 квітня.
156. Робітнича газета. – 1917. – 19 листопада.
157. Робітнича газета. – 1917. – 8 грудня.
158. Робітнича газета. – 1918. – 11 січня.
159. Робітнича газета. – 1918. – 15 березня.
160. Робітнича газета. – 1918. – 16 березня.
161. Робітнича газета. – 1918. – 26 березня.
162. Робітнича газета. – 1918. – 12 квітня.
163. Робітнича газета. – 1918. – 13 квітня.
164. Робітнича газета. – 1918. – 23 квітня.
165. Робітнича газета. – 1918. – 27 квітня.
166. Рыков А.И. Хозяйственное положение страны и выводы о дальнейшей работе // Рыков А.И. Избранные произведения. – М.: Экономика, 1990; Бухарин Н.И. Путь к социализму. Избранные произведения. – Новосибирск, 1990; Скрипник М.О. Вибрані твори.

– К., 1991.

167. Садовський В. Національна політика Совітів на Україні. - Варшава: Український науковий інститут, 1937.

168. Сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923.

169. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917-грудень 1918). - Київ-Філадельфія, 1995.

170. Слуцький О. Третій з'їзд КП(б)У. – К., 1958.

171. Смірнов Є. Сергій Шелухін. Життя і діяльність (до 130-річчя з дня народження) // Генеза. – 1994. - № 2. – С. 155-158.

172. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. - 1919 - № 2.

173. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1919. - № 1. – 14 января.

174. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. - 1919. - № 19. - 1-30 июня.

175. Советские Законы. – 1927. - № 25.

176. Советские Законы. – 1928. - № 28.

177. Советские Законы. – 1929. - № 48.

178. Современный Энциклопедический словарь. – М.: "Большая Российская Энциклопедия", 1997; ОСР Палек, 1998.

179. Солуха П. Договір з Москвою проти Гетьмана Павла Скоропадського. - Хутір діда Петра (США), 1973.

180. Социалистическая революция и финансы // Сборник к III Конгрессу Коммунистического Интернадиопала. - М.: НКФ, 1921.

181. Социалистическое строительство, 1933-1938. – К., 1939.

182. Старовойтенко І. Епістолярний діалог Є.Х.Чикаленка з А.В.Ніковським (1908-1921) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип.. 7. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С.316-336.

183. Сухов А. А. Экономическая география Украины. - Одеса: Госиздат Украины, 1924.

184. Трибуна. - 1918. - 27 грудня.

185. Туган-Барановський М. Політична економія. Курс популярний. - Київ: Видання Дніпровського Союзу споживчих спілок України, 1919. - К.: Наукова думка, 1994.

186. Україна: Статистичний довідник. – Харків, 1925.

187. Українська Центральна Рада у Києві // Вісти з Української Центральної Ради. - 1917. - №1. - 19 березня

188. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наукова думка, 1996.

189. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. 10 грудня 1917 р. - 29 квітня 1918 р. – К.: Наукова думка, 1997.

190. Український національно-визвольний рух. Березень - листопад 1917 року: Документи і матеріали. - Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003.

191. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. - Житомир: Житомирський вісник, 1992.

192. Харківський обласний державний архів, ф. 84, оп. 2, спр. 40, арк. 61. Обіжно. Митним установам [Урочиста обітниця митника Української Держави].

193. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. Т. 1. - Відень: Український Соціологічний Інститут, 1921.

194. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. Т. 2. - Відень: Український Соціологічний Інститут, 1921.

195. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917 – 1920 рр. – Ч. 2. – Прага, 1921.

196. Цапик С. Что бывает, когда не платят зарплату...// Гезета по-киевски. – 2004. - № 3. – 22-28 січня.

197. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 1, спр. 1, арк. 33-34 зв.

198. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 1, спр. 1, арк. 40-40 зв.

199. ЦДАВОВ України, ф. 1036, оп. 1, спр. 2, арк. 20.

200. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 1, спр. 7, арк. 8-10.

201. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 1, спр. 7, арк. 4-4 зв.

202. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 2, спр. 3, арк. 8-10.

203. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 16.

204. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 21.

205. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 29.

206. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 55-56 зв.

207. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 6.

208. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 60-61.

209. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 70-71.

210. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 72.

211. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 73-73 зв.

212. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 76-76 зв.

213. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, spr. 1, арк. 77.
214. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, spr. 1, арк. 93-93 зв.
215. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, spr. 1, арк. 94 зв.
216. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, spr. 1, арк. 95-95 зв.
217. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, spr. 1, арк. 101а зв.
218. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, spr. 1, арк. 102.
219. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, spr. 1, арк. 114.
220. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, spr. 1, арк. 115-115 зв.
221. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, spr. 1, арк. 119-122.
222. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, spr. 1, арк. 135-136 зв.
223. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 1, арк. 22-22 зв.
224. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 1, арк. 24.
225. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 1, арк. 24 зв.
- 225 а. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 2, арк. 22.
226. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 2, арк. 25-28 зв.
227. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 3, арк. 1.
228. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 4, арк. 63-64.
229. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 7, арк. 19-21.
230. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 7, арк. 27-28 зв.
231. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 7, арк. 31-32 зв.
232. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 7, арк. 73-75 зв.
233. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 7, арк. 79-81.
234. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 10, арк. 5-5 зв.
235. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 15, арк. 18-20.
236. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 17, арк. 45 зв.
237. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 17, арк. 84.
238. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 17, арк. 93.
239. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 24 а, арк. 11-12 зв.
240. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 24 а, арк. 1-4.
241. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 24 а, арк. 15-16 зв.
242. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 24 а, арк. 23-27.
243. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 24 а, арк. 30-31 зв.
244. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 24 а, арк. 6.
245. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 24, арк. 1 а - 3.
246. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 28, арк. 1-49.
247. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 32, арк. 2-2 зв.
248. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 32, арк. 57-57 зв.
249. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 32, арк. 221.
250. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 32, арк. 306-307.
251. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, spr. 51, арк. 2-2 зв.

- 252. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 51, арк. 3-4.
- 253. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 52, арк. 2-3.
- 254. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 52, арк. 4-7.
- 255. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 110, арк. 1-1 зв.
- 256. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 116, арк. 1-3.
- 257. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 123, арк. 5-6.
- 258. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 123, арк. 7-8.
- 259. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 125 а, арк. 1-2 зв.
- 260. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 125 а, арк. 16-17 зв.
- 261. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 125 а, арк. 18-19.
- 262. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 130, арк. 1 зв.-2 зв.
- 263. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 130, арк. 1.
- 264. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 130, арк. 1-1 зв.
- 265. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 130, арк. 2 зв.
- 266. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 130, арк. 4-4 зв.
- 267. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 134, арк. 1-1 зв.
- 268. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 134, арк. 2-2 зв.
- 269. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 134, арк. 4.
- 270. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 134, арк. 5-6.
- 271. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 136, арк. 49 зв.
- 272. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 146, арк. 1.
- 273. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 152, арк. 1.
- 274. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 152, арк. 4-4 зв.
- 275. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 157, арк. 1-1 зв.
- 276. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 157, арк. 4.
- 277. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 173, арк. 1-2.
- 278. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 175, арк. 1.
- 279. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 175, арк. 4-5.
- 280. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 178, арк. 1.
- 281. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 184, арк. 2.
- 282. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 188, арк. 3 зв.
- 283. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 195, арк. 2-3.
- 284. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 195, арк. 6-8.
- 285. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 204, арк. 1.
- 286. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 204, арк. 3.
- 287. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 227, арк. 4.
- 288. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 227, арк. 7.
- 289. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 231, арк. 2.
- 290. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 231, арк. 3-3 зв.
- 291. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 300, арк. 3 зв.

292. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 2, спр. 16, арк. 7-8 зв.
293. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 2, спр. 17, арк. 15.
294. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 2, спр. 18, арк. 1.
295. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 2, спр. 18, арк. 14-15.
296. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 2, арк. 22.
297. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 5, арк. 10-11
298. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 13, арк. 108-108 зв.
299. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 13, арк. 109-109 зв.
300. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 13, арк. 111-111 зв.
301. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 13, арк. 114.
302. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 16, арк. 12 зв.
303. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 16, арк. 14-16 зв.
304. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 16, арк. 7-8.
305. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 16, арк. 9 зв.
306. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 18, арк. 24-24 зв.
307. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 26, арк. 12 зв.
308. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 26, арк. 12-12 зв.
309. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 26, арк. 12 зв. – 13.
310. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 26, арк. 13.
311. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 26, арк. 13 зв.
312. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 26, арк. 16-18.
313. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 32, арк. 25-25 зв.
314. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 32, арк. 26.
315. ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 32, арк. 29.
316. ЦДАВОВ України, ф. 1509, оп. 5, спр. 6, арк. 11.
317. ЦДАВОВ України, ф. 1509, оп. 5, спр. 8, арк. 82-82 зв.
318. ЦДАВОВ України, ф. 1509, оп. 5, спр. 8, арк. 83-83 зв.
319. ЦДАВОВ України, ф. 2592, оп. 1, спр. 2, арк. 48 зв.-49.
320. ЦДАВОВ України, ф. 2592, оп. 1, спр. 2, арк. 51-51 зв.
321. ЦДАВОВ України, ф. 2592, оп. 1, спр. 2, арк. 54
322. ЦДАВОВ України, ф. 2592, оп. 1, спр. 2, арк. 89-90.
323. ЦДАВОВ України, ф. 2592, оп. 1, спр. 2, арк. 91-92.
324. ЦДАВОВ України, ф. 2592, оп. 1, спр. 2, арк. 93-93 зв.
325. ЦДАВОВ України, ф. 2592, оп. 1, спр. 2, арк. 96-96 зв.
326. ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 2, арк. 89-90.
327. ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 5, арк. 11-11 зв.
328. ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 5, арк. 25 зв.
329. ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 5, арк. 25.
330. ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 5, арк. 25-25 зв.
331. ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 5, арк. 26.

332. ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 5, арк. 46-47.
333. ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 5, арк. 56-56 зв.
334. ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 5, арк. 59-59 зв.
335. ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 7.
336. ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 13-13 зв.
337. ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 15-16 зв.
338. ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 24-25.
339. ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 40-41.
340. ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 47-48.
341. ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 49-50 зв.
342. ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 75-77.
343. ЦДАВОВ України, ф. 3695, оп. 1, спр. 208, арк. 149.
344. ЦДАВОВ України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 2-3.
345. Шепель Л.Ф. Проблема спеціалістів в контексті соціально-економічної ситуації в УСРР на початку 1920-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. - Вип. 6. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. - С. 225-233.
346. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна // Генеза. - 1997. - № 1 (5). - С. 74-101.
347. Шмелёв К.Ф. Финансы в период гражданской войны // Основы финансовой системы Союза ССР. - М.: Госфиниздат, 1930.
348. Яневський Д. Перші кроки до національної державності (березень – квітень 1917 р.) // Пам'ятки України. – 1990. - № 3. – С. 2-9.
349. 1917 год на Киевщине: Хроника событий. – К., 1928.
350. Baillie I. Ukraine: The Shagiv Issues. – Bristol, 1963.
351. Elmer G. Glanz und Untergang der Lufthansa. Das ukrainische Abenteuer. Die fliegende Kasse // Frankfurter Illustrierte. – 1952. – P. 13-14.
352. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. – Band I. – Philadelphia, 1966.
353. Henru Cley. Economics for the General Reader. - New-York: The Macmillan Companu, 1925.
354. Holubnychy V. Ukraine. Finance // Encyclopaedia (Toronto). – Vol. 2. – 1971. – P. 952-978.
355. Tournier G. Les timbres-monnaies-Ukraine. L'Echo de la Timbrologie. – Amiens, 1930.

Показчик імен

Абрамович Леонід Іванович (1886 - ?) – громадський, політичний і державний діяч. 1917 – 1918 рр. – член Житомирського окружного суду. З 15 вересня 1917 р. – директор адміністративно-політичного відділу, а з 18 вересня 1917 р. – товариш генерального секретаря внутрішніх справ в уряді Центральної Ради. За Директорії – радник Міністерства внутрішніх справ УНР.

Андреев П. – урядовий діяч, за гетьманату 1918 року – виконуючий обов'язки директора Департаменту митних зборів Міністерства фінансів Української Держави.

Антонович Дмитро Володимирович (1877-1945) – громадський, культурний, політичний і державний діяч, мистецтвознавець, професор. Син українського історика В.Антоновича. Один з засновників і лідерів (1900-1905 рр.) Революційної Української партії (РУП), з 1905 р. – УСДРП. Редактор революційних видань “Гасло”, “Селянин” (Чернівці, 1902-1903), “Воля” (Харків, 1905). З 1912 р. – викладач історії мистецтв в приватних драматичних школах Києва. В період Першої світової війни – уповноважений Всеросійського земського союзу. В першій половині березня 1917 р. увійшов до Виконавчого гебернського комітету Київщини.

З 7 березня 1917 р. – товариш голови Центральної Ради та голова її маніфестаційної комісії. Голова Українського віча в Києві 19 березня 1917 р. В травні 1917 р. увійшов до президії (комітету) товариства “Український Національний театр”. Виступив із реферативною доповіддю на Всеукраїнському робітничому з'їзді в Києві 21 липня 1917 р. У вересні 1917 р. – обраний товаришем голови Київської міської думи. В жовтні 1917 р., за дорученням Центральної Ради, вів переговори з командуванням Чорноморського флоту про українізацію флоту. В листопаді 1917 р. призначений Центральною Радою емісаром в м.Одесу. 21 листопада 1917 р. – 30 січня 1918 р. – генеральний секретар (згодом народний міністр) морських справ УНР в уряді

В.Винниченка. 30 січня – 29 квітня 1918 р. – народний міністр морських справ УНР в уряді В.Голубовича. 18 січня 1918 р. подав на затвердження Малої Ради проект українського морського прапора, вироблений Українською Морською Радою. За гетьманату П.Скоропадського 1918 р. – член (від Міністерства освіти та мистецтва) Комісії Експедиції заготовок державних паперів при Міністерстві фінансів Української Держави по розгляду проектів державних паперів України. В липні 1918 р. мав бути відряджений до Стокгольму призначеним на посаду генерального консула Української Держави у Швеції. Член опозиційного Українського Національного Союзу (УНС), делегат УНС (поряд з Г.Сидоренком) в Яссах на конгресі представників країн Антанти (листопад 1918 р.). З 26 грудня 1918 р. недовгий час народний міністр мистецтв в уряді В.Чеховського. Голова дипломатичної місії УНР у Римі. Один з фундаторів, ректор і професор Українського вільного університету у Відні та Празі. 1925-1945 рр. – директор Музею визвольної боротьби України у Празі.

Афанасьєв Георгій Омелянович (1848, м. Уфа, Башкірія, Росія – 1925, м. Белград) – громадський і державний діяч, професор всесвітньої історії. Народився 1848 р. в в Уфі (Башкірія, Росія). Закінчив Одеський університет, але через “політичну неблагонадійність” змушений був покинути викладацьку (приват-доцент) діяльність. Директор Товариства взаємного кредиту, пізніше став управляючим контори Государственного банку в Києві. Входив до складу правління Південно-Західної Російської експортної палати. Один з співзасновників у Києві Вищих комерційних курсів (відкрилися у 1906 р.), які 1908 р. були перетворені на Комерційний інститут. Тимчасовий комісар Генерального секретаріату УНР при Київській казенній палаті, в.о. директора кредитового відділу. 3 листопада 1917 р. був призначений тимчасовим комісаром Генерального секретаріату при Київській Казенній палаті, 4 листопада 1917 р., в зв’язку з щойно прийнятим рішенням припинити висилку до центральних (всеросійських) установ капіталів удільного відомства, отримав також посаду урядового комісара при Київській удільній окрузі.

Згідно чуток, які виникли в Києві після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. мав посісти посаду державного контролера в уряді М.Василенка, яку він й посів в уряді

Ф.Лизогуба. 3 травня – 14 листопада 1918 р. – державний контролер Української Держави. Один з авторів т.зв. “записки дев’яти” міністрів (від 17 жовтня 1918 р.), яка призвела до кризи в уряді Ф.Лизогуба і змін у зовнішньополітичному курсі України. 14 листопада – 14 грудня 1918 р. – міністр закордонних справ Української Держави в уряді С.Гербеля. Ініціатор скликання в Києві наради антибільшовицьких урядів для вироблення спільних дій проти них. Антантофіл. 22 листопада 1918 р. видав по телеграфу наказ, в якому зазначив, що держави Антанти підтримують гетьманську владу і нададуть їй військову допомогу. Відомий своїми науковими та публіцистичними працями з західноєвропейської історії. Помер 1925 р. в Білгороді.

Афанасьєв Самійло – державний діяч. Грудень 1917 р. – квітень 1918 р. – директор Загальної канцелярії Генерального секретарства фінансів, Народного Міністерства фінансів УНР. За гетьманату П.Скоропадського – директор Департаменту Загальної канцелярії Міністерства фінансів Української Держави (до 17 липня 1918 р.).

Барановський Христовор Антонович (19 грудня 1874, с.Немирівці, Бердичівський повіт, Київщина – 7 травня 1941, м.Сан-Пабло, Бразилія) – громадський і державний діяч, один із лідерів українського кооперативного руху. Народився 1874 р. в селянській родині на Київщині. Незважаючи на відсутність середньої та вищої освіти, завдяки своїм здібностям висунувся як талановитий фінансист українського кооперативного руху. Вважався одним з кращих знавців кооперативної справи. 1907-1917 рр. – директор, голова правління (1911-1917 рр.) Союзбанку в Києві. Редактор журналу Союз банку “Комашня” (органу кредитових кооперативів). 3 березня 1917 р. – член Виконавчого губернського комітету Київщини. 1917 р. – голова управи Українського народного кооперативного банку (Українбанку).

17-28 березня 1917 р. – голова Першого губерніяльного кооперативного з’їзду Київщини, який перетворився в першу прилюдну українську маніфестацію. Делегований до Центральної Ради кооперативними організаціями України. Член Комітету (виконавчого органу) Центральної Ради, що пізніше отримав назву “Мала Рада”. У травні 1917 р. – член делегації на переговорах з Тимчасовим урядом Росії щодо автономії України.

Член Виконавчого губернського комітету Київщини. У червні-липні 1917 р. – генеральний секретар фінансів УНР. В липні 1917 р. разом з В.Винниченком та М.Рафесом представляв на переговорах з Тимчасовим урядом у Петрограді вироблену Центральною Радою Конституцію автономного устрою України під назвою “Статут вищого управління України”. По від’їзді В.Винниченка та М.Рафеса скликав Нараду з комісарами українських губерній М.Суковкіним (Київщина), А.Вязловим (Волинь), А.Лівицьким (Полтавщина), М.Іскрицьким (Чернігівщина), М.Страдомського (місто Київ) та Д.Дорошенком (край Галичина та Буковина), яка подала до Центральної Ради пораду прийняти до виконання “Тимчасову Інструкцію для Генерального Секретаріату Тимчасового правительства на Україні”, вироблену 17 серпня 1917 р. З 25 березня 1918 р. – член спільної торговельно-економічної комісії (з української сторони) між УНР та Центральними державами, передбаченої умовами Берестейського договору. Член україно-німецько-австрійської фінансової комісії про встановлення розрахункових валютних курсів між УНР і Німеччиною та Австро-Угорщиною (березень-квітень 1918 р.).

За гетьманату П.Скоропадського у 1918 р. – член Фінансового комітету (з 10 травня 1918 р.); член фінансової комісії по виробленні фінансової угоди між Українською Державою, Німеччиною та Австро-Угорщиною, що була заключена 15 травня 1918 р.; член делегації Української Держави на мирових переговорах з РСФРР. Один з підписантів тексту Договору про припинення ворожих дій і відновлення залізничної комунікації між Українською Державою та РСФРР від 12 червня 1918 року. 1919 р. – директор Українбанку, радник Центрального Українського сільськогосподарського союзу і Всеукраїнського кооперативного страхового союзу. 1920 р. – міністр фінансів УНР в уряді В.Прокоповича. Емігрував до Німеччини, а згодом до Бразилії, де й помер 5 травня 1941 р. у Сан-Пабло (Сан-Пауло).

Белецький А.Ф. – скарбник Харківської митниці.

Бернацький Володимир Агафонович – один з претендентів на посаду міністра фінансів Української Держави в квітні-травні 1918 р.; член-оцінник (з 1 вересня 1918 р.) Полтавського відділу Державного Земельного банку.

Бертело, Бертло (Berthelot) Анрі-Мамміас (7 грудня 1861, Форс – 1931, Париж) – французький дивізійний генерал (1915). Закінчив Сен-Сірську військову школу (1883) та Академію Генштабу. З 1907 р. служив у Генштабі, з 1913 р. – помічник начальника французького Генштабу. Згодом – командувач 53 дивізією та 32 корпусом під Верденом. У вересні 1916 р. відбув на чолі військової місії до Румунії. З 5 серпня по 7 жовтня 1918 р. командував 5 армією в Шампані. З липня по жовтень 1918 р. – командуючий Дунайською армією. Противник української державності. В листопаді 1918 р. підписав з представником російських білих збройних формувань генералом Д.Щербочьовим Бухарестську угоду, за якою від імені французького командування зобов'язувався виставити на півдні Росії (малося на увазі й південь України) до 12 франко-грецьких дивізій. Ці обіцянки виконані не були. В 1919 р. – командувач військами союзників (Антанти) на Півдні Росії. В лютому 1919 р. був головою дипломатичної місії країн Антанти в ЗО УНР. 28 лютого 1919 р. запропонував неприйнятну для ЗО УНР демаркаційну лінію між УГА і польською армією, за якою Львів та Дрогобич залишалися Польщі. В грудні 1919 р. призначений військовим губернатором Страсбурга. Наприкінці 1920-х рр. командував армійським корпусом у Франції. Член Вищої військової ради.

Бойко Василь Сидорович (1892 – 1938) – громадський і політичний діяч, вчений-літературознавець. Закінчив Київський університет св. Володимира (1917). У 1917 р. – член Головної студентської ради і виконавчого губернського комітету Київщини. Член ЦК УПСФ. Від УПСФ делегований в Центральну Раду і Малу Раду. В квітні 1917 р. на Українському Національному Конгресі обраний секретарем Виконавчого комітету (Малої Ради) ЦР. Член комісії ЦР для розробки проекту статуту автономії України. Член Головної комісії в справах виборів до Українських Установчих зборів, редактор “Вістей Головної комісії”. У 1918 р. відійшов від політичної діяльності.

Борн – німецький урядовий радник, доктор. За гетьманату П.Скоропадського – член (від Бромберзької залізниці) змішаної україно-німецької комісії з питань залізнично-шляхової тарифної угоди, яка розпочала роботу у Києві 27 травня 1918 р.

Бронштейн (Троцький) Лейба (Лев) Давідовіч (1879 – 1940) – російський і радянський політичний та державний діяч, один з лідерів російської соціал-демократії. На VI з'їзді РСДРП (б) був прийнятий до партії більшовиків, обраний почесним головою з'їзду і членом ЦК, у складі якого перебував до 1927 р. З вересня 1917 р. голова Петроградської ради робітничих депутатів, відіграв керівну роль у підготовці і проведенні Жовтневого перевороту. Один з творців Червоної армії, голова Реввоєнради. 1917 – 1924 рр. – народний комісар іноземних справ, наркомвоєнмор і голова Реввійськради республіки. 1919 – 1926 рр. – член Політбюро ЦК РКП(б). Учасник внутрішньопартійних опозицій. Висланий 1927 р. з Росії в Алма-Ату після перемоги Й.В.Сталіна у внутрішньопартійній боротьбі, а згодом (1929) й з країни. Був забитий за наказом Й.Сталіна у Мексиці.

Бубнов Андрій (1884 – 1940) – російський і радянський політичний та державний діяч. З 1903 р. член РСДРП. В 1917 р. – член Московського обласного бюро РСДРП (б), член ЦК РСДРП (б), член Політбюро та Військово-революційного партійного центру по підготовці Жовтневого перевороту в Петрограді. В 1918 р. – член Народного секретаріату УСРР (березень – квітень), голова Всеукраїнського Центрального військово-революційного комітету (липень – вересень). В 1919 р. – голова Київського обласного ревкому, голова Ради робітничих депутатів, член Реввійськради Українського фронту (квітень – червень), 14-тої армії (червень – листопад), начальник політвідділу Лівобережної групи військ (листопад – грудень), член Політбюро ЦК КП(б)У (з березня), член За фронтового бюро ЦК КП(б)У (липень – грудень). З 1920 р. – в Москві. Розстріляний НКВС СРСР.

Бутенко Борис Аполонівич (? – 1926) – громадсько-політичний, державний діяч. Інженер шляхів сполучення. Родом з Херсонщини. Був будівничим і директором Подільської залізниці. Член підпільної “Української Народної Громади” (“Української Громади”), що здійснила 29 квітня 1918 р. гетьманський переворот. За гетьманату П.Скоропадського 1918 р. – міністр шляхів (3 травня – 14 листопада) Української Держави. Вважався соціалістами ворогом української державності, однак виявив себе “найбільш ярим прибічником українізації і в своєму відомстві проводив її з винятковою стрімкістю” (Киевская мысль. – 1918.

234

- № 193). В уряді Ф.Лизогуба належав до до групи міністрів, яка зорганізувалася приватно для підтримки і твердого проведення національного курсу (Бутенко, Дорошенко, Кістяківський, Любинський і Рогоза). Мав репутацію палкого прихильника українізації (напр. Створив особливу комісію з вироблення української технічної термінології для залізниць). Під його керівництвом до середини 1918 р. було відновлено нормальне функціонування шляхів сполучення в державі. Емігрував до Австрії. Помер 1926 р. в еміграції.

Вальдштеттен (Waldschtetten) – генерал-майор австро-угорської служби, повноважний представник Головного командування австро-угорською армією при уряді України (1918).

Варун-Секрет Сергій Тимофійович – державний діяч, поміщик з Херсонщини. До революції – голова Губернської Земської управи на Херсонщині і член Государственной Думи Росії. За гетьманату П.Скоропадського 1918 року – товариш міністра внутрішніх справ.

Василенко Микола Прокопович (1866-1935) – державний, політичний, громадський і педагогічний діяч, науковець-історик, публіцист. Народився 1866 р. в с.Османі Глухівського повіту на Чернігівщині. Закінчив філологічний факультет університету в Дерті (Дорпаті), історик права. Член “Старої Громади” і ТУПу, співредактор журналу “Киевская старина”, редактор (1905 р.) прогресивної українофільської газети “Киевские отклики”, редактор “Записок Украинского научного общества”. Був засуджений до однорічного ув’язнення, після чого склав іспити за юридичний факультет Одеського університету. 1909 р. – приват-доцент Університету Св.Володимира в Києві. З 1910 р. – член партії кадетів. З 1911 р. – дійсний член Наукового товариства ім.Т.Шевченка у Львові.

У квітні 1917 р. призначений Тимчасовим урядом куратором Київської шкільної округи, в травні – затверджений товаришем міністра освіти Тимчасового уряду. Після гетьманського перевороту – тимчасово голова Ради Міністрів (30 квітня – 10 травня 1918 р.), міністр народної освіти (2 травня – 21 червня 1918 р.), одночасно (з 3 до 20 травня 1918 р.) товариш виконуючого обов’язки міністра закордонних справ і віровизнань, міністр освіти та мистецтва (21 червня – 24 жовтня 1918 р.).

Української Держави. Один з авторів т.зв. “записки дев’яти” міністрів (від 17 жовтня 1918 р.), яка призвела до кризи в уряді Ф.Лизогуба і змін у зовнішньополітичному курсі України. Голова Державного Сенату Української Держави. Один з фундаторів Української Академії наук (1918 р.).

В 1920 р. – академік ВУАН, 18 липня 1921 р. обраний її президентом, але не затверджений радянським урядом. Голова Соціально-економічного відділу ВУАН. У 1923 р. репресований в справі “Центру дій”, 1925 р. – амністований.

Васильєв – генерал російської служби, георгієвський кавалер. За гетьманату 1918 р. – командуючий Окремим корпусом кордонної охорони.

Веселовський Сергій Феофанович (бл. 1878 - ?) – громадський і політичний діяч, інженер, економіст. Син священника з Поділля. По закінченні київської політехніки служив в одній з промислових установ. Один з засновників Центральної Ради. З червня 1917 р. – член президії ЦР, голова агітаційної комісії і товариш голови ЦР. Член ЦК УСДРП, представником якої був в ЦР та її Комітеті. Очолював “Центросахар”. Був претендентом на посаду міністра фінансів уряді автономної України, який намагався сформував Д.Дорошенко. У 1918 р. – Генеральний консул Української Держави в РСФРР. З 1918 р. – викладав у вузах Києва. Репресований органами радянської влади в 1930-ті рр., відбувши ув’язнення емігрував. Подальша доля невідома.

Винниченко Володимир Кирилович (16 липня 1880 – 6 березня 1951) – політичний і державний діяч, письменник. Навчався на юридичному факультеті Київського університету. У 1903 р. був виключений з університету за революційну діяльність, трічі тікав з ув’язнення. Член РУП, ТУП, один з організаторів і керівників УСДРП (1905 р.), редактор партійного органу “Боротьба”. За революційну діяльність переслідувався царською адміністрацією. У 1906-1914 рр. був змушений жити в еміграції, звідки нелегально приїздив до Росії. Під час I світової війни нелегально жив у Москві, співробітничав у журналі “Украинская жизнь”.

В березні 1917 р. повернувся до Києва. В квітні 1917 р. обраний головою УСДРП, очолив редакцію “Робітничої газети”. Член

Центральної і Малої Ради, заступник голови Центральної Ради (обраний на Українському Національному конгресі). Керував роботою Національного конгресу, Першого і Другого Всеукраїнських військових з'їздів, Всеукраїнського робітничого і селянського з'їздів. Очолював делегації Центральної Ради на переговорах з Тимчасовим урядом Росії.

Голова делегації ЦР та Українського Військового комітету до російського Тимчасового уряду в травні 1917 р. Перший голова Генерального секретаріату і генеральний секретар внутрішніх справ (з 15 червня 1917 р.). Один з авторів універсалів Центральної Ради, багатьох її законодавчих актів і декларацій. 9 січня 1918 р. пішов у відставку. Під час гетьманату (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) з 18 вересня очолював опозиційний Український Національний союз (УНС), був одним з організаторів і керівників повстання проти Гетьмана П.Скоропадського. Голова Директорії (14 листопада 1918 р. – 10 лютого 1919 р.). У лютому 1919 р. емігрував до Відня, де згодом організував Закордонну групу українських комуністів (згодом – Українська Комуністична партія). Після невдалої спроби у травні – вересні 1920 р. налагодити співробітництво з радянською владою, виїхав за кордон. Під час перебування в Радянській Україні був призначений заступником голови РНК УСРР, але не знайшовши остаточного порозуміння з більшовицьким керівництвом знову виїхав за кордон. В еміграції відійшов від політичного життя. Під час окупації нацистами Франції ув'язнювався в концтаборі. Автор багатьох картин, художніх творів і публіцистичних праць.

Виноградов Володимир Миколаєвич – член російської Государственной Думи; Постановою Тимчасового комітету членів Государственной Думи від 28 лютого 1917 р. призначений комісаром Департаменту митних зборів Міністерства фінансів Росії. За гетьманату 1918 р. – член-оцінник (з 1 вересня 1918 р.) Волинського відділу Державного Земельного банку.

Вишнеградський – банківський діяч.

Вишоватий – За гетьманату П.Скоропадського член від Міністерства торгу і промисловості Української Держави змішаної українсько-німецької комісії з питань залізнично-шляхової тарифної угоди, яка розпочала роботу у Києві 27 травня 1918 р.

Відфельдт (Widfeldt) – німецький економіст, один з директорів концерну Круппа. За гетьманату П.Скоропадського – член (від німецької делегації) спеціальної комісії з вироблення нового економічного договору України з Центральними державами, який й було заключено 10 вересня 1918 року (підписав “Протокол економічного договору між Українською Державою з одної, а Німеччиною і Австро-Угорщиною з другої сторони на господарський 1918/1919 рік”, один з підписувачів: Прилоги 2. “Згоди про встановлення Української Продовольчої Ради”; Прилоги 3. “Згоди щодо інших споживчих припасів (з прилогами а до з)”, додатків і підприлог до неї; Прилоги 7. “Угоди про упорядкування комінікації (дорожніх зносин)”; Прилоги 8. “Угоди про перевіз товарів”; Прилоги 10 “Угоди про мито”). За словами П.Скоропадського, який його добре знав, “був добре орієнтований у наших справах”.

Вільгельм II, Фрідріх-Вільгельм-Віктор-Альберт фон Гогенцоллерн (Friedrich-Wilhelm-Victor-Albert von Hohenzollern (27 січня 1859, Берлін – 4 червня 1941, Доорн, провінція Утрехт, Нідерланди) – останній Імператор (Кайзер) Німеччини, король Прусії (1888-1918). Син німецького імператора Фрідріха III та англійської принцеси Вікторії. 1869 р. отримав чин лейтенанта 1-го гвардійського піхотного полку. У 1870-1877 рр. навчався в гімназії в Кассель-Вільгельмсхьофі, протягом 1877-1879 рр. вивчав право та державні науки в Берлінському університеті; відбував стажування в різних гвардійських частинах і міністерствах. З 1885 р. командував 1-го гвардійського артилерійського полку, з 1888 – 2-ї гвардійської піхотної бригади.

Після смерті свого діда імператора Вільгельма I (9 березня 1888) оголошений спадкоємцем престолу і кронпринцем. По смерті батька 15 червня 1888 р. вступив на престол. В перші роки правління реформував робітниче законодавство. 18 березня 1890 р. позбавив посади рейхсканцлера князя О. фон Бісмарка й зосередив в своїх руках усю повноту влади. Проводив політику абсолютизму. Прагнув встановити німецьку гегемонію в Європі, на Балканах та над Туреччиною. Згодом взяв курс на мілітаризацію країни. Успішно й короткий термін провів підготовку до воєнних дій, випередивши імовірного супротивника. Один з винуватців розпалення Першої світової війни. Здійснював жорсткий тиск на австрійського імператора

та уряд Австро-Угорщини, сприяв заняттю ними непоступливої позиції під час Липневої кризи 1914 р., що передувала війні.

З початком Першої світової війни прийняв на себе звання Верховного головнокомандуючого німецької армії та ВМФ. Однак фактичне керівництво воєнними операціями покладалося на начальника Польового Генштабу (Г. фон Мольтке, Е. фон Фалькенгайн, П. фон Гінденбург). За вказівкою Вільгельма II при плануванні воєнних дій було значно послаблено Західний фронт. В перший період війни постійно втручався в дії начальника штабу; його розпорядження стали однією з причин невдач німецької армії на Марні. 12 травня 1915 р. нагородив себе орденом Pour le Merite з дубовими гіллям. Після призначення 29 серпня 1916 р. начальником штабу генерал-фельдмаршала Гінденбурга фактично відсторонений від командування. Зі зростанням впливу Гінденбурга фактично втрачав контроль над ситуацією в країні, практично передавши всю владу до рук фельдмаршала.

Прихильник створення української державності. В червні 1918 р. телеграмою на ім'я Гетьмана П.Скоропадського висловив співчуття з приводу Звіринецької трагедії в Києві. Запросив голову Української Держави з офіційним візитом до Німеччини, яку П.Скоропадський здійснив з 4 по 15 вересня 1918 р. 5 вересня 1918 р. Імператор особисто приймав Гетьмана всієї України у замку Вільгельмсгоє поблизу Касселя. Під час побачення Вільгельм II вручив П.Скоропадському великий хрест ордена Червоного Орла. Тоді ж відбувся офіційний сніданок, під час якого Імператор і Гетьман обмінялися тостами. Після сніданку між Вільгельмом II і П.Скоропадським відбулася довготривала особиста розмова. Українська Держава отримала можливість сформувати власну армію і перебрати під свій контроль Чорноморський флот.

9 листопада 1918 р., після вибуху революції в Німеччині, зрікся виїхав з країни і здався голландським прикордонникам. 28 листопада 1918 р. зрікся престолу. У 1919 р. придбав собі маєток Доорн в провінції Утрехт. Залишок життя провів в Нідерландах, уряд яких відмовився видати Вільгельма союзникам (Антанті). В 1932-1933 рр. приймав в своєму маєтку Г.Геринга, а в 1940 р. після взяття німецькими військами Парижу надіслав А.Гітлеру вітальну телеграму. З початком Другої світової війни був інтернований німецькими військами, що увійшли в Нідерланди. За наказом А.Гітлера похований в Доорні з відданням військових

почестей. Автор “Спогадів “Події й постаті з 1878 – 1918 рр.” (1922) та “Моє життя” (1926).

Волошинов (Волошин) Олександр Федорович (1855 – 1933) – громадський і земський діяч, один з членів правління Союзбанку. Член ради Товариства українських поступовців. Делегований Центральною Радою до Київської губерніальної ради. Разом з І.Тешенком йому було доручено створити Комісію у справах народної освіти. Один з організаторів Національного фонду. Голова видавничого комітету Київської “Просвіти”.

Вольський А. – економіст, професор. У грудні 1917 р. надав допомогу директорові Державної скарбниці УНР М.Кривецькому у виробленні доповіді “Економічні перспективи розвитку Української Республіки”. З 25 березня 1918 р. – член спільної торговельно-економічної комісії (з української сторони) між УНР та Центральними державами, передбаченої умовами Берестейського договору.

Воронович Михайло Михайлович (? – 1918) – політичний і державний діяч. Земельний власник, колишній губернатор Бесарабії. Член таємної організації “Українська Народна Громада” (“Українська Громада”), що здійснила 29 квітня 1918 р. гетьманський переворот. Делегат від Київщини і головуючий на 3’їзді Хліборобів, який проголосив 29 квітня 1918 р. Гетьманом всієї України генерала П.Скоропадського. За гетьманату – товариш міністра внутрішніх справ (10 травня – 14 листопада 1918 р.), міністр ісповідань (з 14 листопада 1918 р.) Української Держави. Розстріляний повстанцями наприкінці 1918 р. при спробі дістатися з дипломатичним дорученням на конференцію представників Антанти в Яссах.

Ворошилов Клим Єфремович (1881 – 1969) – політичний і державний діяч. Член РСДРП з 1903 р. В 1917 р. – голова Луганської ради, голова Луганського комітету РСДРП(б). Член ВЦВК, що був утворений II Всеросійським з’їздом Рад, комісар Петроградської ВРК. Один з

організаторів ВЧК, голова її комісії по охороні Петрограду. У 1918 р. – один з організаторів Червоної армії, член військової ради Північно-Кавказької військової округи, помічник командуючого та член РВР Південного фронту, командуючий 10-ю армією. З листопада 1918 р. – член Тимчасового робітничо-селянського уряду України. В 1919 р. – нарком внутрішніх справ, командувач 14-ю армією, внутрішнього Українського фронту, член РВР 1-ї Кінної армії. Маршал Радянського Союзу (1935). Один з найближчих соратників Й.Сталіна.

В'язлов Андрій Григорович (1862, с.Брониці, Волинь – 1919, Кам'янець-Подільський) – громадський, політичний і державний діяч, юрист. Син селянина на Волині. Народився 1870 р. в с.Брониці Могилівського повіту на Поділлі. 1896 р. закінчив юридичний факультет Київського університету, був мировим суддею і членом окружного суду. В 1906 р. став депутатом І Державної Думи, належав до української парламентської фракції. Опісля записався в адвокатуру і брав активну участь українському громадському житті. В період Першої світової війни – член комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст при штабі 8-ї армії. Член Товариства українських поступовців (ТУП) і Ради ТУПу, 1917 р. – член Тимчасового ЦК Союзу автономістів-федералістів. Член партії соціалістів-федералістів. Губернський комісар Центральної Ради на Волині. 17 квітня 1918 р. – призначений Радою Народних Міністрів начальником головної тюремної управи з правами товариша народного міністра судових справ УНР, член Генерального суду УНР. За гетьманату П.Скоропадського – генеральний суддя (з 2 квітня 1918 р.), сенатор Адміністраційного Генерального суду Державного Сенату (з липня 1918 р.) Української Держави. В липні 1918 р. затверджений Гетьманом на посаді начальником Головного Управління місцями замкнення при Міністерстві юстиції на правах товариша міністра юстиції Української Держави. З 24 жовтня по 14 листопада 1918 р. – міністр юстиції (судівництва) Української Держави. У 1919 р. очолював Український Червоний Хрест. Помер у 1919 р. в Кам'янці-Подільському.

Гальке – президент Бромберзької залізниці (Німеччина). За гетьманату П.Скоропадського – член (від Бромберзької залізниці) змішаної україно-німецької комісії з питань залізнично-шляхової тарифної угоди, яка розпочала роботу у Києві 27 травня 1918 р.

Гербель Сергій Миколайович – громадський, державний діяч. Гофмейстер, земельний власник з Херсонщини. Харківський губернатор. За царату у 1903-1904 рр. – Харківський губернатор, у 1904-1912 рр. – начальник Головного управління у справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ Російської імперії; член Государственного Совета. Під час Першої світової війни – головноуповноважений з постачання продовольством діючої армії, здобув репутацію визначного організатора продовольчої справи; головноуповноважений по постачанню армій Румунського фронту. Був відомий, як чесний і енергійний адміністратор, завзятий ворог хабарництва й усіляких зловживань та надужить урядовців. Антантофіл.

За гетьманату П.Скоропадського 1918 р. – з 29 травня по липень 1918 р. – уповноважений голови Ради Міністрів при Головній квартирі австро-угорських військ в Одесі; з кінця липня – член спеціальної комісії з вироблення нового економічного договору з Центральними державами, який й було заключено 10 вересня 1918 року (піписав “Протокол економічного договору між Українською Державою з одної, а Німеччиною і Австро-Угорщиною з другої сторони на господарський 1918/1919 рік”, а також: Прилогу 2. “Згоду про встановлення Української Продовольчої Ради”; Прилогу 3. “Згоду щодо інших споживчих припасів (з підприлогами а до з)”;

Прилогу 3 а. “Худоба” з підприлогами і додатками).

В липні 1918 р. призначений міністром продовольчих справ після відставки Ю.Соколовського. Один з авторів т.зв. “записки дев’яти” міністрів (від 17 жовтня 1918 р.), яка призвела до кризи в уряді Ф.Лизогуба і змін у зовнішньополітичному курсі України; 24 жовтня – 14 листопада 1918 р. – міністр продовольчих справ Української Держави. 14 листопада – 14 грудня 1918 р. – голова Ради Міністрів і міністр земельних справ Української Держави. Після зречення Гетьмана добровільно здався Директорії і був ув’язнений в Лук’янівській в’язниці у Києві.

Гетьман – дивіться: Скоропадський П.

Гінч – німецький урядовий радник. За гетьманату П.Скоропадського – член (від німецької Варшавської воєнно-генеральної залізниці) змішаної україно-німецької комісії з питань залізнично-шляхової тарифної угоди, яка розпочала роботу у Києві 27 травня 1918 р.

Гнєповський Ф. – робітник київського заводу “Арсенал”. В ніч на 29 (16) січня 1918 р., очолювана ним група заводських бойовиків обеззброїла заводську охорону і захопила “Арсенал” (повстання на ”Арсеналі”).

Голіцинський Євген (1878 – 1932) – громадсько-політичний діяч, член Революційної української партії. 1918 р. – комісар при Київській конторі Государственного банку; радник Міністерства фінансів УНР; очолював комісію уряду УНР, що їздила до Берліну в справі замовленого в імперській друкарні “Reichsdrukerei” виготовлення українських паперових грошових знаків. В 1919 р. – посол УНР в Естонії. В еміграції – доцент хімії Української господарчої академії в Подебрадах (Чехо-Словаччина).

Голубович Всеволод Олександрович (1885 – 1939) – політичний і громадський діяч, інженер шляхів. Син священника з Поділля. Навчався в духовній семінарії та Київському політехнічному інституті. Член Одеської української громади, РУПу, згодом партії українських есерів. Член Центральної Ради. Представляв ЦК УПСР у Малій Раді. В Генеральному секретаріаті УНР – секретар шляхів сполучення (з 27 липня 1917 р.), секретар торгу і промисловости (з листопада 1917 р.). З 18 січня по 29 квітня 1918 р. – голова Ради Народних Міністрів УНР і міністр закордонних справ УНР. Очолював делегацію Центральної Ради на мирних переговорах в Бересті (28 грудня 1917 р. – 15 січня 1918 р.), де 10 січня 1918 р. передав делегаціям чотирьох союзних держав ноту Генерального секретаріату УНР з заявою про незалежність України у вирішенні міжнародних справ. 29 квітня 1918 р. після гетьманського перевороту заарештований німецькою військовою владою (формально – за викрадення банкіра А.Доброго). Неодноразово затримувався і ув’язнювався урядами гетьманату, більшовиків і Директорії. 26 липня 1919 р. наказом Директорії призначений головою української місії в Італії, яка, зокрема, мала опікуватися українськими полоненими. В грудні 1919 р. увійшов до складу щойно створеної “Кам’янецької Національної ради”, що стала у жорстку опозицію до Директорії. У 1919-1920 рр. – один з проповідувачів так званого українського “радянства”. В кінці травня 1921 р. засуджений радянською владою у справі ЦК УПСР. В 1920-х рр. – завідувач відділом капітального будівництва Вищої Ради народного господарства (ВРНГ) УСРР. В 1931 р. –

засуджений органами ОГПУ в справі “Українського Національного центру”. Загинув у в’язниці.

Гоффінгер (Hoffinger) – австро-угорський політичний діяч, дипломат. Генеральний консул Австро-Угорської імперії у Києві за Української Держави (гетьманату) 1918 р. З кінця липня 1918 р. – член спеціальної комісії (від Австро-Угорщини) з вироблення нового економічного договору між Українською Державою та Німеччиною і Австро-Угорщиною, який й було заключено 10 вересня 1918 року (піписав “Протокол економічного договору між Українською Державою з одної, а Німеччиною і Австро-Угорщиною з другої сторони на господарський 1918/1919 рік” та: Прилогу 2. “Згоду про встановлення Української Продовольчої Ради”; Прилогу 3. “Згоду щодо інших споживчих припасів (з прилогами а до з) з додатками та підприлогами; Прилогу 8. “Угоду про перевіз товарів”; Прилогу 10. “Угоду про мито”).

Гренер Вільгельм (Groener Wilhelm) (22 листопада 1867, Людвігсбург, Вюртемберг – 2 вересня 1939, Борнштедт, поблизу Потсдама) – військовий і державний діяч, генерал-лейтенант німецької служби (1916), начальник штабу німецьких окупаційних військ в Україні. Народився 1858 р. у сім’ї полкового скарбника з Вюртемберга. У 1884 р. вступив до 3-го піхотного вюртембергського полку. З 1890 р. – ад’ютант батальйону. У 1893-1896 рр. навчався в Академії німецького Генерального Штабу. В 1902-1904 рр. командував ротою 98-го піхотного полку (Мец). В 1908-1910 рр. – 1-й офіцер (начальник оперативного відділу) штабу 13-го артилерійського корпусу. 1910-1911 рр. – командувач батальйоном 125-го піхотного полку (Штутгарт). З 1912 р. начальник відділу залізниць Великого Генштабу.

З початком Першої світової війни (з серпня 1914 р.) завідував провідом німецьких залізниць та організацією на них військових перевезень (польове управління залізницями), керуючий військовою промисловістю (зокрема керував перекидкою німецьких військ на Східний фронт). 26 червня 1915 р. очолив службу постачання. 11 вересня 1915 нагороджений орденом Pour le Merite за успішне проведення мобілізації – йому вдалося перекинути залізницями більш як 3 млн. чол. і 860 тис. коней. У 1916 р. в стислі терміни здійснив блискучу перекидку військ на

244

Румунський фронт. З 1 листопада 1916 р. – заступник пруського військового міністра і начальник Військового управління (куратор питань військового промислового виробництва в Німеччині). Внаслідок конфлікту з ген. Е.Людендорфом, 16 серпня 1917 р. переведений на фронт командиром 33-ї піхотної дивізії; 20 грудня 1917 р. – 15 резервного корпусу на Західному фронті; 25 лютого 1918 р. – I-го армійського корпусу на Східному фронті.

З 23 березня по 27 жовтня 1918 р. – начальник штабу групи армій “Київ” Г. фон Айхгорна. 24 квітня 1918 р. зустрівся з генералом П.Скоропадським і висунув йому дев’ять умов, при погодженні на виконання яких, німецьке політичне керівництво прихильно поставилося б до можливого приходу П.Скоропадського до влади, а окупаційне командування зайняло б при поваленні Центральної Ради активний нейтралітет. 27 жовтня 1918 р. змінив ген. Людендорфа на посту I-го генерал-квартирмейстера Штабу Верховного командування німецьких військ. Керував загальним відступом німецької армії. 6 листопада 1918 р. поставив уряду вимогу за будь-яку ціну уникнути поразки армії і наполіг на негайному початку мирних переговорів, що завершилися підписанням Комп’єнської угоди 11 листопада 1918 р.

По заключенні Версальського миру, 3 липня 1919 р. пішов з поста на знак протесту. 30 вересня 1919 р. звільнений у відставку. З 25 червня 1920 по 12 серпня 1923 рр. -- міністр шляхів сполучення, а згодом, з 20 січня 1928 по 30 травня 1932 рр. – міністр Райхсверу (збройних сил) Веймарської Республіки. Провадив по залаштункові політичні інтриги, сподіваючися посісти посаду канцлера.

Товаришував з колишнім гетьманом України П.Скоропадським, коли той мешкав у вигнанні в Німеччині (Ваннзее біля Берліна). Був головою Ради Українського наукового інституту в Берліні. Писав військово-історичні праці, серед яких “Світова війна та її проблеми” (1920). Автор спогадів, які є цінним джерелом для розуміння україно-німецьких стосунків у 1918 р.: Groener W. Lebenserinnerungen // Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution / Baumgart W. (red.). – Gottingen, 1971. – С. 259-451.

Грушевський Михайло Сергійович (19 вересня 1866 – 26 вересня 1934) – історик, літературознавець, письменник, соціолог, громадсько-політичний і державний діяч. Закінчив Університет

Св. Володимира в Києві. 1894 – 1914 рр. – професор Львівського університету, голова Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові, головний редактор “Літературно-наукового вістника”, засновник і голова Українського наукового товариства в Києві (1908). Автор подат 2 тис. наукових праць. Належав до членів-засновників Української національно-демократичної партії (1899), один з лідерів ТУПу (1906). Наприкінці 1914 р. засланий до Симбірська (Росія). Перебував також в Москві та Казані (Татарстан, Росія).

Після Лютневої революції (1917 р.) повернувся в Україну і очолив УПСР (формально вступив у 1919 р.). Голова Української Центральної Ради (обраний одностайно на Українському Національному конгресі) та її Виконкому. 29 квітня 1918 р. ЦР був обраний на посаду Президента УНР, однак того ж дня УНР було повалено внаслідок державного перевороту, вчиненого організацією “Українська Громада” на чолі з ген. П.Скоропадським. Після перевороту і проголошення П.Скоропадського Гетьманом всієї України відійшов від політичного життя. Згодом переїхав до Кам’янець-Подільського. В березні 1919 р. виїхав за кордон. В Парижі очолював “Комітет незалежної України”, у Відні – Український соціологічний інститут, комітет “Толодним України”. 1920-1922 рр. – редактор ЦО УПСР “Борітеся – поборете!”.

В березні 1924 р. повернувся до Радянської України, займався науково-організаційною роботою. Очолював історичну секцію ВУАН. Академік ВУАН (1923) та АН СРСР (1929). Редагував журнал “Україна” (1924 – 1930). Зазнавав утисків та переслідувань з боку радянської влади. 1931 р. заарештований у справі “Українського національного центру”, по звільненні був змушений виїхати з України і жити в Москві. Помер в Кіслюводську (Росія), похований на Байковому цвинтарі в Києві.

Основна історична праця – “Історія України-Руси” (10 т., 13 кн. – 1898 – 1936).

Гуменний Андрій Я. – з січня 1918 р. директор Відділу посередніх податків Генерального секретарства (згодом Народного Міністерства) фінансів УНР. За гетьманату П.Скоропадського – директор Департаменту посередніх податків Міністерства фінансів Української Держави; член (з травня 1918 р.) Економічної комісії Української Держави на мирових переговорах з РСФРР.

Дарочі – 3 кінця липня 1918 р. – член спеціальної комісії (від Австро-Угорщини) з вироблення нового економічного договору між Українською Державою та Німеччиною і Австро-Угорщиною, який й було заключено 10 вересня 1918 року (піписав “Протокол економічного договору між Українською Державою з одної, а Німеччиною і Австро-Угорщиною з другої сторони на господарський 1918/1919 рік” та: Прилогу 2. “Згоду про встановлення Української Продовольчої Ради”; Прилогу 3. “Згоду щодо інших споживчих припасів (з прилогами а до з) з додатками та підприлогами; Прилогу 7. “Угоду про упорядкування комунікації (дорожніх зносин)”; Прилогу 8. “Угоду про перевіз товарів”; Прилогу 9. “Згоду про залізничні тарифи”; Прилогу 10. “Угоду про мито”.

Дашкевич-Горбацький Володислав – педагог, військовослужбовець, генерал-майор російського Генерального штабу. Викладав тактику в Пажеському корпусі. Під час Першої світової війни командував полком, а згодом 24-ю піхотною дивізією. Був активним членом “Української Народної Громади” (“Української Громади”) і фактичним керівником гетьманського перевороту. 29 квітня 1918 р. очолював боївки, що захоплювали урядові інституції в ніч перевороту. 29 квітня – липень 1918 р. – начальник Штабу Пана Гетьмана. 3 липня 1918 р. перебував при П.Скоропадському. В жовтні 1918 р. призначений головою надзвичайної місії Української Держави до Румунії. Посланець гетьманського уряду на переговори з представниками Антанти у Яссах.

Денікін Антон Іванович (4 грудня 1872, Влоцлавск, Варшавська губернія – 8 липня 1947, Детройт, США) – військовий, політичний і державний діяч, генерал-лейтенант російської служби, один з лідерів білого руху. Народився 1872 р. Навчався на військово-училищних курсах Київського піхотного юнкерського училища (1892). Закінчив Ніколаєвську академію російського Генерального штабу (1899). З 23 липня 1902 р. старший ад’ютант штабу 2-ї піхотної дивізії, з 17 березня 1903 р. – 2-го кавалерійського корпусу. Учасник російсько-японської війни 1904-1905 рр.: з 28 березня 1904 р. на посаді штаб-офіцера для особливих доручень при штабі 9-го, з 3 вересня – 8-го армійського корпусу. Спочатку виконував обов’язки начальника штабу бригади Заамурського

округу окремого корпусу кордонної охорони, потім начальника штабу Забайкалької козачої дивізії ген. П.Ренненкампа та Урало-Забайкальської козачої дивізії. З 12 січня 1906 р. штаб-офіцер для особливих доручень при штабі 2-го кавказького корпусу, з 30 грудня 1906 р. штаб-офіцер при управлінні 57 піхотної резервної бригади, з 29 червня 1910 р. – командувач 17-го піхотного Архангелогородського полку. На початку 1914 р. призначений виконуючим справи генерала для доручень при командуючому військами Київського військового округу.

Один з видатних генералів царської армії, учасник Першої світової війни. З 19 липня 1914 р. – генерал-квартирмейстер штабу 8-ї армії. З 19 вересня 1914 р. – начальник 4-ї стрілецької бригади (т.зв. “Залізної бригади”), яку в серпні було розгорнуто в дивізію. Нагороджений орденом Св. Георгія 4-го ступеня за бої 2 – 11 жовтня 1914 р. поблизу Сам бора (наказ від 24.04.1915); 3-го ступеня (3.11.1915), георгієвською зброєю (10.11.1915), георгієвською зброєю, прикрашеною діамантами, за бої під Луцьком в травні 1916 р. (наказ від 22.09.1916). Приймав участь в наступі Південно-Західного фронту в 1916 р., діючи в луцькому напрямі, згодом 25 травня (7 червня) взяв Луцьк. З 9 вересня 1916 р. командир 8-го артилерійського корпусу, який в грудні 1916 р. було перекинуто на Румунський фронт. У 1917 р. – командувач 8-м армійським корпусом в 4-й армії ген. О.Рогози; з 5 квітня (28 березня) – начальник Штабу Верховного Головнокомандуючого М.Алексєєва; 31 травня (13 червня) – 30 липня (12 серпня) -- головнокомандуючий арміями Західного фронту; 2-29 серпня (15 серпня – 11 вересня) – головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту. Виступав проти “революційних” перетворень та “демократизації” армії; намагався обмежити функції солдатських комітетів лише господарськими проблемами.

В серпні 1917 р. підтримав заколот Л.Корнілова, був заарештований (в Бердичеві) разом з іншими й утримувався у в'язниці в Бихові. Звідти 19 листопада 1917 р. разом з Л.Корніловим був звільнений за наказом ген. Н.Духоніна та іншими втік на Дон (у Новочеркаськ) при занятті міста більшовиками. Там брав участь в організації Добровольчої армії. Спочатку був начальником Добровольчої дивізії, після її реорганізації переведений на посаду помічника командуючого. Учасник 1-го Кубанського (Крижаного) походу. Після загибелі 13 квітня 1918 р. під Катеринодаром Л.Корнілова, прийняв

на себе командування армією і повернув її назад на Дон. 31 серпня 1918 р. став одночасно 1-м заступником голови “Особливої наради”. Після смерті ген. Алексєєва з 8 жовтня 1918 р. – головнокомандуючим Добровольчої армії, об’єднавши в своїх руках військову та цивільну влади. Ярий противник української державності. У 1918 р. наніс низку поразок більшовицьким кавказьким військам, а у 1919 р. – українським республіканським. З 8 січня 1919 р. – головнокомандуючий “Збройними Силами Півдня Росії”, заступник “Верховного правителя Росії” О.Колчака, з 4 січня 1920 р. – водночас “Верховний правитель” Півдня Росії.

У 1919 р. заняв Царицин, Камишин, Воронеж, Лівобережну Україну, в жовтні 1919 р. – Орєол й увійшов до Тульської губернії Росії. Створив Південноросійський уряд. В жовтні ж 1919 р. зазнав відчутних поразок від Червоної армії під Орлом та Воронежем і поступово відвів свої війська на південь. Частина його армії відступила у Крим, іншу було переправлено туди ж в березні 1920 р. з Новоросійська. Отримавши несхвалення офіцерства, передав 23 березня (4 квітня 1920 р.) командування ген. П.Врангелю і в квітні 1920 р. виїхав до Константинополя. В квітні 1920 прибув до Лондона (Англія), в серпні 1920 р. – до Бельгії, а навесні 1926 р. – до Франції (в околиці Парижу). В еміграції активної участі в політичній діяльності не брав. Коли в 1940 р. німецькі війська увійшли до Франції виїхав на південь, до Мімізану, де перебував всю окупацію. Під час II світової війни виступав проти співробітництва з німцями і на підтримку радянської влади. В листопаді 1945 р. виїхав до США. За кордоном видав п’ять томів опису революційних подій і перебігу громадянської війни в Росії (“Очерки русской смуты”. – Париж, 1921-1926).

Діденко Іван Петрович – член Центральної Ради і ЦК Селянської спілки, належав до УПРС. В Центральній Раді представляв Радомисльський повіт Київщини. В липні 1917 р. член делегації ЦР на переговорах з “бунтівним” полком ім. Гетьмана П.Полуботка. Входив до Комітету Центральної Ради.

Дітятин В. Ф. – секретар Ради Міністрів Української Держави.

Дорошенко Дмитро Іванович (1882-1951) – політичний, громадський, державний діяч, публіцист, історик, професор.

Навчався у Варшавському та Петербурзькому університетах. Випускник Київського університету. Член Революційної української партії, УСДРП та Товариства українських поступовців, активний учасник українського просвітницького руху. В період Першої світової війни – уповноважений Союзу міст Південно-Західного фронту на території Галичини і Буковини. Після Лютневої революції (1917 р.) – крайовий комісар Галичини й Буковини (з правами генерал-губернатора) від Тимчасового уряду. Член Виконавчого губернського комітету Київщини, помічник губернського комісара Київщини. Член УПСФ (ЦК УПСФ), член і один з засновників Української Центральної Ради, губернський комісар Центральної Ради на Чернігівщині. В серпні 1917 р. формував Генеральний секретаріат.

За гетьманату П.Скоропадського: 20 травня – 2 вересня 1918 р. – керуючий Міністерством закордонних справ Української Держави; 2 вересня – 14 листопада 1918 р. – міністр закордонних справ Української Держави. В уряді Ф.Лизогуба належав до до групи міністрів, яка зорганізувалася приватно для підтримки і твердого проведення національного курсу (Бутенко, Дорошенко, Кістяківський, Любинський і Рогоза). В 1919 р. – приват-доцент Кам'янець-Подільського українського державного університету.

З 1919 р. – в еміграції: професор Українського Вільного Університету (1921-1951) в Празі, професор Карлового (1926-1936) в Празі і Варшавського (1936-1939) університетів. Викладав у Віденському, Берлінському і Женевському університетах історію України. директор Українського Наукового Інституту (1926-1931), президент Української Вільної Академії мистецтв та наук у Мюнхені (1945-1951). Активно співробітничав з монархічним Союзом Гетьманців-Державників. Після Другої світової війни – професор Колегії Св. Андрія у Вінніпезі (Канада).

Автор змістовних спогадів (“Мої спогади про давнє-минуле” за 1901-1914 рр. і “Мої спогади про недавнє-минуле” за 1914-1920 рр.), ґрунтовного опису доби української революції в праці “Історія України 1917-1923 рр.” (Ужгород, 1932. – Т.1; 1930. – Т.2).

Дрелінг Вікентій Андрійович – журналіст, член київського комітету РСДРП (меншовик). Голова Київської міської думи. 14 серпня 1917 р., коли новий уряд було доручено сформувати Д.Дорошенкові, висувався кандидатом на посаду генерального секретаря фінансових справ та генерального секретаря торгу

і промисловості. В травні 1918 р. очолював організаційний комітет по організації З'їзду представників міст (місцевого самоврядування), що був заборонений гетьманським урядом.

Дюре (Діре) – член спеціальної комісії з вироблення нового економічного договору між Українською Державою та Німеччиною і Австро-Угорщиною, який й було заключено 10 вересня 1918 року (піписав “Протокол економічного договору між Українською Державою з одної, а Німеччиною і Австро-Угорщиною з другої сторони на господарський 1918/1919 рік” та: Прилогу 2. “Згоду про встановлення Української Продовольчої Ради”; Прилогу 3. “Згоду щодо інших споживчих припасів (з прилогами а до з) з додатками та підприлогами; Додаток № 4. “Згоду відносно сировців”; Додаток 5. “Згоду відносно ввозу товарів”; Підприлогу 5 б. “Угоду про постачання нафтових продуктів”; Додаток 5 с. “Згоду відносно цін нафтових продуктів”; Прилогу 10. “Угоду про мито”).

Енеді – австро-угорський секційний радник спільної українсько-німецько-австро-угорської комісії по товарообміну (1918).

Ерастов (Ерастів) Степан Іванович (1856 - ?) – український громадський діяч на Кубані. Інспектор народних шкіл, директор банку в Новоросійську. Організатор і провідник українських кооперативних, громадських і просвітніх товариств на Кубані. Член ТУПу. 1917 р. – член Центральної Ради від Кубані (територіальне представництво). Голова Українського національного конгресу в Києві. Член делегації (разом з Д.Дорошенком та М.Міхновським) від Національного конгресу до військового міністра Тимчасового уряду Гучкова з проханням дозволу на формування українського полку та про виведення з української території польського корпусу. Член ЦК Союзу автономістів-федералістів. За гетьманату, перебуваючи в Новоросійську на Кубані, не покинув української справи й підтримував зв'язки з гетьманською владою (зокрема через нього Міністерством закордонних справ Української Держави передавалися на Кубань кошти для підтримки українських часописів і на українську агітацію).

Єремійв Михайло Михайлович (1888 - ?) – громадський і політичний діяч, журналіст, інженер. Член Центральної Ради і Малої Ради, Всеукраїнської ради робітничих депутатів. Головний редактор “Вістей з Української Центральної Ради”. З 6 листопада 1917 р. – секретар Центральної Ради, 23 березня 1918 р. вийшов з її складу. Член УСДРП, входив до її ЦК (з січня 1919 р.). У 1920 р. відстоював думку, що для боротьби з більшовиками слід застосовувати всі можливі засоби, а отже й спілку з поляками. Вважався одним з “головних закулісних маклерів” при формуванні уряду Прокоповича (1920). З 1920 р. – секретар української місії в Римі (Італії). На еміграції – викладач українських високих шкіл в Чесько-Словацькій Республіці, був зокрема доцентом Української господарчої академії в Подєбрадах (1924 – 1927). Пізніше – журналіст українських та іноземних видань, мешкав у Швейцарії.

Єфремов Сергій Олександрович (6 жовтня 1876 – 31 березня 1939) – політичний, громадський, державний діяч, публіцист, вчений-літературознавець. Закінчив Київську духовну семінарію та Київський університет. У 1905 р. разом з Б.Грінченком заснував Українську радикальну партію, член Української радикально-демократичної партії. Співробітник українських видань “Киевская старина”, “Рада”, “Нова громада”, “Літературно-науковий вісник”, “Основа” та ін. Активний діяч ТУПу. Належав до київської масонської ложі “Заря”. В 1917 р. – голова ЦК Союзу автономістів-федералістів, член ЦК УПСФ, член і один з засновників Української Центральної Ради, член Малої Ради, заступник голови Центральної Ради, генеральний секретар міжнаціональних справ (червень-серпень 1917 р.). В травні 1917 р. член делегації Центральної Ради та Українського військового комітету до Тимчасового уряду Росії. Через складні стосунки з М.Грушевським пішов з посади заступника голови ЦР і займався публіцистикою. З кінця 1918 р. відійшов від активної політики. На клопотання УАН отримав амністію. Дійсний член Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. Академік Всеукраїнської Академії наук УРСР., віце-президент ВУАН Репресований ОДПУ СРСР у справах так званого організованого ним у 1920 р. “Братство української державності”, у 1926 р. отримав до 10 років ув’язнення по справі “Союзу визволення України”. Засуджений у 1930 р. Помер на засланні.

Єщенко Володимир (Вадим) Дмитрович (1878 - ?) – інженер-залізничник, начальник служби руху на Лівобережних залізницях (Харків). 3 12 листопада 1917 р. – генеральний секретар шляхів; наприкінці грудня пішов у відставку. 3 15 квітня 1918 р. – народний міністр шляхів УНР в уряді В.Голубовича. Належав до партії українських соціалістів-самостійників. За Української Держави – товариш (заступник) міністра шляхів і директор одного з департаментів міністерства.

Жуковський Олександр Тимофійович (1884 – 1925 (?)) – військовий і політичний діяч, підполковник російської служби. Після Лютневої революції один з лідерів партії українських есерів. На II Всеукраїнському військовому з'їзді обраний членом Українського Генерального військового комітету, від якого був делегований до Центральної Ради. Представник УГВК при російському Генеральному штабі в Петрограді. 3 8 листопада 1917 р. – товариш (заступник) генерального секретаря військових справ, з 29 січня 1918 р. – виконував обов'язки військового міністра УНР, міністр праці УНР, з 9 (14) березня 1918 р. – морського міністра, 22 березня (1 квітня) 1918 р. – затверджений військовим міністром УНР. Приймав парад українського війська при його вступі (2.03.1918) у звільнений від більшовиків Київ. Погодився на роззброєння німцями 1-ї Української дивізії (“синьожупанників”). Під час гетьманського перевороту був заарештований німецькою військовою владою і засуджений на 2 роки ув'язнення (справа викрадення банкіра А.Доброго і підготовка повстання проти окупаційних військ). За часів Директорії УНР – командир окремого корпусу і начальник залоги (гарнізону) в Кам'янці-Подільському. Військовий агент Директорії у низці країн. Полковник Армії УНР. Один з керівників Комітету порятунку Республіки, який виступав за порозуміння з радянською владою й узурпував владу в Кам'янецькій окрузі. Після невдачі заколоту емігрував. В травні 1920 р. разом з М.Грушевським, М.Шаповалом та ін. на конференції УПСР в Празі різко виступив проти Варшавської угоди УНР з Польщею (С.Петлюру в резолюції було названо “авантюристом” і “українським зрадником”, а договір з Польщею неправомочним). 1921 р. був уповноважений віденською групою УПСР відбути до Харкова для переговорів з більшовиками

щодо повернення в Україну її членів. 1922 р. повернувся в Радянську Україну. Подальша доля невідома.

Завадський Сергій Володиславович – судовий, громадський, державний діяч, юрист, сенатор Української Держави. Народився на Поділлі, походив з старої польсько-української родини. За гетьманату П.Скоропадського – виконувач обов’язків голови Генерального Суду, товариш (з 6 травня) міністра судових справ. З початку липня 1918 р. – державний секретар Української Держави. З 26 липня – сенатор Загального зібрання Генерального суду. Згідно ухваленому Радою Міністрів 1 серпня 1918 р. “Тимчасового закону про Верховне Управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України” був призначеним другим, після П.Я.Дорошенка, Верховним Правителем Української Держави. Один з авторів т.зв. “записки дев’яти” міністрів (від 17 жовтня 1918 р.), яка призвела до кризи в уряді Ф.Лизогуба і змін у зовнішньополітичному курсі України. З 1922 р. в еміграції у Празі, де змінив своє лояльне ставлення до українства і виступав з проросійських єдиноденісних позицій.

Заммен (Замен) К., фон – директор Кредитової канцелярії Міністерства фінансів Росії в Петербурзі. За гетьманату П.Скоропадського 1918 р. – товариш міністра фінансів Української Держави; член (з липня 1918 р.) спеціальної комісії з вироблення нового економічного договору Української Держави з Центральними державами, який й було заключено 10 вересня 1918 року.

Затонський Володимир Петрович (27 липня 1888 – 27 липня 1938) – політичний діяч, соціал-демократ, з 1905 р. – меншовик, з 1917 р. – більшовик. Закінчив Київський університет. З травня 1917 р. член Київського комітету РСДРП(б), з листопада – голова комітету. Член Центральної Ради і Малої Ради (більшовицька фракція), входив до Крайового Комітету охорони революції. З грудня 1917 р. – член українського радянського уряду – Народного секретаріату, народний секретар у справах освіти. З 3 січня 1918 р. – представник українського радянського уряду при РНК РСФРР. В березні-квітні 1918 р. – голова ВУЦВК Рад України, з квітня 1918 р. – керівник більшовицького підпілля. Один з членів

Української революційної ради (Сталін, П'ятаков, Затонський, Антонов-Овсієнко). У листопаді 1918 р. – червні 1919 р. – член Робітничо-селянського уряду України (нарком освіти). В 1920 р. – голова Галревкому. У подальшому (1922-1938 рр.) – нарком освіти, секретар ЦК КП(б)У, член Політбюро ЦК КР(б)У, академік АН УРСР. Репресований органами радянської влади.

Збаражський Ананій Степанович – член Центральної Ради від національних меншин, належав до ПСР, урядовець. Член комісії ЦР для розробки проекту статуту автономії України.

Зерінг – німецький таємний урядовий радник. За гетьманату П.Скоропадського – член (від Данцигської залізниці) змішаної україно-німецької комісії з питань залізнично-шляхової тарифної угоди, яка розпочала роботу у Києві 27 травня 1918 р.

Зільберфарб (Базин) Мойсей Ісаакович (1876 - ?) – політичний діяч. Член Центральної Ради і Малої Ради від Єврейської об'єднаної соціалістичної партії, член Крайового Комітету для охорони революції (з 7 листопада 1917). 27 липня 1917 р. призначений товаришем (заступником) генерального секретаря міжнаціональних справ, з 2 січня 1918 р. – генеральний секретар жидівських справ.

Золотарьов Олександр Йосипович (1880 - ?) – політичний і державний діяч, журналіст. В 1915 – 1917 рр. секретар єврейського бюро праці в Москві. 1917 р. – член Центральної Ради і Малої Ради, входив до складу мандатної комісії. Гласний Київської міської думи, член Всеукраїнської ради робітничих депутатів. В 1903 – 1918 рр. – член Бунду, з 1917 р. – призначений Центральною Радою емісаром до Одеси. 1918 р. – Генеральний контролер УНР. З кінця 1918 р. – член РКП(б). За радянської влади – співробітник Робітничо-селянської інспекції, Держконтролю, 1922 р. – голова торгівельної делегації УСРР і РСФРР на Близькому Сході. Репресований органами радянської влади.

Іванов Андрій Васильович (1888 – 1927) – діяч більшовицької партії, робітник київського заводу “Арсенал”. 1917 р. – член Київського комітету РСДРП(б). Один з організаторів і керівників більшовицького повстання в Києві в січні 1918 р. Народний

секретар внутрішніх справ, член ЦВК Рад України (1917 – 1918). Член президії ВУЦВК. З 1919 р. – на партійній і радянській роботі. 1921 р. – член Політбюро ЦК КП(б)У, член ЦК РКП(б) (1924 – 1925).

Ігнатович Володимир Вікторович (1888-1928) – громадський, державний діяч, фінансист. Членом "Старої громади" в Києві (її касир), а з 1901 р. працює в Київському відділенні Государственного банку. Член масонської ложі "Заря" у Києві, до якої також належали такі відомі діячі як барон Штейнгель, Корчак-Чепурківський, Вагнер, Чехович, Єфремов. З березня 1917 р. – член спеціальної підкомісії Шкільної комісії Міської ради Києва, яка мала розробити план запровадження української мови в школах міста. В грудні 1917 р. – член-засновник Української федеративно-демократичної партії. 9 березня 1918 р. призначений Радою Народних Міністрів УНР директором контори Державного банку, член фінансової комісії при Міністерстві фінансів УНР.

За гетьманату 1918 року перебував на посаді виконуючого обов'язки, а потім й директора Українського Державного банку. Член Фінансової комісії УНР та Української Держави. Член української державної фінансової комісії на переговорах з Німеччиною та Австро-Угорщиною та на мирових переговорах з РСФРР. Член (з 11 жовтня 1918 р.) комісії Ради Державного банку, якій було доручено у терміновому порядку виробити основні постанови щодо кредитування Держбанком кооперативних кредитових установ. Учасник вироблення "Згоди щодо поштово-телеграфних зносин" між Українською Державою і Кубанню. Після закінчення громадянської війни залишився у Києві, де й помер у 1928 році.

Ільченко Олексій Пайтелеймонович – член Центральної Ради і Всеукраїнської ради селянських депутатів, представник Уманського повіту Київської губернії. Голова Уманського комітету УПСР. Член комісії Центральної Ради для скликання територіального з'їзду України.

Іоффе Адольф Абрамович (1883 – 1927) – радянський державний і партійний діяч, дипломат. В 1903 – 1917 рр. – член РСДРП (меншовик), з 1917 р. – більшовик, кандидат в члени ЦК

РСДРП(б), входив до складу ВЦВК. В листопаді 1917 р. – січні 1918 р. – голова, згодом – консультант радянської делегації на переговорах в Бересті-Литовському. Прихильник позиції Л.Троцького “Ні миру, ні війни”. З 1918 р. – на дипломатичній роботі. 1925 – 1927 рр. – учасник “троцькістської” опозиції.

Іскрицький Михайло – громадський діяч на Чернігівщині. 1917 р. – Чернігівський губернський комісар Тимчасового уряду, попередник Д.Дорошенка на цій посаді.

Калиненко Кирило С. – член Центральної Ради від Харківщини (територіальне представництво). Належав до УСДРП. Входив (з 17 червня 1917 р.) до складу фінансової комісії Центральної Ради. Писар Центральної Ради, член її ревізійної комісії, комісії для розробки проекту статуту автономної України.

Касіка Григорій Антонович – селянин, член Центральної Ради і Всеукраїнської ради селянських депутатів.

Кас’яненко Євген Іванович (1889 – 30 грудня 1937) – громадський діяч. Навчався в Київському політехнічному інституті. Член УСДРП з 1906 р. Член Центральної Ради і Всеукраїнської ради робітничих депутатів, входив до складу її виконкому. Член комісії Центральної Ради для розробки проекту статуту автономної України. Член ЦК УСДРП, входив до її лівого крила. В 1918 р. перейшов до більшовиків (вступив до КП(б)У)). Працював у ЗМІ (часописи “Більшовик”, “Вісти ВУЦВК” та ін.) та на партійній роботі. Авіаконструктор. Заарештований 1937 р. і через кілька місяців розстріляний.

Кауфман – член фінансової комісії при Міністерстві фінансів УНР.

Квірінг Емануїл Йонович (1 вересня 1888 – 26 листопада 1937) – партійний та державний діяч. Член РСДРП з 1912 р. Делегат IV російської Государственной Думи. В 1917 р. – член Катеринославського комітету РСДРП(б), з грудня 1917 р. – голова Катеринославської ради. В 1918 р. – член ВУЦВК. В жовтні 1918 р. – березні 1919 р. – перший секретар КП(б)У, голова Раднаркому УСРР. В січні – серпні 1919 р. – голова Вищої ради народного господарства

УСРР. В 1919 – 1920 рр. – голова Чернігівського раднаргоспу, Катеринославського раднаргоспу, губернського ревкому. Член делегації УСРР на переговорах з Польщею (листопад 1920 р. – березень 1921 р.). 1923 – 1925 рр. – перший секретар ЦК КП(б)У, чинив спротив політиці українізації. Переведений до Москви, де посідав відповідальні посади в уряді. Розстріляний НКВС СРСР.

Кєренскій Александр Фьодорович (1881-1970) – громадський, політичний та державний діяч, присяжний повірений. Закінчив юридичний факультет Казанського університету, адвокат, захисник у політичних процесах, депутат IV Государственной Думи Росії, популярний політичний оратор. Під час світової війни оборонець. В 1917 р. – член російської партії соціалістів-революціонерів (есерів), член Тимчасового комітету Государственной Думи. 1917 р. – заступник голови Петроградської Ради. Після Лютневої революції – міністр юстиції Тимчасового уряду (з 2 березня 1917 р.), з травня по вересень 1917 р. – військовий і морський міністр; з 8 (21) липня до 30 жовтня 1917 р. – міністр-голова Тимчасового уряду, з вересня одночасно – Верховний головнокомандуючий. Надхненник і організатор невдалого наступу 18 липня 1917 р. З вересня 1917 р. – голова “Директорії” Тимчасового уряду. Після більшовицького жовтневого (листопадового) перевороту 1917 р. – організатор військового наступу 3-го кіннотного корпусу генерала П.Краснова на Петроград. З 1918 р. – в еміграції. Стояв на правому фланзі закордонних есерів, видавав газету “День”. Помер в США.

Кістяківський (Кістяковський) Ігор Олександрович (1876-?) – московський присяжний повірений, кадет, Народився 1876 р. у Києві в сім’ї відомого українського вченого і громадського діяча, професора Київського університету Олександра Федоровича Кістяковського (1829-1884) та сестри відомого українського діяча П.П.Чубинського. Дитинство та юнацький вік прожив під впливом таких українських діячів, як В.Антонович (що також доводився йому родичем), В.Науменко, П.Житецький та ін. Закінчив юридичний факультет Київського університету з золотою медаллю за роботу з історії римського права. По закінченні університету виїхав до Німеччини і провів там три роки, вивчаючи у різних німецьких університетах цивільне та римське

258

право. Після повернення до Росії став доцентом Київського університету по кафедрі римського права. В 1903 р. виїхав з Києва до Москви, де зайнявся адвокатурою. Одночасно викладав в місцевому університеті, як приват-доцент, цивільний кодекс. Залишив університет у 1910 р. на знак протесту проти втручання в університетське самоврядування з боку міністра освіти Кассо; разом з тим продовжував читати лекції в Московському комерційному інституті. В якості адвоката придбав собі широку популярність у Москві. Мешкаючи у Москві, жваво цікавився українським національним рухом і матеріально підтримував видання “Украинской Жизни”. На його світогляд свого часу глибоко вплинули праці М.Драгоманова, з яким його познайомив старший брат, відомий український вчений і завзятий драгоманівець Богдан Олександрович Кістяківський.

За гетьманату П.Скоропадського 1918 р.: травень – червень – державний секретар Української Держави; з червня – міністр внутрішніх справ Української Держави. В уряді Ф.Лизогуба належав до до групи міністрів, яка зорганізувалася приватно для підтримки і твердого проведення національного курсу Бутенко, Дорошенко, Кістяківський, Любинський і Рогоза). Заступник голови (до 10 серпня 1918 р.) української мирової делегації на переговорах з РСФРР. З серпня 1918 р. – сенатор Загального зібрання Державного Сенату Української Держави. Був прихильником жорстких дій щодо соціалістів та більшовиків. Арештував С.Петлюру, але на ультиматум німців змушений був його звільнити, арештував більшовиків Єгорова, Дибенко, наказав здійснити трус в приміщенні мирової делегації РСФРР та більшовицького консульства. Під час обшуків було знайдено докази підривної діяльності більшовицьких делегатів, їхні таємні антидержавні зносини з українськими соціалістами та представниками німецького штабу. Віддав наказ арештувати більшовика Д.Мануїльського після зриву делегації РСФРР мирових переговорів з Україною. Наслідком була вимога радника німецького посла негайного звільнення арештованих, повернення вилучених при обшуці документів і відставки І.Кістяківського. Це призвело до урядової кризи, коли 9 міністрів, вступившись за міністра внутрішніх справ, подали у відставку. Емігрував.

Климович Петро (1855 – 1919) – громадський діяч, адвокат. Член Одеської Громади. Належав до УПСР. 5 квітня 1918 р. призначений

міністром фінансів УНР в уряді В.Голубовича. Розстріляний більшовиками.

Ковалевський Микола Миколайович (3 вересня 1892 – 18 серпня 1957) – громадсько-політичний і державний діяч, кооператор, публіцист. Навчався в Московському університеті та Київському комерційному інституті. Голова студентських громад в Москві (1912) і Києві (1915). Голова (з квітня 1917 р.) ЦК УПСР і ЦК Селянської спілки, редактор її друкованого органу “Народня воля”. Полтавський губернський комісар безпеки. На Українському Національному конгресі обраний до складу Центральної Ради від Полтавської губернії. В травні 1917 р. увійшов до складу делегації ЦР, яка брала участь в переговорах з Тимчасовим урядом з питання автономії України. 25 липня 1917 р. делегований УПСР в Малу Раду, лідер фракції УПСР в Центральній Раді. З листопада 1917 р. – генеральний секретар продовольчих справ. У листопаді 1917 р. входив до складу Крайового комітету для охорони революції на Україні. З кінця березня до 29 квітня 1918 р. – міністр земельних і продовольчих справ УНР. Саме його і М.Любинського в квітні 1918 р. німці ультимативно вимагали усунути з уряду УНР. За Директорії УНР – міністр земельних справ (1918 – 1920). З 1920 р. в еміграції (Австрія, Польща, Румунія). На еміграції – співробітник українських та закордонних часописів. У 1950-х рр. співредактор “Енциклопедії українознавства”, автор кількох наукових та публіцистичних праць (“При джерелах боротьби” та ін.).

Коваленко Макар – член Центральної Ради і Всеукраїнської ради селянських депутатів, представник Таращанського повіту Київської губернії.

Коваленко Михайло Іванович – поміщик з Костянтиноградського повіту на Полтавщині, гласний Полтавської губерніяльного земства, член IV Государственной Думи. В 1917 р. відразу став на ґрунт самостійності України, один з засновників (травень 1917 р.) і голова Всеукраїнського союзу хліборобів-власників.

Коваль П. – селянин, учасник обговорення законопроекту про землю на VIII сесії Центральної Ради.

Коган – представник Сумської ради робітничих і солдатських депутатів на VI сесії Центральної Ради.

Колокольцов (Колокольцев) Василь Васильович – громадський, державний діяч, вчений-агроном. Дідич і землевласник з Харківської губернії, був головою Вовчанського повітового земства, набув широкої популярності як організатор земського господарства: агрономії, медицини, шкільництва та інших галузів життя. За гетьманату П.Скоропадського 1918 р. – міністр земельних справ Української Держави (10 травня – 24 жовтня 1918 р.). Прихильник приватної власності на землю, що поряд із здійсненим ним скороченням штатів міністерства призвело до конфлікту із співробітниками і кількадевного страйку апарату низки міністерств наприкінці травня 1918 р. Один з авторів т.зв. “записки дев’яти” міністрів (від 17 жовтня 1918 р.), яка призвела до кризи в уряді Ф.Лизогуба і змін у зовнішньополітичному курсі України.

Концеску П. – голова надзвичайної місії уряду Румунії в Українській Державі, повномочний міністр, заступник міністра закордонних справ Румунії (прибув до Києва 26 вересня 1918 р.).

Коркушко А.А. – інженер. За гетьманату П.Скоропадського – член (від Міністерства шляхів сполучення Української Держави) змішаної україно-німецької комісії з питань залізнично-шляхової тарифної угоди, яка розпочала роботу у Києві 27 травня 1918 р.

Корнієнко Юрій Антонович – державний діяч, військовослужбовець, генерал. Під час Першої світової війни – начальник інтенданства армій Південно-Західного фронту. За гетьманату П.Скоропадського 1918 р. – другий товариш міністра військових справ Української Держави, що завідував військовою інтендатурою та постачанням української армії. За словами Гетьмана він завжди залишався для П.Скоропадського “загадкою” і керівник Української Держави не був впевнений, що цей посадовець працював “без злого умислу”.

Коробенко (Коробченко) Данило Федорович – член Центральної Ради і Всеукраїнської ради робітничих депутатів, робітник київського заводу “Арсенал”. Входив до складу делегації

Центральної Ради і Українського генерального військового комітету, яка вела в травні 1917 р. переговори з Тимчасовим урядом.

Косинський Володимир Андрійович (1866-?) – громадський, політичний і державний діяч, вчений-економіст. Народився в дворянській родині Глухівського повіту на Чернігівщині. Професор Київського політехнічного інституту. Член Центральної Ради від партії кадетів. За гетьманату П.Скоропадського 1918 р. – товариш міністра (10 травня – 14 листопада 1918 р.) і міністр праці (14 листопада – 14 грудня 1918 р.) Української Держави. Голова (з 15 липня 1918 р.) Комітету праці при Міністерстві праці Української Держави. Член Вищої Земельної Комісії (започаткована в жовтні 1918 р.), яка розробила проект земельної реформи в Українській Державі, затверджений в листопаді 1918 р. Гетьманом. Один з засновників і перших академіків (з 14 листопада 1918 р.) Української Академії наук (кафедра сільського господарства). З 1922 р. в еміграції.

Косяков А. – голова ревкому київського заводу “Арсенал”.

Коцюбинський Юрій Михайлович (1896 – 1936) – політичний, військовий та державний діяч. Член РСДРП з 1913 р. В 1917 р. – прапорщик, член військової організації при Петроградському комітеті РСДРП(б). Член ВЦВК, обраного II Всеросійським з’їздом Рад. З грудня 1917 р. – заступник народного секретаря з військових справ уряду УСРР, створеного в Харкові. Керівник боротьби проти українського повстанського антибільшовицького руху. В січні 1918 р. – головнокомандуючий радянськими військами в Україні, член Надзвичайного комітету оборони України. В червні 1918 р. – член Всеукраїнської РВК, з листопада 1918 р. – Тимчасового робітничо-селянського уряду України. В січні – червні 1919 р. – член РВР Українського фронту, з серпня 1919 р. – голова Чернігівського губкому КП(б)У та губвиконкому, член ЦК КП(б)У, член За фронтового бюро ЦК КП(б)У. Член ВУЦВК. З кінця 1919 р. до травня 1920 р. – член Полтавського губкому КП(б)У. З 1920 р. – на дипломатичній роботі (працював послом, радником в Австрії та Польщі). З 1930 по 1935 рр. на керівних посадах в уряді УСРР, заступник голови Ради народних комісарів. Репресований як керівник

262

“Українського троцькістського центру”. Розстріляний НКВС СРСР.

Крезуб-Думин А. – громадський і політичний діяч, військовослужбовець, полковник. Учасник протигетьманського виступу Директорії (брав участь у її засіданні 14 листопада в Білій Церкві, коли було ухвалено остаточне рішення про початок повстання проти Гетьмана) та Січових Стрільців в листопаді-грудні 1918 р.; начальник охорони полонених колишніх гетьманських міністрів. Автор спогадів “Повстання проти гетьмана Скоропадського і січові стрільці” (Літературно-Науковий Вістник. – 1928. – Кн.ХІІ).

Кривецький Михайло Єремійович (?-1929) – політичний і громадський діяч, економіст. Член партії соціалістів-федералістів, згодом – соціалістів-самостійників. Працівник Міністерства фінансів Росії в Петрограді. З грудня 1917 р. по березень 1918 р. – директор Державного банку УНР і Департаменту Державної Скарбниці Міністерства фінансів УНР. З березня 1919 р. – народний міністр фінансів УНР (замість захопленого і полоненого поляками у Львові Ст.Федака) в Кабінеті С.Остапенка. Емігрував до Австрії, згодом – до Франції.

Крижанівський Федір Іванович (1878 – 1938) – політичний діяч, правник, економіст. Юрисконсульт Київського Союзу банків (1908 – 1919). Один з засновників Центральної Ради, до якої делегований від кооперативних організацій України. Товариш (заступник) голови Центральної Ради, член Комітету ЦР і Малої Ради, брав участь в роботі низки комісій ЦР. Лідер Української трудової партії. В 1919 – 1921 рр. – заступник голови правління Українбанку, професор Київського кооперативного інституту. Двічі заарештовувався органами радянської влади, у 1938 р. – розстріляний.

Кульженко Василь Стефанович (1865-1934) – видавець, організатор (1903 р.) і викладач Київської школи графіки та друкарства. у його київській друкарні, що містилася по вул. Пушкінській, 6, з грудня 1917 р. по липень 1919 р. друкувалися українські державні паперові грошові знаки, державні папери, поштові марки; з того ж часу там було розташовано Експедицію

заготовок державних паперів (ЕЗДП) України (УНР та Української Держави). В 1924-1928 рр. – професор Київського художнього інституту, редактор журналу “Искусство”.

Курило (Курилло) Григорій Митрофанович – товариш (заступник) міністра фінансів Української Держави. Під час виходу міністра фінансів А.Ржепецького у короткотермінову відпустку 31 липня 1918 р. Г.Курило тимчасово виконував його обов’язки.

Кушнір (Якименко) Макар Олександрович (10 серпня 1890 – 16 вересня 1951) – громадський і політичний діяч, дипломат, журналіст. Учасник українського студентського руху в Петрограді. 1917 р. – професорський стипендіат Петроградського університету. Член ЦК УПСФ. Член Центральної Ради і Малої Ради. У 1917 – 1919 рр. співробітничав у газетах “Нова Рада” і “Трибуна”. Після гетьманського перевороту 1918 р. активний член опозиційного Українського національного союзу. Брав участь у таємній нараді членів УНС вніч з 13 на 14 листопада 1918 р., де було обрано Директорію і після якої розпочалося протигетьманське повстання. Член делегації УНР на Паризькій мирній конференції. 1920 р. емігрував до Франції, Австрії. де співробітничав з віденською “Волею”, Бельгії. Один з засновників ОУН.

Ландвер Прагенау фон, Оттокар (Landwer Prehenau von, Ottokar) – генерал-майор австро-угорських імператорських і королівських збройних сил (1918 р.), голова спільної україно-німецько-австро-угорської Комісії по продовольству (1918 р.).

Лансберг В.Є. – інженер, відомий в Росії фахівець з експлуатації залізниць. 14 листопада – 14 грудня 1918 р. – міністр шляхів Української Держави. Після повалення гетьманату емігрував до Польщі. П.Скоропадський оцінював його ділові якості “на голову вище усіх колишніх членів останного кабінету” С.Гербеля; він був енергійний, знаючий справу, спокійний у критичну хвилину і чудово розбирався в обстановці.

Лашкевич Є.П. – за гетьманату П.Скоропадського з 15 липня 1918 р. комісар голови Ради Міністрів на Гомельському кордонному перепускному пункті Української Держави.

Лебідь-Юрчик Харитон Михайлович (1877-1945) – громадський, державний діяч, економіст із східного Поділля. З березня 1918 р. – директор Державної скарбниці УНР. З переворотом 29 квітня 1918 року і встановленням гетьманату його було залишено на цій посаді. З 28 червня 1918 р. він голова створеної при Міністерстві фінансів Фінансовій комісії. Голова спеціальної Бюджетової комісії при Департаменті Державної скарбниці Міністерства фінансів УНР, а згодом й гетьманату. У 1919 році – заступник міністра фінансів УНР і доцент Державного українського університету в Кам'янці-Подільському. Влітку 1919 р. вийшов зі складу уряду через непорозуміння з його головою Б.Мартосом. Згодом емігрував до Польщі, а звідти до Німеччини, де й помер. Його прізвищем занотовано 8 знаків Державної скарбниці і 4 облігації УНР. На вигнанні зайнявся науковою працею та написом спогадів про свою службу на благо Української держави, які стали важливим аналітичним джерелом до історії становлення і розвитку вітчизняної фінансової та бюджетної політики початку ХХ століття. Перш за все, це німецькомовна праця “Перший український державний бюджет на 1918 р.”, що була опублікована в Берліні у “Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin” в 1929 р. (Lebid-Jurcyk Ch. Das erste ukrainische Staatsbudget für das Jahr 1918 // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. - Bd. 2. - 1929. - S. 148-186) та видана 1927 р. у Львові “Бюджетове право”, яка і досі залишається цінним дослідом з бюджетової справи тих часів.

Леонтович Володимир Миколайович (1866-1933) – громадський, політичний і державний діяч, письменник (В.Левенко), меценат. Народився в Лубинському повіті на Полтавщині. Закінчив юридичний факультет Московського університету. Землевласник, поміщик і власник цукроварні на Полтавщині. Член “Київської старої громади”. Співробітник газет “Громадська думка” (видавав разом з Є.Чикаленком у 1905-1906 рр.), “Нова громада” (редактор, 1906 р.), “Рада”. Голова Товариства підмоги українській літературі, науці і штуці. Земський діяч. Член Товариства українських поступовців (ТУП), уповноважений Комітету Союзу міст Південно-Західного фронту (1916р.). 1917р. – член ради ТУПу, член ЦК Союзу українських автономістів-федералістів, який представляв у Центральній Раді.

Належав до УПСФ. За гетьманату П.Скоропадського – міністр земельних справ (з 24 жовтня 1918 р.) Української Держави. Один з авторів земельної реформи. Член Вищої Земельної Комісії (започаткована в жовтні 1918 р.), яка розробила проект земельної реформи в Українській Державі, затверджений в листопаді 1918 року. Гетьманом. 1919 року емігрував до Туреччини, потім до Югославії та Чехо-Словаччини.

Лерхе Герман Германович (16 грудня 1869 – 13 жовтня 1963, Франція) – державний діяч, фінансист. Син Германа Густавовича Лерхе (пом. 1903), видного чиновника Міністерства фінансів, до кінця його службової кар'єри – таємного радника та члена Ради Государственного банка Російської імперії. Після закінчення Александрівського ліцея з золотою медаллю в 1890 р. зачислений до Міністерства юстиції. З 1891 р. служив в Особливій канцелярії по кредитовій частині Міністерства фінансів. Неодноразово відбував відрядження в службових справах до європейських столиць; в 1894 – 1895 рр. супроводжував Д.Ф.Кобеко в поїзді до Закаспійської області, Туркестану та Бухари. З 1895 р. – в Государственному банку (помічник правителя канцелярії, з 1897 р. помічник директора столичної контори). В 1901 р. переведений до Власної його величності канцелярії в справах установ імператриці Марії (чиновник особливих доручень поверх штату). Після початку Російсько-японської війни направлений на Далекий Схід: з квітня 1904 р. – начальник 6-го летючого загону Червоного хреста, уповноважений Червоного Хреста при військах 1-го Сибірського корпусу; нагороджений орденом Св. Володимира III ступеня «за відзнаку в справах проти японців».

В березні 1905 р. повернувся на службу до Государственного банку Росії, де зайняв посаду старшого інспектора. Статський радник (1905). Пожалуваний в звання камергера Двору його імператорської величності (1906). Гласний Петербурзької міської думи. Один з засновників партії октябристів, член її ЦК з листопада 1905 р., скарбник партії. Обраний до III Державної Думи від Петербургу; після обрання з 1 листопада 1907 р. переведений з Государственного банку на посаду попечителя дитячих притулків при Головному комітеті для збору пожертв на користь притулків Відомства установ імператриці Марії.

Був видною фігурою фінансового та промислового світу: займав

посади директора Російсько-Перського гірничопромислового товариства, голови правління Товариства лібавських залізоробних та сталеварних заводів, члена правління Товарищества Петербурзького вагонобудівельного заводу. В ІІІ Державній Думі очолював фінансову комісію.

За гетьманату П.Скоропадського (29.05. – 14.12.1918 р.) – директор Кредитової канцелярії Міністерства фінансів, товариш (заступник) міністра фінансів Української Держави. Голова фінансової комісії української Комісії з розрахунків з Великоросією на мирових переговорах між Українською Державою та РСФРР.

В еміграції мешкав у Франції.

Лєнін (Ульянов) Владімір Ілліч (22 квітня 1870, Сімбірск – 1924, Горкі, Підмосков'я) – політичний та державний діяч. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету (екстерном). В 1900 – 1905, 1907 – 1917 рр. – в еміграції. Член РСДРП з 1900 р. В 1900 – 1903 рр. – редактор газети “Искра”. Організатор і лідер більшовицької партії. Організатор і натхненник Жовтневого перевороту в Петрограді. В 1917 р. – член ЦК РСДРП(б), голова Ради Народних Комісарів (1917 – 1924), що була утворена ІІ Всеросійським з'їздом Рад. Засновник (1922 р.) радянської держави.

Лизогуб Федір Андрійович (1851-1928) – громадський і державний діяч. Його батько, власник маєтку в Седневі поблизу Чернігова, приятелював з Т.Шевченком. Походив з старого козацького роду. У 1901-1905 рр. – голова Полтавської губернської земської управи. Покровительствував розвитку української культури й мистецтва. Його заходами підтримувано на Полтавщині домашній промисел (гончарство, ткацтво, шитво тощо), в Миргороді створено спеціальну художньо-промислову школу імені Гоголя, збудовано у Полтаві Земський будинок в українському стилі, закладено музей тощо. З 1915 р. – член Ради для заведення земського самоврядування при наміснику Кавказа. У 1917 р. – завідувач відділом закордонних підданих Міністерства закордонних справ Росії.

За гетьманату П.Скоропадського з травня до 14 листопада 1918 р. – голова Ради Міністрів Української Держави і водночас (до липня 1918 р.) – міністр внутрішніх справ. Сенатор Загального Зібрання Державного Сенату. Помер в еміграції в Белграді.

Личко Денис Іванович – селянин, член Всеукраїнської Ради військових депутатів, ефрейтор 49-го мортирного парку (Московська військова округа). Член партії українських есерів.

Лівицький (Левицький) Андрій Миколайович (1879 – 1954, Мюнхен, ФРН) – громадський, політичний і державний діяч, правник. Закінчив юридичний факультет Київського університету Св. Володимира. До 1917 р. – мировий суддя Золотоноського повіту. Один з засновників РУП, згодом – член УСДРП. Член Центральної Ради і ЦК Селянської спілки. В березні 1917 р. – золотоноський повітовий комісар, в липні – полтавський губерніяльний комісар Тимчасового уряду. За гетьманату 1918 р. – член опозиційного Українського національного союзу. За часів Директорії – на керівних посадах в уряді УНР (в 1919 р. – міністр юстиції, заступник голови Ради Міністрів, з серпня 1919 р. – міністр закордонних справ, з жовтня 1919 р. – голова дипломатичної місії в Польщі; з жовтня 1920 р. – голова Ради Міністрів УНР). Президент Ради Міністрів УНР в екзилі. Після вбивства 1926 р. С.Петлюри – Голова Директорії і Головний отаман військ УНР. Президент УНР в екзилі.

Лілов В.О. – комісар голови Ради Міністрів на Жлобинському кордонному перепускному пункті (наказ міністра внутрішніх справ від 26 липня 1918 р. № 221).

Лотоцький Олександр Гнатович (9 березня 1870 – 22 жовтня 1939) – громадський і державний діяч, відомий український письменник (псевдонім Білоусенко), публіцист, вчений-історик, знавець церковної справи. Навчався в Кам'янець-Подільській, Тифліській та Київській духовних семінаріях. Служив у Державному контролі, був помічником генерал-контролера. Один із засновників видавництва “Вік” (Київ), “Благодійного товариства видання загальнокорисних книг” (Петербург). Член РУПу, ТУПу, з 1917 р. – партії соціалістів-федералістів. У 1917 р. – голова Виконавчого комітету Української Національної Ради в Петрограді, з травня – губерніяльний комісар Буковини й Покуття. З вересня до листопада – член Генерального секретаріату (генеральний писар). З лютого до квітня 1917 р. – державний контролер УНР.

За гетьманату П.Скоропадського з 24 жовтня до 14 листопада

1918 р. – міністр ісповідань Української Держави. З січня 1919 р. до березня 1920 р. – посол УНР в Туреччині. В еміграції (з 1920 р.) – професор Варшавського університету, засновник і директор Українського наукового інституту у Варшаві (1930-1938 рр.). Міністр внутрішніх справ і заступник голови Ради Міністрів УНР (в екзилі).

Лутцау М.Б. – За гетьманату П.Скоропадського – член (від Південно-західної залізниці Української Держави) змішаної україно-німецької комісії з питань залізнично-шляхової тарифної угоди, яка розпочала роботу у Києві 27 травня 1918 р.

Львов Георгій Євгенієвіч (1861 – 1925) – князь, російський державний діяч, учасник ліберального земського руху. Депутат І Государственої Думи, прихильник партії кадетів. З 1914 р. очолював Головний комітет Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воякам. З 2 березня по 7 липня 1917 р. – голова російського Тимчасового уряду і міністр внутрішніх справ. Після Жовтневого (1917 р.) перевороту заарештований органами радянської влади. 1918 р. емігрував до Франції, увійшов до складу “Російської політичного наради”.

Любинський Всеволод Юрійович (1840-1920) – лікар-фармаколог. Родом з Київщини. Член підпільної “Української Народної Громади” (“Української Громади”), що здійснила 29 квітня 1918 р. гетьманський переворот. За гетьманату П.Скоропадського 1918 р. – міністр народного здоров’я й опікування Української Держави. В уряді Ф.Лизогуба належав до групи міністрів, яка зорганізувалася приватно для підтримки і твердого проведення національного курсу (Бутенко, Дорошенко, Кістяківський, Любинський і Рогоза).

Любинський Микола Михайлович (5 жовтня 1891 - ?) – політичний і державний діяч, філолог. Закінчив Київський університет Св. Володимира. Член Центральної Ради від Подільської губернії (обраний на Українському національному конгресі). Лідер Української національно-революційної партії. З липня 1917 р. у складі Малої Ради. Секретар комісії для скликання в Києві З’їзду народів Росії, секретар Ради народів. На початку грудня 1917 р. відряджений Малою Радою на Румунський фронт

із зверненням Центральної Ради до воюючих держав укласти загальний демократичний мир. Входив до складу української делегації на мирових переговорах в Бересті-Литовському. 9 лютого 1918 р. брав участь у підписанні мирного договору УНР з державами Почв'рного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною). 3 січня 1918 р. – генеральний секретар закордонних справ. 14 березня 1918 р. очолив управління Міністерства закордонних справ. Під час перебігу гетьманського перевороту заарештований (28 квітня 1918 р.) за наказом німецького командування в справі викрадення банкіра А.Доброго. В 1920-х рр. – науковий співробітник Інституту наукової мови ВУАН. 1931 р. репресований у справі Українського національного центру. Подальша доля невідома.

Мазуренко Василь Петрович (1877-?) – державний і політичний діяч, інженер-технолог, економіст, дипломат, професор. Народився 1877 р. у с. Криворотка (Північний Кавказ, Область Всевеликого війська Донського, Росія) в селянській родині. У 90-х рр. XIX ст. навчався у Воронежі. 1897 р. вступив до Петербурзького технологічного інституту; був одним з організаторів українського студентського руху, очолював Петербурзьку українську студентську громаду. З 1903 р. член Північного комітету Революційної Української партії (РУП). 1904 р. брав участь у загальностудентському з'їзді нелегальних студентських громад. Один із засновників (1905 р.) Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), входив до редакції часописів УСДРП “Вільна Україна” та “Наша думка”. У 1905 р. – член Головного комітету Всеросійського селянського союзу. Після Лютневої революції (1917 р.) в Росії виїздить на Дон, де його обирають (в березні 1917 р.) членом президії виконавчого комітету Області Всевеликого війська Донського.

Після повернення в Україну обраний до Центральної Ради від Херсонської губернії, був запрошений (з 2 жовтня 1917 р.) на посаду товариша (заступника) генерального секретаря торгу і промисловості УНР. 3 листопада 1917 р. – січень 1918 р. – товариш (заступник) генерального секретаря з фінансових справ УНР. Січень-березень 1918 р. – товариш народного міністра фінансів УНР. Березень-квітень 1918 р. – виконуючий обов'язки народного міністра фінансів УНР. Травень – 14 грудня 1918 р. – товариш міністра фінансів Української Держави (гетьманату)

П.Скоропадського. Грудень 1918 р. – січень 1919 р. – виконуючий обов'язки міністра фінансів в уряді В.М.Чехівського Директорії УНР.

За його безпосередньої участі було підготовлено низку законопроектів з фінансової політики Української Центральної Ради, зокрема, про запровадження національної грошової одиниці, про податки, про державні кошти УНР, запровадження зиску в цукровій монополії на користь УНР, про заснування Головної скарбниці України, про перетворення київської контори Госсударственного банка в Український Державний банк. Під час гетьманату Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) входив до опозиційного блоку – Українського Національного Союзу (УНС). У його помешканні велися переговори В.Винниченка з більшовиками Х.Раковським та Д.Мануїльським, на яких обговорювалися заходи щодо повалення влади Гетьмана. У 1918 р. було створено перший державний бюджет України, який підписав В.Мазуренко.

1919 р. – радник дипломатичної місії УНР в Італії, а згодом в Австрії. 1921 р. повернувся в Радянську Україну (УСРР). Працював на посаді професора Харківського технологічного центру. 1921-1931 рр. – директор Палати мір і ваг УСРР. 1931 р. арештований у справі т.зв. “Українського національного центру” і засуджений до шестирічного ув'язнення. Час і обставини його смерті залишаються нез'ясованими.

Мануйлов Александр Аполлонович (1869 – 1929) – російський державний діяч, вчений-економіст, публіцист. В 1908 – 1911 рр. – ректор Московського університету. Член ЦК партії кадетів. Головний редактор “Руських ведомостей”. З 1914 р. – голова Економічної ради Всеросійського союзу міст. 2 березня – 2 липня 1917 р. – міністр освіти російського Тимчасового уряду. За радянської влади – викладач Московського університету, консультант Наркомату фінансів РСФРР.

Мартос Борис Миколайович (20 травня 1879, Градизьк, Полтавщина – 19 жовтня 1977, США) – громадський, політичний і державний діяч, вчений-економіст, кооператор. Закінчив Харківський університет. Член РУП, згодом – УСДРП. До 1917 р. – організатор кооперативних товариств, голова Ради Дніпросоюзу. Входив до складу ЦК Селянської спілки, заступник

голови Спілки. Член Центральної Ради і Малої Ради від фракції УСДРП. Перший генеральний секретар земельних справ УНР (8 вересня – 26 грудня 1917 р.). У 1917 р. – заступник генерального секретаря земельних справ, голова Українського кооперативного комітету. Один з авторів проекту земельного закону Центральної Ради. Редактор тижневика “Воля” (орган УСДРП). У 1918 р. – голова Українського кооперативного комітету. За Директорії – міністр фінансів, голова Ради Міністрів УНР (1919). З 1920 р. на еміграції – Німеччина, ЧСР, США. Директор українських вузів та дослідницьких установ, професор Української господарської академії в Чехо-Словаччині.

Марцинюк Трохим Пилипович – член Центральної Ради і Всеукраїнської ради селянських депутатів, представник Житомирського повіту Волинської губернії. Член УПСР. Входив до складу фінансової комісії Центральної Ради.

Маршинський Аполлінарій (1865 – 1929) – громадський і державний діяч, фінансист. З кінця грудня 1917 р. – директор відділу прямих податків Народного Міністерства фінансів УНР. З 29 квітня по 14 грудня 1918 р. – департаменту прямих податків Міністерства фінансів Української Держави. У 1919 р. – заступник міністра фінансів УНР. На еміграції займався викладацькою роботою в Чесько-Словацькій Республіці.

Масарик Томас Гаріг (1850 – 1937) – чеський державний діяч, вчений, професор Празького університету, перший президент Чесько-Словацької Республіки (1918 – 1935). 1917 р. перебував в Росії та Україні. 12 листопада 1917 р. виступив на засіданні Малої Ради. Очолюючи Чехословацьку Національну раду, приділяв значну увагу формуванню Чехословацького корпусу з військовополонених на території України. Після проголошення УНР досяг домовленості з українським урядом про екстериторіальність корпусу та надання йому матеріальної допомоги. Після укладання Берестейського мирного договору він оголосив про скасування цієї умови, а частини корпусу з наступом німецьких військ в Україні відійшли на територію Росії.

Матусевич Борис Вісентійович – державний діяч. За гетьманату

272

П.Скоропадського – товариш міністра фінансів Української Держави; член спеціальної комісії з вироблення нового економічного договору з Центральними державами, який й було заключено 10 вересня 1918 року (один з підписувачів: Прилоги 3 “Згоди щодо інших споживчих припасів /з підприлогами а до з/; Прилоги 3 д. “М’ясні консерви”; Прилоги 3 о. “Яйця”; Прилоги 9. “Угода про залізничні тарифи”); постійний член (від Міністерства фінансів Української Держави) Доно-Української Комісії по справам Донецького палива.

Мацієвич Кость Андріянович (18 травня 1874, с.Деркачі, Київщина – 2 травня 1942, Подєбради (?), Чехо-Словаччина) – громадський, політичний і кооперативний діяч, вчений-агроном. Народився 18 травня в с.Деркачі Васильківського повіту на Київщині. Одержав диплом агронома у Новоолександрівському сільсько-господарському інституті в Пулавах. 1897 р. – вчений секретар Сільсько-господарського товариства в Полтаві. 1907-1911 рр. – ув’язнений на 4 роки за співпрацю з революційною організацією “Селянський Союз”. З 1911 р. – редактор видань Харківського сільсько-господарського товариства й популярного журналу цього товариства “Хлібороб”. З 1916 р. – професор сільсько-господарських наук у вищих школах Петрограда.

Член Центральної Ради і Малої Ради від УПСФ. З 8 серпня – 19 грудня 1917 р. – товариш (заступник) генерального секретаря земельних справ. Залишив посаду, не погоджуючись з есерівським проектом соціалізації землі. У 1918 р. – організатор вищих кооперативних союзів: голова ради “Централу”, заступник голови ради “Коопцентралу”, член редакційної колегії журналу “Українська кооперація”, в якому опублікував кілька статей про ідеологію української кооперації. Член Управи Всеукраїнського союзу земств. Редактор громадсько-наукового тижневика “Вісник громадської агрономії”.

За гетьманату П.Скоропадського 1918 р. – член економічної комісії (почала працювати з 25 березня 1918 р.) на україно-німецько-австро-угорських переговорах з питань торгівлі; член української делегації (політична комісія) на мирових переговорах Української Держави з РСФРР; лектор консульських курсів (сільськогосподарська політика) при Міністерстві закордонних справ Української Держави.

За Директорії – міністр закордонних справ, голова дипломатичної місії УНР в Румунії. В еміграції – професор Української

господарчої академії в Подєбрадах у Чехо-Словацькій Республіці.

Мейснер – німецький урядовий радник, доктор. За гетьманату П.Скоропадського – член з німецького боку (від Українського залізничного поста) змішаної україно-німецької комісії з питань залізнично-шляхової тарифної угоди, яка розпочала роботу у Києві 27 травня 1918 р.

Мерінг Сергій Федорович (1862-1920) – впливовий представник цукроварного промислу, політичний, громадський і державний діяч. Син відомого в Києві професора Ф.Мерінга. За гетьманату П.Скоропадського – з 24 жовтня по 14 грудня 1918 р. міністр торгу і промисловості Української Держави (пройшов до складу уряду як кандидат від Протофісу).

Михайлов Леонід (1884–після 1939) – політичний діяч. Член УСДРП. Міністр праці в урядах УНР (січень – квітень 1918 р.; грудень 1918 р. – лютий 1919 р.). 1919-1920 рр. – заступник голови делегації УНР в Польщі. До 1939 р. мешкав на Волині. Репресований НКВС.

Мірний Іван Іванович (1872 – 1937) – громадський діяч. Належав до УПСФ. До Центральної Ради обраний від громадських і просвітніх організацій м.Києва. З 9 жовтня 1917 р. – товариш (заступник) генерального писаря Центральної Ради, у листопаді 1917 р. – Генеральний писар, Державний писар УНР. Виконував обов'язки губернського комісара Київщини. За Української Держави і УНР – директор канцелярії Міністерства закордонних справ. На еміграції – голова Українського об'єднання в Чесько-Словацькій Республіці.

Мицкевич (Мицкевич) Мечислав (Вячеслав) Казимирович (1879 - ?) – польський політичний діяч в Україні, адвокат. Один з лідерів Польського націонал-демократичного централу. Член Центральної Ради. В липні 1917 р. призначений товаришем (заступником) генерального секретаря міжнаціональних справ (польський відділ), подав у відставку, не погоджуючись з III Універсалом. З 20 січня 1918 р. – генеральний секретар польських справ, міністр польських справ УНР. Після 1920 р. – перший польський воєвода Волині. 1922 р. закінчив політичну кар'єру.

Могилянський Микола Михайлович (1871-1933) – громадський і державний діяч, український етнограф і археограф, професор-антрополог. Народився 1871 р. у дворянській родині Городнянського повіту на Чернігівщині. Закінчив Петербурзький університет, служив в дирекції музею імператора Александра III в Петербурзі. Працював у Петербурзькій Академії наук. За політичними поглядами був близький до кадетів. У 1918 р. повернувся в Україну. За гетьманату П.Скоропадського 1918 р. – з 20 травня 1918 р. став товаришем державного секретаря Української Держави; голова юридично-редакційної Комісії української делегації на мирових переговорах між Українською Державою та РСФРР; посланець (у вересні 1918 р.) гетьманату у Францію, прибув до Парижу вже після повалення влади П.Скоропадського. Веміграції з 1919 р. (Швейцарія, Франція, Чехія), де намагався створити Український національний комітет з гаслом “Без Росії немає України”, співробітничав з російською еміграцією і викладав у Російському університеті (Прага).

Мумм фон Шварценштейн (Mumm von Schwarzenstein) Альфонс Філіп, барон (1880-1918) – німецький дипломат, цісарський надзвичайних завдань посол, дійсний таємний радник, один з найвизначніших професійних дипломатів Райху. До 1917 р. – виконувач обов’язки представника Німеччини в Токіо (Японія) і Вашингтоні (США), посол Німеччини в Пекіні (Китай). В березні-листопаді 1918 р. – посол в УНР та Українській Державі.

Муравйов Михайл Артемьєвіч (25 вересня 1880 – 11 липня 1918) – підполковник російської армії, лівий есер. Після Жовтневого перевороту 1917 р. перейшов на бік радянської влади. У грудні 1917 р. – квітні 1918 р. – начальник штабу групи військ по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії (під командуванням В.Антонова-Овсієнка); командував червоноармійськими загонами, що брали участь в боях проти Центральної Ради, окупації Києва (січень 1918 р.), в лютому 1918 р. у Дарниці віддав наказ про знищення близько 5 тис. мешканців. Згодом брав участь в боях за т.зв. Одеську радянську республіку. В липні 1918 р. – командуючий Східним фронтом Червоної армії. Був замішаний в політичних антибільшовицьких інспіраціях російських лівих есерів. Вбитий під час арешту після лівоесерівського заколоту.

Мухамед-Алі-Шах – колишній шах Персії (Ірану), який після позбавлення його влади і трону мешкав на території України.

Науменко Володимир Павлович (7 липня 1852 – 8 липня 1919) – громадський і державний діяч, педагог, історик літератури, філолог, журналіст. 1873-1903 рр. – вчитель російської мови і словесності київських 2-ї чоловічої, Міністерської і Фундуклеївської жіночих гімназій, Колегії Павла Галагана, Київського Володимирського Кадетського корпусу. З 1905 до 1914 рр. – директор приватних гімназій і власної гімназії. Редактор журналу “Киевская старина” (з 1907 р. – “Україна”). В 1914-1917 рр. очолював Українське наукове товариство у Києві, був одним з його засновників. Член “Старої Громади”, на основі якої за його участі було створено Українську федеративно-демократичну партію (припинила існування в 1918 р.). 15 березня 1917 обраний (заочно) заступником голови Центральної Ради, але не увійшов до її складу. 7 квітня 1917 р. Тимчасовим урядом був призначений заступником попечителя, а з травня – попечителем (куратором) Київської шкільної округи. Був надто поступливим російській шовіністичній інтелігенції, що гальмувало темпи українізації шкільної освіти. За це став об’єктом критики з боку Центральної Ради і Генерального секретарства освіти. За гетьманату П.Скоропадського – член ради Міністерства народної освіти, а з 15 листопада до 14 грудня 1918 р. – міністр народної освіти і мистецтва Української Держави. Будучи науковим співробітником ВУАН, заарештований більшовиками і розстріляний в Києві 8 липня 1919 р. як “бувший міністр гетьманський”.

Ніковський Андрій Васильович (14 жовтня 1885 - 1942) – громадський і політичний діяч, літературознавець, журналіст. Член ТУПу. Походив з бідної селянської родини з-під Одеси. Закінчив Одеський університет. Учасник нелегального видання “Боротьба”, редактор газети “Рада” (1910 - 1915), журналу “Основа” (Одеса), газети “Нова Рада” (1917 – 1919). Працював у Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст. В березні 1917 р. від українських громадських організацій обраний до Виконавчого губерніяльного комітету Київщини. Один з засновників Центральної Ради і делегат від Союзу українських

276

автономістів-федералістів (заступник голови). Член Тимчасового ЦК Союзу і заступник його голови. Член УПСФ. 7 липня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – заступник голови Центральної Ради, представник УПСФ в Малій Раді. Член комісій Центральної Ради для скликання територіального з'їзду і в справі переговорів з національними меншинами. 26 жовтня 1917 р. обраний до Крайового комітету по охороні революції в Україні. 12 листопада 1917 р. – призначений комісаром м.Києва. Після гетьманського перевороту активний діяч опозиційного Українського національного союзу (серпень – вересень 1918 р. – перший голова, член президії). В травні 1920 р. – міністр закордонних справ УНР (в кабінеті В.Прокоповича), голова Тарнавської конституційної комісії. В 1921 – 1924 рр. – перебував на еміграції. Повернувся в Радянську Україну. Співробітник ВУАН. Репресований органами ДПУ УСРР і засуджений в справі “Спілки визволення України”. Звільнений з-під ув'язнення 1940 р. Подальша доля невідома (очевидно загинув 1942 р. в соловецьких таборах).

Огородній Михайло Іванович – член Центральної Ради від Полтавської губернії (територіальне представництво). Належав до УСДРП. Входив до складу комісій реорганізації Комітету Центральної Ради і для розробки проекту статуту автономії України. Член Миргородської земської управи.

Одинець Гаврило Матвійович – член Центральної Ради від Чернігівської губернії (територіальне представництво), Комітету Центральної Ради, Малої Ради. Входив (в травні 1917 р.) до складу делегації Центральної Ради та Українського Військового комітету для переговорів з російським Тимчасовим урядом. Належав до УПСР, член Селянської спілки.

Одинець Дмитро Михайлович (1882 - ?) – російський громадсько-політичний діяч в Україні, історик права, викладав у Петербурзькому приватному університеті. Член народно-соціалістичної партії. З 12 листопада 1917 р. – товариш генерального секретаря національних справ УНР (російський відділ), з січня 1918 р. – міністр з великоруських справ УНР. В січні 1919 р. – член Президії Трудового конгресу в Києві. Емігрував.

Палтов Олександр Олександрович – державний діяч. Камергер, директор канцелярії Міністра шляхів сполучення Росії. Росіянин за походженням. За російської окупації Західної України під час Першої світової війни – юрисконсульт правління Галицько-Буковинських залізниць.

Активний діяч таємної “Української Народної Громади” (“Української Громади”), яка 29 квітня 1918 р. вчинила державний переворот в Києві і поставила на Гетьмана всієї України ген. П.Скоропадського. Автор проектів “Грамоти до всього Українського Народу” та “Законів про тимчасовий державний устрій України”, виданих 29 квітня 1918 р. Гетьманом. За гетьманату П.Скоропадського – товариш (заступник) міністра закордонних справ Української Держави (з 3 травня до 14 листопада 1918 р.); в липні 1918 р. – член представництва Української Держави на переговорах з Всевеликим Військом Донським; на початку серпня 1918 р. разом із головою Ради Міністрів відвідав з офіційною місією Берлін; супроводжував офіційний візит Гетьмана П.Скоропадського до Німеччини в вересні 1918 р. Мав репутацію відвертого германофіла і фактичного керівника зовнішньополітичного відомства гетьманату. Був противником видання, хоча й співавтором, Грамоти П.Скоропадського про федерацію з білою Росією і радив Гетьману очолити крайню течію українського руху. Весь період гетьманату був державним радником в уряді Української Держави, довіреною особою Гетьмана і керівником його канцелярії.

Панченко Льонгин – член Центральної Ради і Всеукраїнської ради селянських депутатів, представник Чигиринського повіту Київської губернії.

Панченко Михайло Юрійович (1885 - ?) – громадський і військовий діяч, поручик (Московська військова округа). Член Центральної Ради і Всеукраїнської ради військової депутатів. Член ЦК УПСР, згодом – член партії боротьбистів. 1919 р. – нарком освіти УСРР. В 1920-ті рр. – кіносценарист, редактор. Репресований органами радянської влади.

Пекарський – претендент на посаду товариша (заступника) генерального секретаря фінансових справ М.Туган-Барановського.

Перепелиця Степан (1884 – 1932) – державний і громадський діяч, фахівець з питань української фінансової кооперації. Член УПСР. -- Портфель міністра фінансів здобув соціаліст-революціонер. З 25 січня по 5 квітня 1918 р. – міністр фінансів УНР.

Петлюра Симон Васильович (10 травня 1879 – 26 травня 1926, Париж) – громадський, політичний, державний діяч, публіцист. В 1895 – 1901 р. навчався в Полтавській духовній семінарії, з якої був виключений за участь у діяльності таємної української громади. Вчителював і працював в “Експедиції з дослідження степових областей” на Кубані. Член РУП, згодом – УСДРП. Співробітник газети “Рада”, журналу “Україна”, “Вільна Україна” (СПб.). Редактор есдеківської газети “Слово” (Київ), у 1912 р. – журналу “Украинская жизнь” (Москва). В 1916-1917 рр. – заступник уповноваженого “Союзу Земств” на Західному фронті (м.Мінськ). В квітні 1917 р. обраний головою Української фронтової ради військ Західного фронту, яка делегувала його на I Всеукраїнський військовий з’їзд.

З 1917 р. – член ЦК УСДРП, голова Українського Генерального військового комітету, член Української Центральної Ради. 15 червня – 18 грудня 1917 р. – генеральний секретар військових справ. 18 грудня 1917 р. вийшов зі складу Генерального секретаріату, не погоджуючися з його військовою політикою. В січні 1918 р. на правах командуючого армією організував Гайдамацький кіш Слобідської України на Лівобережжі і брав участь у боях за Київ під час більшовицького повстання в місті. З квітня 1918 р. – голова Київського губерніального земства та Всеукраїнського Союзу Земств. З жовтня 1918 р. – член, з 9 травня 1919 р. – голова Директорії УНР, Головний Отаман Республіканських військ УНР. В 1919 р. заключив військову спілку з Польщею, відмовившись на користь останньої від Галиччини та Волині. З 1920 р. – в еміграції (Польща, Угорщина, Австрія, Франція), з 1924 р. – голова уряду УНР в екзилі. У 1925 р. започаткував видання тижневика “Тризуб”. 26 травня 1926 р. забитий більшовицьким агентом НКВС С.-Ш.Шварцбардом у Парижі.

Петров С. М. – державний службовець. До революції служив у польовому контролі в центральних установах російського контролю

в Петербурзі. Державний службовець гетьманату П.Скоропадського; з 14 листопада по 14 грудня 1918 р. – державний контролер Української Держави.

Пиленко – селянин, представляв селянство на засіданні Центральної Ради.

Пиленко – український соціаліст-революціонер, в червні 1917 р. увійшов до складу фінансової комісії при Генеральному секретарстві фінансів.

Пилькевич (Пількевич) Олександр Меркурійович (1880 – 1922) – військовий і політичний діяч, полковник російської служби, згодом – генерал-хорунжий Армії УНР. Член Центральної Ради і Українського Генерального військового комітету, старшина для особливих доручень при Генеральному секретарстві військових справ. Член делегації ЦР та УГВК до російського Тимчасового уряду в травні 1917 р. Комендант Окремого корпусу кордонної охорони, інспектор культурно-освітніх справ у війську. Помер у таборі інтернованих у Каліші (Польща).

Письменний Степан Петрович – військовий діяч, матрос (моряк), писар начальника штабу дивізії тралення Балтійського флоту. Член Центральної Ради і Українського Генерального військового комітету, відповідальний за військово-морські справи. Член делегації ЦР та УГВК до російського Тимчасового уряду в травні 1917 р. Начальник канцелярії Генерального секретарства військових справ, згодом – скарбник Міністерства військових справ УНР.

Пожарський Петро Никифорович (1878 - ?) – кооперативний діяч, історик українського кооперативного руху. Належав до УСДРП, член Центральної Ради від Київського губерніального земства. Один з організаторів і співробітників Центрального Українського кооперативного комітету та сільськогосподарського кооперації “Централ”. Входив до складу бюро в справі виборів до Київської міської думи, член комісії для розробки проекту статуту автономії України. За радянської влади – викладач Київського кооперативного інституту. Проходив по процесу в справі Союзу визволення України, був засланий. Подальша доля невідома.

Покровський Андрій Г. – військовослужбовець, віце-адмірал російської служби, адмірал Української Держави. З 27 березня 1918 р. – начальник охорони південно-західної частини Чорного моря (Одеського повіту), з 3 травня 1918 р. – головний начальник портів Чорного та Азовського морів і командуючий флотом, з 12 листопада 1918 р. – морський міністр Української Держави.

Полозов (Полоз) Михайло Миколайович (бл. 1890 – 3 лютого 1937) – політичний і військовий діяч, прапорщик, згодом – хорунжий. Навчався в Московському народному університеті. Член ЦК УПСР. Входив до складу Центральної Ради та Українського Генерального військового комітету. Представляв інтереси УГВК при Тимчасовому уряді в Петрограді, у складі делегації направлений до Берестя-Литовського на мирові переговори. З рядом лівих українських есерів приєднався до ідеї створення уряду про радянської орієнтації, за що був заарештований. 1919 р. – боротьбист, член радянського уряду України, виступав проти ліквідації УКП, 1920 р. – в КП(б)У, член її ЦК. Нарком фінансів УСРР. Член Президії ВУЦВК (1929). 1933 р. ув'язнений і розстріляний 1937 р. органами радянської влади.

Порш Микола Володимирович (19 жовтня 1879 – 16 квітня 1944) – політичний і громадський діяч, економіст, літератор. Навчався в Київському університеті Св. Володимира. Один з провідних діячів РУП. З 1906 р. очолював УСДРП. В березні 1917 р. – обраний до виконавчого комітету громадських організацій м.Києва від Союзу кооперативів. Голова Всеукраїнської ради робітничих депутатів. Член Центральної Ради і Малої Ради від фракції УСДРП. Член ЦК УСДРП. Учасник Демократичної наради в Петрограді, член Передпарламенту від національних меншин. 26 жовтня 1917 р. обраний до Крайового комітету для охорони революції на Україні. 12 листопада 1917 р. призначений генеральним секретарем праці УНР, з 18 грудня 1917 р. – генеральний секретар військових справ та генеральний секретар праці. У 1918 р. – голова мирної делегації УНР на переговорах з РСФРР. За Української Держави – учасник антигетьманського руху. 28 червня 1918 р. був заарештований (разом з С.Петлюрою). В 1919 – 1920 рр. – посол УНР в Німеччині. Згодом відходить від політики і присвячує себе науково-дослідній

роботі. Займається теорією перспектив самостійного функціонування української економіки.

Постоловський Антін Олексійович (1889 – 1991) – громадський, військовий і церковний діяч, вчитель. 1917 р. – феєрверкер 49-ї артилерійської бригади IX армії. Член Всеукраїнської ради військових депутатів від Румунського фронту. Член Малої Ради від фракції УПСР. 27 червня 1917 р. – призначений секретарем Центральної Ради, в січні 1918 р. разом з М.Шрагом підписав закон про випуск державних кредитових білетів УНР. В 1918 – 1919 рр. – товариш (заступник) прокурівського повітового комісара. 1919 р. – емігрував до Польщі, з 1949 р. – в Аргентині, діяч УАПЦ.

Прсображенскій Є. – провідний фахівець фінансової думки більшовицької Росії, професор. Був прихильником необмеженого випуску нічим незабезпеченої грошової маси Наркоматом фінансів РСФРР, вважаючи безпечна емісія гіперінфляційних грошових знаків спричиниться до руйнації світового буржуазного ладу.

Прокопович В'ячеслав Костянтинович (10 червня 1881 – 7 липня 1942) – громадсько-політичний і державний діяч, педагог, історик, публіцист. Навчався в Київському університеті Св. Володимира. Викладач історії в київських гімназіях, редактор педагогічного журналу “Світло”. Член Української радикально-демократичної партії і ТУП (член Ради). Член Центральної Ради та її Комітету (обраний від Українського союзу автономістів-федералістів). Входив до складу комісії Центральної Ради для скликання З'їзду народів Росії в Києві. 3 червня 1917 р. – член УПСФ, обраний до складу ЦК партії. Представник українських організацій в Київській земській управі. В січні – квітні 1918 р. – міністр народної освіти УНР. Після гетьманського перевороту повернувся до педагогічної праці. У травні – жовтні 1918 р. входив до складу політичної комісії Української мирової делегації на переговорах з РСФРР. В травні 1920 р. – голова Ради Народних Міністрів УНР. Один з соратників С.Петлюри. Січень – березень 1921 р. – міністр народної освіти УНР. Емігрував до Польщі, згодом – Франції. Займав ключові посади в уряді УНР в екзилі: 1926 – 1939 рр. – голова уряду УНР, жовтень 1939 р. – травень 1940 р. –

заступник голови Директорії, Головний отаман УНР. 1925 – 1939 рр.
– головний редактор журналу “Тризуб”.

Пугач Ісаак Михайлович – громадсько-політичний діяч, письменник, журналіст. Член Центральної Ради (пізніше увійшов до Малої Ради) і Всеукраїнської ради селянських депутатів, ЦК Селянської спілки (один з її засновників). Належав до УПСР, співробітник газета “Народня Воля”. В липні 1917 р. член делегації Центральної Ради до збуреного полку “полуботківців”. Розстріляний більшовиками в січні 1918 р. в Києві.

Пятаков Гергій (Юрій) Леонідович (19 серпня 1890 – 30 листопада 1937) – політичний та державний діяч. Член РСДРП з 1910 р. 1917 р. голова Київського комітету РСДРП(б), був членом виконавчого комітету Київської ради робітничих депутатів, з вересня 1917 р. – її голова. Член Центральної Ради та Малої Ради, де був лідером більшовицької фракції. У жовтні 1917 р. – голова ВРК першого складу. Наприкінці 1917 р. – помічник головного комісара Государственного банку РСФРР, згодом – головний комісар. Один з організаторів КП(б)У і секретар ЦК. У грудні 1918 р. – січні 1919 р. – голова Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР. В подальшому --- на відповідальних посадах у Червоній армії і державному управлінні: член РВР 13-ї армії, голова Центрального управління вугільною промисловістю Донбасу (1920-1923), заступник голови Вищої Ради народного господарства СРСР (1923-1927), член ЦК ВКП(б) (1923-1927, 1930-1937). Обвинувачувався у приналежності до троцькістської опозиції, розстріляний органами НКВС.

Радович Е.В. – інженер шляхів сполучення. За гетьманату П.Скоропадського – член з українського боку (від Південно-західної залізниці) змішаної україно-німецької комісії з питань залізнично-шляхової тарифної угоди, яка розпочала роботу у Києві 27 травня 1918 р.

Раковський Христіян Георгійович (1 серпня 1873 – 22 лютого 1941) – політичний та державний діяч. Народився 1873 р. в Добруджі, колишній румунський підданий. Учасник соціалістичного руху в Болгарії, Румунії, Франції, Росії. Один з засновників соціалістичних партій в Болгарії та Румунії. Закінчив

медичний факультет у Відні. Звільнений з румунського ув'язнення російським гарнізоном у Яссах 1 травня 1917 р., перебрався до Петрограду і вступив до РКП(б). В 1917 р. – голова ВЧК в Одесі, Севастополі, в травні-червні 1918 р. – голова урядової делегації РСФРР на мирових переговорах з Українською Державою. У 1918 р. – голова “Верховної автономної колегії по боротьбі з контрреволюцією в Румунії та на Україні”, член Румчероду (Виконкому Румунського фронту і Чорноморського флоту). З січня 1919 р. по липень 1923 р. (з перервами) – голова Ради Народних Комісарів Тимчасового робітничо-селянського уряду (з 29 січня – Ради Народних Комісарів УСРР) і Надзвичайної комісії по боротьбі з “бандитизмом”. В 1920 р. – член Реввійськради Південно-Західного фронту Червоної армії, голова Особливої комісії по паливу і продовольству, голова Економічної ради України. Член Політбюро ЦК КП(б)У, ЦК РКП(б), ВУЦВК, ВІЦВК. З 1923 до 1927 рр. – посол в Англії, потім – у Франції. У 1926-1927 рр. – активний діяч т.зв. “троцькістсько-зинов'євського блоку”. Після повернення в СРСР виключений з партії. В 1928-1934 рр. – у засланні. 1934 р. відновлений в лавах Компартії. З 1934 р. – голова місії Червоного Хреста в Японії. Репресований 1938 р. Розстріляний у 1941 р. НКВС СРСР.

Рафес Мойсей Аронов-Гіришев (Григорович) (1883 – 1942(3)?) – жидівський політичний діяч, публіцист. Член ЦК Бунду, який представляв в Центральній Раді та Малій Раді. В липні 1917 р. призначений генеральним секретарем державного контролю. В листопаді 1917 р. входив до складу Крайового комітету для охорони революції на Україні. Противник IV Універсалу, Закону Центральної Ради про національно-персональну автономію, створення українського війська. З 1919 р. – лідер лівого крила Бунду – Комфарбунду, згодом – член КП(б)У.

Рейнбот Віктор Євгенович – правник, державний діяч. До 1917 р. служив у Міністерстві юстиції, головою Петербурзького окружного суду. За гетьманату П.Скоропадського 1918 р. – товариш (заступник) міністра внутрішніх справ; з 24 жовтня – тимчасово керуючий Міністерством внутрішніх справ, з 14 листопада до 14 грудня 1918 р. – міністр юстиції Української Держави.

Ржепецький Антон Карлович – громадський і державний діяч. Походив із старої київської польсько-української шляхти. До революції 1917 р. – голова Землеробного синдикату, п'ять років працював у банках, голова Товариства взаємного кредиту, радник Київської міської думи, очолював виборчу комісію для обрання до Державної думи. Під час Першої світової війни – голова “Тетянинського комітету”, що опікувався біженцями. Член партії кадетів.

За гетьманату П.Скоропадського – міністр фінансів Української Держави (травень – 14 грудня 1918 р.). Відзначився на цій посаді створенням стабільної української грошової системи з високим курсом національної валюти. Один з авторів т.зв. “записки дев'яти” міністрів (від 17 жовтня 1918 р.), яка призвела до кризи в уряді Ф.Лизогуба і змін у зовнішньополітичному курсі України.

З опануванням Києва військами Директорії, поряд з іншими гетьманськими урядовцями, був заарештований в грудні 1918 р. Примусово утримувався під вартою в готелі “Версаль”, після чого був переведений до Лук'янівської в'язниці. При відступі Директорії перед натиском більшовиків до Вінниці, туди було перевезено і в'язнів. Більше року країни Антанти (зокрема Франція через генерала Бертело) вимагали від уряду УНР звільнення Гербеля, Ржепецького, Рейнбота та інших. Як згадував начальник охорони полонених Крезуб-Думин, згодом в'язнів, а отже й гетьманського міністра фінансів, було переправлено до Одеси і там “подаровано” Антанті. Подальша доля невідома.

Різен (Ризен), фон – німецький таємний урядовий радник. За гетьманату П.Скоропадського 1918 р. – член змішаної німецько-української комісії (від Кенігзбергської залізниці) з питань залізнично-шляхової тарифної угоди між Українською Державою і Німеччиною, що розпочала роботу в Києві 27 травня 1918 р.

Ровинський (Ровенський) Дмитро Демидович – солдат російської служби. Член Центральної Ради та Українського Генерального військового комітету, очолював агітаційно-освітній і організаційний відділи комітету, входив (в травні 1917 р.) до складу делегації ЦР та УГВК до російського Тимчасового уряду.

Родзянко В.П. – урядовець особистих доручень VIII класу Міністерства внутрішніх справ Української Держави, комісар голови Ради Міністрів на Ростовському кордонному пропускному пункті (наказ міністра внутрішніх справ за № 173 від 8 липня 1918 р.) Української Держави.

Розенберг – банківський працівник.

Розенфельд (Камєнєв) Лейба (Лєв) Борисович (1883 – 1936) – російський політичний діяч. Член РСДРП з 1903 р. 1914 р. – керівник більшовицької фракції в IV Государственній Думі Росії. 1917 р. – член ЦК РСДРП(б), один з редакторів газети “Правда”, член Виконкому Петроградської Ради і ВЦВК. Виступав проти більшовицького збройного заколоту і за “однорідний соціалістичний уряд”. 1917 – 1926 рр. – член Політбюро. Голова ВЦВК (листопад 1917 р.). Член російської більшовицької делегації на переговорах в Бересті-Литовському. 1918 р. – голова Московської Ради, з 1922 р. – заступник голови Ради Народних Комісарів і РПО, в 1924 – 1926 рр. – голова РПО, директор Інституту Леніна. Протягом 1926 – 1934 рр. зазнавав репресій з боку сталінського керівництва. Розстріляний у 1936 році.

Ромишевський – член з українського боку (від Південно-західної залізниці) змішаної україно-німецької комісії з питань залізнично-шляхової тарифної угоди, яка розпочала роботу у Києві 27 травня 1918 р.

Ротерт К. – інженер. За гетьманату П.Скоропадського член з українського боку (від Міністерства торгу і промисловости Української Держави) змішаної україно-німецької комісії з питань залізнично-шляхової тарифної угоди, яка розпочала роботу у Києві 27 травня 1918 р.

Рубас Олексій Константинович – член Центральної Ради від Харківської губернії (територіальне представництво). Належав до УПСР. Входив до складу фінансової комісії Центральної Ради і комісії по реорганізації її Комітету.

Савельєв В. В. – генерал-хорунжий Української Держави, командир Окремого Корпусу Кордонної охорони Української Держави.

Садовський Валентин Васильович (1886 – 24 листопада 1947) – громадський діяч, журналіст, економіст, організатор українських студентських громад у Петербурзі. Навчався в Київському та Петербурзькому університетах. Член УСДРП, яку представляв у Центральній Раді та Малій Раді. В червні – серпні 1917 р. – генеральний секретар судових справ. За Директорії – міністр праці УНР. На еміграції – доцент Української господарської академії в Подєбрадах (Чесько-Словацька Республіка). Заарештований 1945 р. у Празі, помер у Лук'янівській в'язниці в Києві.

Садовський (Тобілевич) Микола Карпович (1856 – 1933) – актор, режисер і громадський діяч, корифей українського театру. 1906 р. заснував у Полтаві перший український стаціонарний театр, який діяв до 1919 р. у Києві.

Свердлов Яков Михайлович (1885 – 1919) – політичний і державний діяч. Член РСДРП з 1901 р. В 1917 р. – член ЦК РСДРП(б), голова секретаріату ЦК, член партійного військово-революційного центру по підготовці перевороту в Петрограді. 3 листопада 1917 р. – голова ВЦВК. Помер у Москві.

Сергєєв (Артем) Федір (1883 – 1921) – політичний і державний діяч. Член РСДРП з 1901 р. В 1917 р. – секретар Донецько-Криворізького обласного комітету, член РСДРП(б), з грудня 1917 р. – член ВУЦВК, народний секретар торгівлі й промисловості уряду України, створеного більшовиками в Харкові. В 1918 р. – голова Ради Народних Комісарів та комісар народного господарства Донецько-Криворізької радянської республіки, член ЦК КП(б) У, голова Всеукраїнської Центральної ВРК. В 1919 р. – заступник голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України (січень – березень). В 1920 р. – голова Донецького губвиконкому, член Ради Труда і Оборони РСФРР, секретар Московського комітету РКП(б). Похований в Москві.

Сидоренко Григорій Микитович (1874 – 6 лютого 1924) – політичний діяч, дипломат, інженер. Соціаліст-самостійник. Член Центральної Ради. 3 29 листопада 1917 р. – товариш (заступник) генерального секретаря шляхів. У лютому – квітні 1918 р. – міністр пошти і телеграфу УНР. В 1919 – 1922 рр. – посол УНР у Відні (Австрія). В січні – серпні 1919 р. – голова делегації УНР

на Паризькій мирній конференції. З 1924 р. – директор бібліотеки Української господарчої академії в Подебрадах (Чесько-Словацька Республіка).

Скнар (Скнаръ) – член Центральної Ради. Належав до УСДРП, член комісії Центральної Ради із законодавчих внесень

Скоропадський Павло Петрович (3 (16) травня 1873 р., Вісбаден, Німеччина – 26 квітня 1945 р., Меттен, Баварія-Німеччина) – військовий, політичний, державний діяч, Гетьман всієї України і голова Української Держави.

Народився 3 (16) травня 1873 р. у Вісбадені, де його мати відпочивала на мінеральних водах Німеччини. Нашадок старого гетьмансько-козацького роду. 1886-1893 рр. – навчання у Пажеському корпусі в Петербурзі. В чині корнета поступив на службу до Кавалергардського полку тимчасово виконуючим обов'язки командира ескадрону. 1895 р. – полковий ад'ютант, в грудні 1897 р. – поручник.

Учасник російсько-японської війни (1904-1905 рр.). З квітня 1904 р. – на фронті (осавул 3-тього Верхньоудинського козачого полку в Мукдені; ад'ютант командуючого Східного загону Манчжурської армії ген. А.Келлера). Восени 1904 р. призначений командиром 5-ї сотні 2-го Читинського козачого полку Забайкальського козачого війська, невдовзі – ад'ютантом головнокомандувача російськими військами на Далекому Сході ген. Ліневіча.

В 1905 р. – флігель-ад'ютант Його Імператорської Величності Ніколая II. 1906 р. – полковник. 4 вересня 1910 р. – командир 20-го драгунського Фінляндського полку. Квітень 1911 р. – командир лейб-гвардії Кінного полку. 25 березня 1912 р. – генерал-майор свити Його Імператорської Величності з зарахуванням до Імператорського полку.

Учасник Першої світової війни. 6 серпня 1914 р. його полк відзначився у бою під Краупішкеном. За цей бій Георгієвська дума Кінної гвардії нагородила П.Скоропадського (наказ від 13 жовтня 1914 р.) орденом Святого Георгія IV ступеня. У 1915-1916 рр. – командувач гвардійською кавалерійською дивізією, яка успішно діяла у Прибалтиці. Влітку 1916 р. отримав чин генерал-лейтенанта. 22 січня 1917 р. – командувач 34-м армійським корпусом, який розташовувався на терені України. Тут вперше познайомився

з масовим українським рухом. В серпні 1917 р., відповідно до наказу ген. Конілова, українізував корпус, який дістав назву 1-го Українського армійського корпусу. Нагороджений Георгієвською зброєю і усіма орденами до Святого Володимира IV ступеня включно.

16-17 жовтня 1917 р. на 3'їзді Вільного Козацтва в Чигирині обраний почесним військовим отаманом Вільного Козацтва. В листопаді 1917 р. розбрав збільшовизований 2-й гвардійський корпус, який залишив фронт і рухався на Київ проти Центральної Ради на чолі з Є.Бош. В кінці 1917 р. через саботаж Генерального секретаріату і Центральної Ради відмовився від командування корпусом.

В березні 1918 р. створив “Українську Народну Громаду” (“Українську Громаду”), яка, спираючись на підтримку УХДП, Союзу Земельних власників та на власні збройні боївки, за активного нейтралітету німців, організувала і здійснила державний переворот. 29 квітня 1918 р. на 3'їзді Хліборобів у Києві проголошений Гетьманом всієї України. 29 квітня – 14 грудня 1918 р. – Гетьман Української Держави.

В 1918-1945 рр. – в еміграції в Німеччині. З 1920 р. повертається до політичної діяльності. Лідер Українського союзу хліборобів-державників (УСХД), згодом – Союзу гетьманців-державників (СГД) та Гетьманського (монархічного) Руху. Співзасновник Українського Наукового інституту при Берлінському університеті (1925-1945 рр.). Доклав зусиль до звільнення з німецьких концтаборів провідників ОУН С.Бандери, А.Мельника, Я.Стецька та ін. Смертельно поранений 16 квітня 1945 р. під час бомбардування станцій Платлінг, що поблизу Мюнхена в Баварії (Німеччина). Помер 26 квітня 1945 р. в шпиталі монастиря Меттен (Баварія). Похований в Оберстсдорфі (Німеччина).

Скрипник Микола Олексійович (1872 – 7 липня 1933, Харків) – радянський державний і партійний діяч, академік АН БРСР і УРСР. Нарком юстиції та генеральний прокурор УСРР. 1927 – 1933 рр. – нарком освіти УРСР, ініціатор і один з організаторів політики українізації освіти, преси та державних установ УРСР. 7 липня 1933 р. покінчив життя самогубством на знак протесту проти шовіністичної політики ВКП(б) в Україні.

Славинський Максим Антонович (12 серпня 1868 – 23 листопада 1945) – громадський і політичний діяч, дипломат, історик, юрист,

публіцист, поет. Син селянина з Київщини. Закінчив Київський університет Св. Володимира. За фахом – юрист. 1906 р. редагував газети “Свобода і право”, “Свободная мысль”, “Украинский вестник”, “Вестник Европы”. Видав енциклопедичний двотомник “Украинский народ в его прошлом и настоящем” (Петроград, 1914-1916). Депутат І Государственной Думи.

1917 р. – член Української Національної ради в Петрограді, представник Центральної Ради при Тимчасовому уряді. Один з організаторів Республікансько-демократичної партії (Російської РДП), член її ЦК. В Тимчасовому уряді – голова Особливої наради з провінціальної реформи (з правами міністра), представник Тимчасового уряду при Центральній Раді і на 3’їзді народів Росії в Києві. Представник Центральної Ради при Тимчасовому уряді. В 1917 р. – член УПСФ. 3 травня 1918 р. – член ради Міністерства закордонних справ Української Держави. Був тимчасовим представником Української Держави на Дону. Член делегації Української Держави на переговорах з РСФРР. 24 жовтня – 11 листопада 1918 р. – міністр праці Української Держави. 1919 – 1923 рр. – голова дипломатичної місії УНР в Чехо-Словаччині. На еміграції – професор Українського педагогічного інституту в Празі. Співпрацював з еміграційним урядом УНР. 1945 р. заарештований контррозвідкою Радянської армії і вивезений до СРСР, помер у Лук’янівській в’язниці в Києві.

Сніжний І. – член делегації (в травні 1917 р.) Центральної Ради та Українського Генерального військового комітету до російського Тимчасового уряду. Належав до Української радикально-демократичної партії, член комісії Центральної Ради для розробки проекту статуту автономії України.

Сокольніков (Бриліант) Григорій Якович (1888 – 1939) – російський політичний діяч. Член РСДРП з 1905 р., згодом пристав до більшовицької РСДРП. В 1909 – 1917 рр. перебував в еміграції. В квітні 1917 р. повернувся в Петроград разом з В.Леніним. Член ЦК РСДРП(б), виконкому Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, ВЦВК Рад. Брав участь у Жовтневому перевороту в Петрограді. Редактор газети “Правда”, член Установчих зборів від РСДРП(б). Входив до складу делегації ВЦВК на переговорах у Бересті-Литовському, голова російської (більшовицької) делегації, що 3 березня 1918 р. підписала мирний

договір. В подальшому – на радянській військовій та дипломатичній роботі. 1937 р. репресований органами радянської влади.

Сталін (Джугашвілі) Іосіф Віссаріонович (1879 – 1953) – політичний і державний діяч, один з керівників Комуністичної партії та Радянської держави. З квітня 1917 р. незмінний член ЦК партії більшовиків. Брав участь у підготовці і здійсненні Жовтневого перевороту в Петрограді. 1917–1922 рр. – народний комісар у справах національностей, одночасно (з 1919 р.) – нарком держконтролю. Член Реввійськради Республіки, низки фронтів, представник ВЦВК в Раді робітничої і селянської оборони. 1919 – 1952 рр. – член Політбюро більшовицької партії, з 1922 р. – генеральний секретар ЦК КПРС. Після усунення від керівництва партії і держави лідерів т. зв. правої та лівої опозиції – фактичний диктатор СРСР. З 1941 р. – голова Ради Народних Комісарів (Ради Міністрів) СРСР.

Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (17 серпня 1869 – 1941) – громадська і культурна діячка, письменниця. Дочка М.Старицького. Член Української радикально-демократичної партії, ТУПу, співробітниця українських видань “Літературно-науковий вістник”, “Рада”, “Рідний край”, “Украинская жизнь” та ін. Організаторка українських громадських товариств – “Просвіта”, Літературно-артистичного, Українського наукового товариства. Голова Українського клубу “Родина” (1910 – 1917). В квітні 1917 р. на Українському Національному конгресі обрана до Центральної Ради і Комітету Центральної Ради. Голова днів Національного фонду. Член Ради Союзу автономістів-федералістів. Член УПСФ. Очолювала видавничий відділ Генерального секретарства освіти, репертуарну комісію Українського театрального комітету. Спів засновниця і заступник голови Національної ради українських жінок (Кам’янець-Подільський, 1919). В 1920-х рр.. – науковий співробітник ВУАН. Засуджена у справі Союзу визволення України (1929). Після п’ятирічного заслання повернулася до Києва. Вдруге заарештована 1941 р., померла під час етапу.

Стасюк Микола Михайлович – громадський діяч, кооператор. Один з організаторів селянських спілок на Катеринославщині.

Член УПСР. Товариш (заступник) голови ЦК Селянської спілки, від якої був делегований до Центральної Ради і Малої Ради. Голова агітаційної і член організаційної комісії, член комісії для розробки проекту статуту автономії України. Член виконавчого губернiального комітету Київщини від українських громадських установ. Голова Київської губернiальної ради селянських депутатів. 15 червня – 1 серпня 1917 р. – генеральний секретар харчових справ (подав у відставку). За Директорії УНР – начальник постачання армії в Кам'янці-Подільському. Емігрував. В 1920-х рр. повернувся в Радянську Україну, науковий співробітник ВУАН. 1931 р. репресований, подальша доля невідома.

Стебницький Петро Януарович (1862-1923) – письменник (псевдонім – П.Смукот), громадський і державний діяч. Народився 1862 р. на Київщині в сім'ї священика. Закінчив 1-шу київську гімназію й фізико-математичний факультет Київського університету. Служив в Петербурзі у Міністерстві фінансів; брав участь в науковій літературі по фінансово-економічних справах. Один з провідників української громади в Петербурзі. Був відомий як видатний український громадський діяч. Член ТУПу. Очолював “Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг”. Після Лютневої революції очолив Українську Національну раду в Петрограді. Разом з О.Лотоцьким підготував для Тимчасового уряду записку про нагальне задоволення національних інтересів українського народу (березень 1917 р.). Член ЦК УПСФ. 1917 р. – комісар у справах України при Тимчасовому уряді. Представляв Україну на нараді по Установчим зборам. В уряді УНР В.Голубовича – член фінансово-економічної ради, входив до дирекції Українського державного телеграфного агентства. За гетьманату П.Скоропадського 1918 р. – заступник голови (з 10 серпня) делегації Української Держави на мирових переговорах з РСФРР, сенатор Адміністраційного Генерального Суду Державного Сенату. З 24 жовтня до 14 листопада 1918 р. – міністр народної освіти і мистецтва Української Держави. За радянської влади – керівник комісії ВУАН для складання енциклопедичного словника.

Степаненко Олександр Ф. – громадський і політичний діяч, кооператор. В 1909 – 1911 рр. – редактор газети “Село”. Член РУП,

292

згодом – Української народної партії. 1917 р. – один з провідників УПСС, яку представляв в Центральній Раді. Входив до складу Київського губерніального виконавчого комітету. В грудні 1917 р. обраний секретарем парламентської фракції самостійників. У 1918 р. (до квітня) – член фінансової комісії при Міністерстві фінансів УНР. За Директорії – представник УНР з економічних питань у Відні (Австрія). 1922 р. повернувся в Радянську Україну з еміграції. Був висланий радянською владою до РСФРР, де й помер.

Стешенко Іван Матвійович (1873 – 30 липня 1918, Полтава) – громадський і політичний діяч, педагог, літературознавець і письменник. Член таємних українських організацій “Молода Україна”, “Стара Громада”, ТУП. Брав участь у створенні РУП. Разом з Лесею Українкою заснував одну з перших соціал-демократичних організацій. Викладав у середніх та вищих школах Києва. 1915 р. очолив Тетянінську гімназію для біженців. У лютому 1917 р. – комісар з учбової частини і товариш (заступник) голови Ради громадських організацій м.Києва. Влітку 1917 р. – окружний інспектор Київської шкільної округи. Засновник і співголова Товариства шкільної освіти, фундатор Всеукраїнської вчительської спілки. Один з організаторів Центральної Ради, очолював її шкільну та редакційну комісії. Член Малої Ради. 26 червня 1917 р. призначений генеральним секретарем освіти. В січні 1918 р. разом з урядом В.Винниченка пішов у відставку. Наукова діяльність пов’язана з Товариством Нестора-літописця, Українським науковим товариством у Києві. Дійсний член НТШ (1917 р.). Трагічно загинув у Полтаві. Похований на Байковому цвинтарі в Києві.

Страдомський (Стародомський) М.Ф. – заступник голови Київської міської думи, член партії кадетів, лікар. 1917 р. – голова виконкому Ради об’єднаних громадських організацій. В червні – серпні 1917 р. – комісар м.Києва.

Суковкін Михайло Акіфійович – громадський і політичний діяч, поміщик з Київщини. До 1917 р. – голова Київського губерніального земства. 1917 р. – Київський губерніальний комісар Тимчасового уряду (до кінця літа 1917 р.). Посол Української Держави в Туреччині (1918 р.).

Сулькевич М.О. – генерал-лейтенант російської служби. За походженням – литовський татарин. До революції 1917 р. – командувач Мусульманським корпусом на Румунському фронті. Поставлений на чолі проросійського т.зв. Кримського уряду німецьким окупаційним командуванням. 18 червня 1918 р. уряд Сулькевича виступив з декларацією, що краєвий уряд ставить перед собою завдання “збереження самостійності Кримського півострова аж до остаточного з’ясування його міжнародного становища і відновлення законності і порядку”. Гетьманський уряд України здійснив економічно-торговельну блокаду Криму, внаслідок чого півострів перейшов під автономне підпорядкування Українській Державі. Наприкінці 1918 р., після евакуації німецьких військ, Крим перейшов під владу Добровольчої армії А.Денікіна. Згодом став військовим міністром Азербайджану.

Терещенко Михайло Іванович (1886 – 1956) – політичний діяч, великий землевласник, фінансист. Походив з великої родини місіонерів, яку заснував простий селянин з-під Глухова на Чернігівщині А.Терещенко. Депутат IV Государственной Думи Росії. Безпартійний, близький до прогресистів. 1915 – 1917 рр. – голова Київського обласного Військово-промислового комітету і товариш (заступник) голови Всеросійського Військово-промислового уряду. 5 травня – 25 жовтня 1917 р. – міністр закордонних справ Росії (Тимчасового уряду). Наприкінці червня 1917 р. у складі делегації Тимчасового уряду (Керенській, Некрасов, Церетелі) брав участь у переговорах з Центральною Радою та підготовці проекту декларації (на засіданнях повадився здебільшого пасивно, хоч загалом прихильно до Центральної Ради). 25 жовтня 1917 р. був заарештований більшовиками в Зимовому палаці під час перевороту. Після звільнення навесні 1918 р. емігрував.

Титов І. – депутат IV Государственной Думи Росії. Постановою Тимчасового комітету членів Государственной Думи від 28 лютого 1917 р. призначений комісаром Департаменту митних зборів Росії.

Ткаченко Михайло Степанович (1879 – 1920) – політичний і державний діяч, адвокат. Член РУП (1902 – 1904), соціал-демократичної “Спілки” і УСДРП. Навчався в Київському

університеті Св. Володимира. 7 березня 1917 р. обраний головою правничої комісії Центральної Ради, член її Комітету і Малої Ради від фракції УСДРП. Член ЦК УСДРП. Гласний Київської міської думи. Голова Українського правничого товариства. 26 жовтня 1917 р. обраний від УСДРП до складу Крайового комітету по охороні революції на Україні. В листопаді 1917 р. – березні 1918 р. – генеральний секретар (міністр) судових справ УНР, згодом – до 29 квітня 1918 р. – міністр внутрішніх справ УНР. Був причетним до арешту і таємного викрадення банкіра Доброго. Після розколу УСДРП (січень 1919) очолював ліву фракцію “незалежників”, яка 1920 р. була пере названа на Українську комуністичну партію. Інтернований до Росії. Загинув у таборі в Москві.

Толлі І.В. – секретар Ради Міністрів Української Держави.

Томашевський (Томашівський) Є. П. – український націонал-революціонер, член Центральної Ради, з червня 1917 р. увійшов до складу фінансової комісії.

Троцькій Лев – дивіться: Бронштейн Л.

Туган-Барановський Михайло Іванович (21 січня 1865, с.Сольоне, Полтавщина –лютий 1919) – громадський і державний діяч, економіст, відомий вчений, автор численних праць російською, німецькою та українською мовами, один з найвидатніших мислителів-ідеологів кооперації і суспільного солідаризму.

Родом з с.Сольоного Лохвицького повіту на Полтавщині. 1890 р. – доктор політичної економії по закінченні природничого і правно-економічного факультетів Харківського університету. Професор політичної економії Петроградського університету, економічного факультету Петербурзької політехніки й Комерційного інституту. Співробітник марксистських видань “Новое слово”, “Начало” та ін. Відомий кооперативний діяч. В 1895-1907 рр. – легальний марксист, згодом – кадет, з 1917 р. – член УПСФ, автор програми партії. Влітку 1917 р. – повернувся в Україну, працював деканом юридичного факультету Українського Народного університету в Києві. 8 вересня – 14 грудня 1917 р. – генеральний секретар фінансів і виконуючий обов’язки генерального секретаря торгу і промисловості УНР.

За гетьманату П.Скоропадського 1918 р. – ординарний професор,

декан фізично-математичного факультету першого Державного Українського університету в Києві. Голова Ради Українського центрального кооперативного комітету і Українського товариства економістів. Надхненник запровадження Україною власної грошової одиниці, національної фінансової системи і виходу з російської рубльової зони. У 1918 р. один із засновників Української Академії наук, голова соціально-економічного відділу. Головував на III Всеукраїнському загальнокооперативному з'їзді. Склавав першу програму "Кооперативного інституту". Помер в лютому 1919 р. під час подорожі до Парижу в складі делегації УНР на мирову конференцію.

Фещенко-Чопівський Іван Адріанович (20 січня 1884 – 2 вересня 1952) – громадсько-політичний і державний діяч, учений-хімік, інженер-металург. Закінчив Київський політехнічний інститут. Належав до ТУПу, згодом – Української радикально-демократичної партії. В 1917 р. – доцент Київської політехніки, керівник відділу в управлінні головного уповноваженого по розподілу палива на Київщині. Член УПСФ. Член Центральної Ради (делегований від просвітніх організацій м.Києва) і Малої Ради, фінансової комісії та комісії для розробки проекту статуту автономії України. В Генеральному секретаріаті очолював відділ промисловості. З лютого 1918 р. – міністр торгу і промисловості УНР. В 1919 – 1921 рр. – товариш (заступник) міністра народного господарства, заступник голови Ради Народних Міністрів УНР, радник дипломатичної місії в Румунії, голова Ради УНР в екзилі. З 1921 р. на еміграції в Польщі, професор Гірничої академії в Кракові, Варшавського університету. 1945 р. заарештований радянською контррозвідкою в Катовицях і перевезений до Києва. Загинув на засланні в Комі АРСР Росії.

Філенко – український соціал-демократ.

Форгач Іван (Йоганн; Янош) фон Гімес і Гач (Forgach Johan von Thymes und Gacz), граф (1870-?) – австро-угорський дипломат, цісарський і королівський надзвичайний представник, уповноважений посол і таємний радник. Угорець за походженням. До першої світової війни – австро-угорський посланець у Белграді. З березня до вересня 1918 р. – голова австро-угорської торговельної

296

делегатії, згодом посол Австро-Угорської імперії в УНР (з 29 квітня – посол в Українській Державі). Сприяв анулюванню австро-угорським урядом таємного договору про поділ Галичини і недопущенню української адміністрації в Холмщину.

Хидченко (Хідченко) Кирило Григорович – солдат 107-ї команди лубенського гарнізону (Київська військова округа). Належав до УПСР. Член Центральної Ради і Всеукраїнської ради військових депутатів, входив (з червня 1917 р.) до складу фінансової комісії Центральної Ради.

Хотовицький Микола Олександрович – трудовик, член Центральної Ради від кооперативних організацій України, входив (з червня 1917 р.) до складу фінансової комісії Центральної Ради.

Храневіч – один з претендентів на посаду товариша генерального секретаря фінансів М.Туган-Барановського.

Христич Яким Гнатович – позапартійний соціаліст, член Центральної Ради від Таврії (територіальне представництво), входив (з червня 1917 р.) до складу фінансової комісії Центральної Ради.

Христюк Павло Оникійович (1890-1941) – громадський, політичний та державний діяч, публіцист, літературознавець. Навчався в Київському політехнічному інституті. В 1917 р. – член ЦК УПСР (з 5 квітня), член ЦК Селянської Спілки (з 16 червня), член Української Центральної Ради, член Малої Ради, генеральний писар Генерального секретаріату (з 15 червня), згодом – міністр внутрішніх справ (18 січня – лютий 1918 р.). З лютого 1918 р. – державний секретар УНР. В 1919 р. – товариш міністра внутрішніх справ УНР. З 1919 по 1923 рр. – в еміграції у Відні: член закордонної делегації УПСР, співредактор журналу “Борітеся – поборете!”. В 1923 р. повернувся в Україну. В 1928-1931 рр. працював у Товаристві робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (Харків). Редагував часопис “Література і мистецтво”, працював науковим співробітником Інституту ім.Т.Шевченка, в Українбанку. В 1931 р. репресований ОДПУ СРСР. Засуджений в справі Українського

національного центру. Помер на засланні. Автор фундаментальних розвідок з історії революційного руху в Україні.

Церетелі Іраклій Георгійович (1881 – 1959) – політичний діяч, один з лідерів РСДРП (меншовик). Депутат II Государственной Думи Росії, голова соціал-демократичної фракції. 1917 р. – член виконкому Петроградської ради робітничих депутатів, заступник голови Президії ВЦВК. З 5 травня 1917 р. – міністр пошт і телеграфу Тимчасового уряду Росії. Наприкінці червня 1917 р. у складі делегації Тимчасового уряду (Керенській, Некрасов, Терещенко) брав участь у переговорах з Центральною Радою та підготовці проекту декларації (противник автономії України). З 8 липня 1917 р. тимчасово очолював Міністерство внутрішніх справ Тимчасового уряду Росії. У серпні 1917 р. обраний до ЦК РСДРП (оборонців). Після Жовтневого перевороту в Петрограді виїхав до Тифлісу (Грузія) і увійшов до складу виконкому Національної Ради Грузії. З 1921 р. на еміграції у Франції.

Чернін Оттокар фон і цу Гуденіц (Czernin Ottokar von und zu Hudeniz) (1872 – 1932) – граф, австрійський політичний і державний діяч, міністр імператорського і королівського двору та іноземних справ Австро-Угорщини, цісарського і королівського апостольської величності таємний радник (1916–1918). Очолював австро-угорську делегацію на мирових переговорах в Бересті-Литовському, підписав Берестейській мирний договір разом з таємним договором щодо Галичини і Буковини. У квітні 1918 р. пішов у відставку. Автор спогадів: Czernin O. Im Weltkriege. – Berlin, 1919.

Чернявський Арсеній Петрович (1889 – 1944) – поручик, член Центральної Ради і Українського Генерального військового комітету, член делегації (в травні 1917 р.) ЦР та УГВК до російського Тимчасового уряду Росії. Підполковник Армії УНР. В еміграції – доцент Української господарської академії (Подебради, Чехо-Словаччина). З 1939 р. – православний священник.

Чернов Віктор Михайлович (1873 – 1952) – один з лідерів і теоретиків партії російських есерів, член її ЦК. В 1908 – 1917 рр. – в еміграції. 1917 р. – член Петроградської ради, з квітня 1917 р.

– член Бюро і товариш голови Президії виконавчого комітету. Член ВЦВК Рад. З 5 травня до 25 серпня 1917 р. – міністр землеробства Тимчасового уряду Росії. Член російських Установчих зборів. Після Жовтневого перевороту один з керівників “Комітету порятунку Батьківщини і революції”, входив до Союзу захисту Установчих зборів. 5 січня 1918 р. обраний головою російських Установчих зборів. З 1920 р. – в еміграції.

Чикаленко Євген Харлампійович (21 листопада 1861 р., Перешори, Херсонщина – 20 червня 1929 р., Прага) – громадський і політичний діяч, землевласник, видавець, меценат, філантроп. Член “Старої Громади”, один з засновників і лідерів Товариства українських поступовців (ТУП), фундатор Академічного дому у Львові. Належав до Загальної безпартійної демократичної організації, Української демократичної партії (1904 р.), Української демократично-радикальної партії (1905 р.). Видавець газет “Громадська думка”, “Рада”. Обраний до Центральної Ради від Союзу автономістів-федералістів, однак активної участі в політичному житті не приймав. Один з претендентів (поряд з М.Міхновським та П.Скоропадським), які розглядалися німецьким окупаційним командуванням на диктатора України навесні 1918 р. На еміграції у Чехо-Словацькій Республіці.

Чхейдзе Ніколай (Карл) Семьоновіч (1864 – 1926) – російський політичний діяч, один з лідерів РСДРП (меншовиків). Депутат III та IV Государственных Дум Росії. 1917 р. – член тимчасового комітету Государственной Думи. В лютому – серпні 1917 р. – голова Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, голова президії ВЦВК Рад, член ЦК РСДРП (оборонців). 9 вересня 1917 р. склав свої повноваження. Учасник Демократичної наради в Петрограді, член Передпарламенту і Установчих зборів. В лютому 1918 р. очолив Закавказький сейм. 1921 р. емігрував. Покінчив життя самогубством.

Шановал Микита Юхимович (26 травня 1882 – 26 лютого 1932) – політичний і громадський діяч, поет (М.Сріблянський), публіцист, вчений-соціолог. Видавець (разом з П.Богацьким) літературно-мистецького журналу “Українська хата” (1909 - 1911). Навчався в Харківському університеті та Київському комерційному інституту (обидва заклади не закінчив). В 1911–

1917 рр. працював лісоводом в приватних маєтках. В березні 1917 р. – київський повітовий комісар Тимчасового уряду, заступник голови Київської земської управи. Голова Всеукраїнської лісової спілки. Член Центральної Ради і Малої Ради від УПСР (член ЦК партії у 1917 – 1918 рр.). Прихильник радикально-демократичного напрямку. В серпні 1917 р. увійшов до складу Комітету охорони революції. Підтримав повстання “полуботківців”. Член Передпарламенту від національних меншин. З 1 жовтня 1917 р. – директор лісового департаменту в Генеральному секретарстві земельних справ. 2 грудня 1917 р. – 16 січня 1918 р. – генеральний секретар пошт і телеграфу УНР. Один з співавторів IV Універсалу. За часів Української Держави – активний діяч і голова опозиційного Українського Національного союзу, безпосередній організатор повстання проти Гетьмана П.Скоропадського. Міністр земельних справ в уряді Директорії УНР (грудень 1918 р. – лютий 1919 р.). З лютого 1919 р. – в Галичині. 1919 р. виїхав за кордон. 1919 – 1920 рр. – секретар місії УНР у Будапешті (Угорщина), згодом – у Празі (Чехія). 1921 – 1925 рр. – засновник і голова Українського громадського комітету, Всеукраїнського робітничого союзу в Чехо-Словаччині, голова Соціологічного інституту (Прага). На еміграції розійшовся в поглядах з М.Грушевським і зблизився з В.Винниченком. Видавець і редактор журналу “Нова Україна”. Автор численних праць (понад 350-ти) у галузі історії, соціології, з національного питання, збірки спогадів, поезій.

Шелухин (Шелухін) Сергій Павлович (1860 – 25 грудня 1938) – громадський, політичний та державний діяч, правник, поет (псевдонім С.Павленко), історик. Народився 1860 р. на Полтавщині в дворянській поміщицькій родині. Закінчив юридичний факультет Київського університету Св. Володимира. Служив у судовому відомстві на посадах слідчого, прокурора й члена окружного суду. Активний учасник (особливо з 1905 р.) українського громадського життя. В 1902-1917 рр. – член Кишинівського, Одеського окружних судів. Дійсний статський радник. Голова Одеської української громади. В 1917 р. – голова ревкому в Одесі, член ЦК УПСФ, член Української Центральної Ради (від Херсонської губернії). З 15 січня 1918 р. – член Генерального Суду УНР. У лютому-квітні 1918 р. – міністр судових справ УНР (відкликаний з Кабінету за партійною ухвалою).

За гетьманату П.Скоропадського – член Державного Сенату (з 3 серпня 1918 р.), голова мирової делегації Української Держави на переговорах з РСФРР (23 травня – 7 жовтня 1918 р.). З кінця грудня 1918 р. – виконуючий обов’язки міністра судівництва УНР, член української мирної делегації в Парижі. З 1921 р. – в еміграції: професор права Українського Вільного Університету та Українського педагогічного інституту ім. М.Драгоманова, голова Українського товариства в Чехословаччині, Українського правничого товариства в Чехії. Автор численних праць з історії, права, віршів тощо.

Шепель В.Т. – позапартійний соціаліст, член Центральної Ради, входив до складу її фінансової комісії.

Шіллер – економіст, член спеціальної комісії з вироблення нового економічного договору з Центральними державами, який й було заключено 10 вересня 1918 року (один з підписувачів: Прилоги 9. “Згоди про залізничні тарифи”, Прилоги 10. “Угоду про мито”).

Шольц – німецький таємний урядовий радник. За гетьманату П.Скоропадського – член (від німецького Міністерства залізниць) змішаної україно-німецької комісії з питань залізнично-шляхової тарифної угоди, яка розпочала роботу у Києві 27 травня 1918 р.

Шраг Микола Ілліч (1894 – 1970) – політичний діяч, економіст. Син І.Шрага. 1917 р. – студент Московського університету. Член Центральної Ради (обраний за територіальним представництвом від української громади Москви). 17 червня 1917 р. – 29 березня 1918 р. – товариш (заступник) голови Центральної Ради, член Малої Ради, комісії для розробки проекту статуту автономії України. Учасник Демократичної наради в Петрограді. Належав до УПСР, в липні 1917 р. обраний до ЦК партії. Після розколу УПСР (1919 р.) приналежний до “центральної течії”. 1919 р. – радник дипломатичної місії УНР в Угорщині. Соратник і політичний однодумець М.Грушевського. 1920 – 1924 рр. – в еміграції. 1924 р. повернувся в Радянську Україну. Працював економістом в Наркоматі зовнішньої торгівлі

і заступником начальника промислово-економічного управління ВРНГ. 1931 р. засуджений в справі Українського національного центру. Після звільнення (1952 р.) працював в Інституті народного господарства в Харкові та Львівському політехнічному інституті.

Шторк фон, Р. (Schtork von, R.) – генерал австро-угорської служби, представник імператорського і королівського Міністерства іноземних справ при імператорському і королівському Головному командуванні австро-угорською армією в Україні.

Шульгин Олександр Якович (30 липня 1889 – 14 березня 1960) – політичний і громадський діяч, історик. Син Я.Шульгина. В 1917 р. – асистент Петроградського університету. Член Петроградської громади ТУПу, Української радикально-демократичної партії, в 1917 р. – УПСФ, входив до ЦК партії, автор її політичної програми. Українською Національною Радою в Петрограді делегований до Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. В березні 1917 р. повернувся в Київ. Член Центральної Ради і Малої Ради (представляв УПСФ). З липня 1917 р. до 30 січня 1918 р. – генеральний секретар міжнаціональних (міжнародних) справ, генеральний секретар охорони прав національних меншин. Співавтор Статуту вищого управління України, голова комісії для скликання З'їзду народів Росії в Києві. 1918 р. – посол Української Держави в Болгарії. В 1919 – 1921 рр. – член української делегації на Паризькій мирній конференції, Першій асамблеї Ліги націй у Женеві, очолював дипломатичну місію УНР в Парижі. В 1920-30-х рр. – діяч уряду УНР в екзилі, професор українських високих шкіл в Чесько-Словацькій Республіці. Засновник Українського академічного комітету (1924 р.). 1952 – 1960 рр. – віце-президент Міжнародної Вільної академії в Парижі.

Шуцький Д.О. – генерал-хорунжий Української Держави. За гетьманату П.Скоропадського з 15 листопада до 14 грудня 1918 р. – військовий міністр Української Держави. Гетьман характеризував цього молодого генерала, як рішучу людину.

Юдченко Григорій Климович – член Центральної Ради і Всеукраїнської ради робітничих депутатів, член фінансової комісії при Міністерстві фінансів УНР.

Яснопольський Леонід М. (1 лютого 1873 - 23 травня 1957) – професор. За гетьманату П.Скоропадського 1918 р. – член Фінансового комітету (з 10 травня 1918 р.) Української Держави; лектор консульських курсів (валюта, гроші) при Міністерстві закордонних справ Української Держави; член української делегації (фінансова комісія) на мирових переговорах між Українською Державою та РСФРР. Опрацював і подав на мировій конференції в Парижі дані про майно і борги колишньої Російської імперії.

Наукове в и д а н н я

Гай-Нижник
Павло Павлович

**Податкова політика Центральної Ради,
урядів УНР, Української Держави, УСРР
(1917 - 1930 рр.)**

В авторській редакції

Оригінал-макет *Павла Щегельського*

Підписано до друку з оригінал-макету 12.11.2006.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Обл.-вид. арк. 18,5. Тираж 500 пр. Зам № 124

Віддруковано з готових діапозитивів на ТзОв “Цифра-друк”.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб’єкта видавничої справи:
серія ДК, №2366 від 08.12.2005 р.